

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ЗАПОРІЗЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ

На правах рукопису

ОЛІЙНИК Олександр Леонтійович

УДК: 94 :911. 374. 6(477.64) “1734/1775”

**ЗАПОРІЗЬКИЙ ЗИМІВНИК В СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНОМУ
РОЗВИТКУ ЗАПОРІЗЬКИХ ВОЛЬНОСТЕЙ
(1734 – 1775 рр.)**

07.00.01 – Історія України

Дисертація на здобуття наукового ступеня
кандидата історичних наук

Науковий керівник:
Бойко Анатолій Васильович,
Доктор історичних наук, професор

Запоріжжя

2007

ЗМІСТ

ВСТУП	с. 3–8
РОЗДІЛ 1. СТАН НАУКОВОЇ РОЗРОБКИ ПРОБЛЕМИ, ДЖЕРЕЛА ТА МЕТОДИ ДОСЛІДЖЕННЯ	с. 9–38
1.1. Історіографія проблеми	с. 9–26
1.2. Джерела та методи дослідження	с. 26–38
РОЗДІЛ 2. ІСТОРИЧНІ УМОВИ ІСНУВАННЯ ЗАПОРОЗЬКИХ ЗИМІВНИКІВ	с. 39–93
2.1. Передумови виникнення зимівничого господарства	с. 39–50
2.2. Формування мережі зимівників на Запорозжжі	с. 50–60
2.3. Локалізація, типологія та кількість запорозьких зимівників	с. 60–80
2.4. Соціальний та кількісний склад мешканців зимівників	с. 80–93
РОЗДІЛ 3. ВІЙСЬКОВО–АДМІНІСТРАТИВНІ ФУНКЦІЇ ЗИМІВНИКІВ В УСТРОЇ ЗАПОРОЗЬКИХ ВОЛЬНОСТЕЙ	с. 94–114
3.1. Зимівник у військовій організації Запорозького Війська	с. 94–109
3.2. Місце зимівника в територіально-адміністративному устрої Запорозьких Вольностей	с. 109–119
РОЗДІЛ 4. ЗИМІВНИК В ЕКОНОМІЧНОМУ ЖИТТІ ЗАПОРОЗЬКИХ ВОЛЬНОСТЕЙ	с. 120–179
4.1. Формування системи землеволодіння та оподаткування	с. 120–150
4.2. Розвиток основних галузей зимівничого господарства	с. 150–169
4.3. Розвиток ремесла та допоміжних галузей господарства	с. 169–179
ВИСНОВКИ	с. 180–186
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ	с. 187–200
ДОДАТКИ	с. 201–234

ВСТУП

Актуальність теми. Впродовж усього періоду існування Запорозьких Вольностей на території Південної України розвивалася така форма господарювання як зимівник. Цей господарський об'єкт відіграв важливу конструктивну роль і за часів Нової Січі став основою не тільки економічної діяльності Запорозьких Вольностей, а й визначальною інституцією у всьому внутрішньополітичному житті Запорожжя. Зимівник побіжно впливав і на розвиток зовнішньополітичних стосунків у всьому регіоні. З кількісним зростанням зимівників посилювався і політичний вплив їх власників на козаків-січовиків.

Господарська діяльність зимівчан сприяла накопиченню значних матеріальних та фінансових ресурсів у певної частини запорожців, які ставали типовими представниками місцевої буржуазії. Саме організація господарства в зимівниках, а точніше – існуюча господарська структура породжувала той, говорячи сучасною мовою - середній клас на який і почала спиратися запорозька адміністрація при формуванні своєї внутрішньої та зовнішньої політики.

Саме тому, актуальність даної теми обумовлюється значною роллю запорозького зимівника в розвитку історії Запорозького козацтва. З'ясування місця і ролі зимівника в історії козацтва, дасть можливість глибше зрозуміти основні напрямки і перспективи господарського і загалом економічного розвитку не тільки Запорожжя, а і усїєї Південної України. Дослідження широкого кола питань пов'язаних з життєдіяльністю зимівника дозволить також поглибити наші знання в розгляді соціально-політичних процесів що протікали на теренах Запорозьких Вольностей в період Нової Січі.

Коло окреслених питань залишається актуальним і зараз. Їх слід враховувати при розробці концепції аграрних стосунків в умовах подальшого розвитку ринкових відносини та наближення перспектив інтеграції до євроатлантичних структур і зокрема до Світової організації торгівлі, де на

аграрний сектор економіки України ляжуть нелегкі випробування. Для виходу з сучасної економічної кризи слід враховувати історичні шляхи розвитку господарства України, бо саме базисні історичні процеси формують основні засади сучасної надбудови.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Дисертація виконана відповідно до планів наукової теми історичного факультету Запорізького національного університету “Реконструкція демографічних та етнічних процесів на основі комп'ютерної бази даних “Населення Південної України XVIII – XIX століття” (номер державної реєстрації 0100U0017336). Особистим внеском автора у розробку даної тематики є вивчення ролі і місця зимівника в життєдіяльності Запорозьких Вольностей періоду Нової Січі.

Об'єктом дослідження є зимівниче господарство в системі соціально-економічних відносин у Запорозьких Вольностях періоду Нової Січі. Досліджувалися, перш за все, економічні, соціальні, правові, політичні та ідеологічно-побутові процеси що відбувалися в одній з основних інституцій Запорозьких Вольностей – зимівнику.

Предметом дослідження є зимівник з системою взаємозв'язків з усіма іншими структурами Запорозьких Вольностей періоду Нової Січі, коли зимівник стає єдиною і основною формою господарювання з широким використанням вільної найманої праці, з відповідною галузевою спеціалізацією та широким розвитком торговельних стосунків.

Мета дослідження полягає у визначенні ролі і місця зимівничої форми господарювання в економічному, соціально-політичному та адміністративно-правовому аспектах існування Запорозьких Вольностей.

Меті роботи підпорядковані наступні **дослідницькі завдання:**

- з'ясувати причини і передумови появи, розвитку та історичного існування зимівничої форми господарювання;
- розкрити основні засади формування земельних відносин на Запорожжі;
- проаналізувати соціальний склад мешканців зимівників та особливості їх правових взаємостосунків;

- дослідити рівень продуктивності окремих галузей господарства і зимівничої форми господарювання в цілому;
- встановити кількісні показники розташування зимівників в окремих паланках і на всій території Запорозьких Вольностей;
- визначити типологію зимівничих господарств та перспективи їх розвитку;
- показати роль зимівника і його впливи на процеси внутрішнього військового та цивільного життя Запорозьких Вольностей.

Хронологічні рамки дослідження – період існування Нової Січі 1734–1775 років. Нижня межа відповідає поверненню запорожців під протекторат Російської імперії і заснуванню ними Нової Січі на річці Підпільна. Верхня межа позначена часом знищення царатом Запорозької Січі і включенням території Запорозьких Вольностей до загальноімперського державного механізму.

Територіальні рамки роботи охоплюють територію Війська Запорозького Низового, яка займала землі в басейнах річок Дніпра і Південного Бугу. Вона визначалися так званим “інструментом” 1742 року між Російською імперією та Портою Оттоманською в таких межах: З півдня лівого берега Дніпра кордон проходив по Кінським Водах, верхів’ям річок: Токмачки, Берди до її гирла, берегом Азовського моря, від гирла Кальміуса вгору степом по верхів’ях Вовчої та Самари, по Орелі до самого Дніпра. По правому берегу Дніпра північний кордон проходив до утворення провінції Новосербія по ріці Тясмин, далі Синюхою і Бугом йшов на південь, а далі степом повертав на схід, перетинаючи в середній течії Мертві Води, Сланець, Інгул, Інгулець виходячи до Дніпра.

У сучасному адміністративному поділі України це вся Дніпропетровська область, значна частина Запорізької, Херсонської, Миколаївської, Кіровоградської, Донецької та Одеської областей. Площа цієї території дорівнювала близько 80555 км.²

Наукова новизна роботи полягає в тому, що дисертація є спеціальним дослідженням, яке присвячене комплексному вивченню проблеми

запорозького зимівника в соціально-економічному розвитку Запорозьких Вольностей на основі залучення різних типів джерел: етнографічних, речових, писемних, лінгвістичних та зображальних. Вперше у вітчизняній історіографії дослідницька увага зосереджена на зимівнику як на унікальній системі господарювання, що відіграла важливу роль у становленні і розвитку аграрної культури Південної України.

Надано теоретико-методологічне обґрунтування причин і передумов виникнення зимівничої форми господарювання, як результату колонізаційних процесів Південної України та визначено основні етапи розвитку цієї інституції.

Ґрунтуючись на картографічних матеріалах та археологічних дослідженнях проведено локалізацію окремих зимівників. Запропоновано оригінальну методику обчислення кількісних показників об'єкту дослідження і його мешканців.

Показано розвиток та становлення системи землекористування на території Запорозьких Вольностей, окреслено господарські напрямки розвитку зимівників та запропоновано класифікацію зимівничих господарств.

Простежено еволюцію історико-архітектурних особливостей зимівника і доведено автохтонність цього типу житла.

Поглиблено проаналізовано соціальну структуру та правовий статус мешканців зимівників і встановлено, що всі вони знаходилися в межах правового поля Вольностей і будували свої стосунки з володарями зимівників на договірних засадах.

З'ясовано місце зимівника в територіально-адміністративному устрої. Показано, що в умовах все більшої економізації і демілітаризації Запорозьких Вольностей, зимівник прагнув розширити та зміцнити свою автономію. Це значно послаблювало авторитет Коша і загострювало стосунки між ним та зимівниками, тобто між центром та периферією, де концентрувалася не військова, а економічна міць запорозького козацтва. Також виявлено

протиріччя між законодавчою владою Коша та виконавчою гілкою влади, що зосереджувалася в паланкових центрах.

Встановлено, що в оборонній доктрині та у військовій організації Запорозьких Вольностей, роль зимівників виходила далеко за межі постачальника продовольства, фуражу, комплектування військових команд людьми та кіньми. У тактичному плані він відігравав роль бойової і фортифікаційної одиниці. На зимівчан покладалися розвідувально-комунікативні функції, а на окремі зимівники – функції лікувально-реабілітаційних закладів для поранених козаків.

Практичне та наукове значення дисертації полягає у можливості використання її результатів при створенні узагальнюючих праць з історії країн Східної Європи, загальної історії України, історії Запорозького козацтва, історії аграрних стосунків Південної України. Прикладний аспект визначається фактом остаточної невирішеності земельного питання в сучасній Україні, що значно гальмує подальші економічні перетворення і можливість інтеграції в євроатлантичні структури. Крім того, це дослідження може бути використано при викладанні блоку як економічних, так і соціально-політичних питань в курсі вітчизняної історії XVIII ст. і при написанні статей та підручників з означеної тематики.

Апробація результатів дослідження здійснена під час їхнього обговорення на засіданнях кафедри історії України Запорізького національного університету. Основні положення дисертації знайшли відображення у доповідях і повідомленнях автора на наукових конференціях: 4-х міжнародних – “Проблеми історії національно-визвольного руху в Україні” (Запоріжжя, 1990 р.), “Міжнародні зв’язки народів Європи (Запоріжжя, 1996 р.), “Запорозьке козацтво в пам’ятках історії та культури” (Запоріжжя, 1997 р.) “Влада та культура” (Запоріжжя, 1999 р.); 2-х всеукраїнських науково-практичних конференціях – Українського товариства охорони пам’яток історії та культури (Київ, 1995 р. та 1998 р.), “Чортомлицька (Стара) Запорозька Січ в історико-культурній спадщині

Нікопольського району” (Нікополь, 2002 р.); обласній історико-краєзнавчій конференції (Запоріжжя, 1991 р.) та у науково-практичному семінарі “Актуальні проблеми та перспективи дослідження історії козацтва” (Запоріжжя, 2005 р.).

Публікації. За матеріалами дисертації опубліковано дві монографії, 18 наукових праць, із них 5 у фахових виданнях.

Структура дисертаційного дослідження обумовлена поставленими метою і завданнями. Відповідно до цього робота складається зі вступу, чотирьох розділів, висновків, списку використаних джерел та літератури (243 позиції), додатків (32 позиції). Основний обсяг дисертації складає 186 сторінок.

РОЗДІЛ 1

СТАН НАУКОВОЇ РОЗРОБКИ ПРОБЛЕМИ, ДЖЕРЕЛА ТА МЕТОДИ ДОСЛІДЖЕННЯ

1.1. Історіографія проблеми

З появою козацтва в історії України розпочався якісно новий період. Козацтво відіграло визначну роль у становленні української нації. Пов'язана з ним епоха є найяскравішою сторінкою вітчизняної історії. Саме на той час припадав апогей національно-визвольних змагань, розквіт і зміцнення церкви та початки національного самоусвідомлення широких мас українства. Козацтво мало значні впливи і на історію народів сусідніх країн.

Вочевидь, що це явище мало загальнонаціональне значення, а тому і величезну історіографію, яка послідовно і досить повно висвітлювала проблеми військового мистецтва, соціально-політичної історії та окремі фрагменти економічної історії. Ці, та низка інших питань історії Запорозького козацтва привертала і продовжують привертати увагу дослідників.

Не можна сказати що в дослідженнях історії Запорозького козацтва економічним питанням, і зокрема запорозькому зимівнику, зовсім не приділялося ніякої уваги. Висвітлення господарського фактору тонуло в загальному тоні козацької войовничості, або за деяким винятком, неадекватно відбивало реальну дійсність.

У зв'язку з історіографічною традицією акцентувати увагу на військовій та політичній історії Запорозького козацтва, слід зазначити, що запорозький зимівник довгий час не був предметом окремого історичного дослідження. Тому історіографію пропонується умовно розділити на чотири етапи наукового і спеціального дослідження.

Перший етап розпочався у другій половині XIX і тривав до початку XX століття. Він характеризувався неоднозначністю ставлення до запорожців. З одного боку спостерігалось певне захоплення історією Запорожжя, та його ідеалізацію, а з іншого – мали відверто тенденційні підходи, які повністю заперечували будь-який конструктивізм в історії Запорозьких Вольностей. Така суперечливість пояснюється зародженням і розвитком двох історичних напрямків щодо оцінок і зображень життя не тільки запорожців, а й усього українського народу. Це період становлення традиціоналізму у сприйнятті історії Запорозького козацтва. Початку боротьби загальноімперської і власне національної української історичної школи. Тому не дивно, що праці цього періоду мали суперечливий і непослідовний характер.

Започаткування історіографічної традиції пов'язують з ім'ям Аполлона Скальковського. Результатом його евристичної роботи в архівних установах Південної України, було віднайдення і врятування значної кількості унікальних документів, які склали основу джерельної бази для вивчення не тільки історії Запорозького козацтва, а й історії всієї Південної України. Основу джерельної бази його досліджень склали документи архіву Коша Нової Січі, знайдені дослідником в архіві Катеринославського губернського правління, та серед документів казенної палати Одеського повітового архіву. На їх основі було видано кілька ґрунтовних праць, чільне місце серед яких належить праці – “Історія Нової Січі або останнього Коша Запорозького”. В цій праці питанням зимівничого господарства, автор присвятив окремий VII розділ – “Громадянське господарство, прибутки й обов'язання Війська Запорозького”. Проаналізувавши архівні документи, А. Скальковський навів отримані ним статистичні показники розташування зимівників по паланкам, розглянув систему оподаткування та розвиток головних галузей господарства [212.142–160]. Окремі відомості щодо зимівників зустрічаються і в інших розділах його дослідження.

В іншій своїй праці – “Досвід статистичного опису Новоросійського краю”, виданій в Одесі 1853 року, автор детальніше зупинився на загальних економічних питаннях, де зимівник виступав як статистична одиниця і характеризував рівень загальноекономічного розвитку всього регіону. А.Скальковський зазначав, що розвиток землеробства був можливий лише при певній залюдненості територій Війська. Він також спробував визначити рівень урожайності і загальної продуктивності окремих галузей господарства зимівничих господарств [209].

Характеризуючи запорозьке суспільство А.Скальковський керувався загальноімперськими підходами. Він не завжди ефективно використовував критичний аналіз у співставленні окремих статистичних даних, що були в його розпорядженні. Це призводило до певних розбіжностей та суперечностей в кількісних характеристиках об’єкту дослідження. Це змушує обережно і критично ставитися до окремих його висновків. Започаткований ним традиціоналізм у сприйнятті історичних фактів органічно увійшов у роботи його наступників. Так, единожды задекларовані висновки не завжди піддавалися належній критиці його послідовниками і у незмінному вигляді перекочувували з одного видання у інше.

Крім започаткування А. Скальковським традиції дослідження соціально-економічної історії Південної України в основі якої лежало ототожнення історичного джерела з історичним фактом і, як наслідок, хронологічне нагромадження історичних фактів, його праці активізували регіональні історичні дослідження. Окремі дослідники залучали поодинокі документи, які часто несли дуже цінну наукову інформацію. Ці розвідки публікувалися з певними, часто не дуже фаховими і глибокими коментарями в численних виданнях.

Яскравим прикладом одної з таких публікацій була стаття П. Щебальського – “Потемкин и заселение Новороссійского края”, яка вийшла у 1868 році в “Сборнике антропологических и этнографических

статей о России и странах ей прилежащих”. Цікавими для нас тут є кілька документів з додатку. Це, перш за все – “Ведомость имениям и зимовникам бывшего Запорожья и какое число в них душ”. Вона була складена на основі відомостей поданих генералові П. Текелію російськими офіцерами-розвідниками. В ній наведені підрахунки зимівників по окремим паланкам, число і статус мешканців зимівників, та інших козацьких поселень. Крім того, обраховано і кількість худоби в господарствах старшини та суми грошей знайдені при конфіскації їхнього майна. Автор зразу обумовив окремі неточності в остаточних підсумках, але не маючи інших даних не став їх виправляти [235.130-175]. Крім того, не має сумнівів, що це не повні дані, оскільки далеко не всі зимівники було обраховано російськими військовими командами, бо не всі вони були знайдені. До того ж до обліку не брали дрібні щойно засновані господарства. П. Шебальським зазначена загальна кількість зимівників, яка в сумі дорівнює 1601 зимівнику.

Окремі аспекти життєдіяльності зимівника цікавили й інших авторів, які друкували свої розвідки окремими виданнями та у вигляді статей і повідомлень на сторінках численних журнальних видань кінця XIX – початку XX століття. До них, перш за все, потрібно віднести роботи А. Шиманова – “Предсмертная поземельная борьба Запорожья” [233], Е. Загоровського – “Взаимоотношения Запорожья и русской правительственной власти во время Новой Сечи” [109], Л. Падалки – “Была ли на острове Томаковке Запорожская Сечь?” [200.251], В. Ястребова – “В запорожском захолустье” [140.725], А. Апостолова – “Запорожье, страна и народ” [6.106], М. Комаря – “Про Запорожські Вольності” [180] та інш. Ці публікації додавали окремі, досить важливі штрихи до вивчення проблеми запорозького зимівника.

Серед дослідників козацтва взагалі, і зокрема його господарської діяльності, який розпочинав свою наукову діяльність саме з таких окремих публікацій, окремо слід рахувати внесок академіка Д. Яворницького. Він

гідно продовжив і розвинув закладений А. Скальковським традиціоналізм у сприйманні історичних фактів. Практично у всіх своїх роботах дослідник так чи інакше торкався економічних аспектів життєдіяльності запорожців і осередку їх господарської діяльності – зимівника. Розуміння важливості господарської складової в існуванні запорозького козацтва сприяло винесенню в окремий розділ проблеми зимівника в іншій своїй монографії – “Як жило славне Запорозьке Низове Військо” [238.5– 12].

У трьохтомній “Історії Запорозького козацтва” питанням господарської діяльності запорожців він присвятив вже кілька окремих розділів, що становило третину обсягу всього першого тому. Окремо виділивши кожен галузь господарства, детально описавши не тільки побут, а і устрій зимівника та всієї його садиби, автор, на основі власних археологічних досліджень розробив та подав схему “план зимівника запорозького” з детальною експлікацією. Взагалі, особливістю даного дослідження було широке використання археологічного та етнографічного матеріалу, що у поєднанні з архівними документами зробило цю роботу неперевершеною в багатьох аспектах. Взагалі Д. Яворницький одним з перших застосував комплексні краєзнавчі дослідження у контексті історії запорозького козацтва. Разом з тим, в зображенні життя та побуту запорожців у зимівниках, автору не вдалося уникнути ідеалізації запорозького товариства [241]. В окремих випадках дослідник віддавав перевагу історичній та історіографічній традиції ніж повідомленням джерел, яким також часто бракувало історичної критики.

Дещо іншим ставленням до історії взагалі та до комплексу джерел з історії рідного краю вирізняється доробок Д. Багалія. Він зробив важливий внесок у вивчення економічної діяльності запорозького козацтва, а саме в дослідження процесу становлення системи землеволодіння. Ще у 1883 році в журналі “Киевская старина” вийшла його праця – “Займанщина в Лівобережній Україні в XVII – XVIII ст.” Автор доводив, що приватна

земельна власність в Україні і на території Запорозьких Вольностей сформувалася на основі займанщини. Вона мала подвійний характер – суспільний і приватний. Причому, останній, за словами автора, затвердився дуже швидко [150.572].

Пізніше у 1920 році в Харкові вийшло друге, доповнене видання цієї роботи – “Заселення південної України і перші початки її культурного розвитку” [149.31]. Тут він значно поглибив свої попередні висновки щодо ролі зимівника в подальших колонізаційних процесах на півдні України, стверджуючи, що запорожці, як вихідці з хліборобів ніколи не кидали зайняття батьків. Ці висновки Д. Багалій зробив аналізуючи знайдений І. Манжурою документ в якому йшлося про земельні роздачі після зруйнування Січі. Він першим визначив роль та місце запорозького зимівника у колонізації та освоєнні південного краю, наголошуючи що саме вони були головною формою колонізації і всі села на Запорожжі постали з зимівників. Автор переконливо довів нерозривність історичного розвитку історії запорозького козацтва з історією Південної України. На основі аналізу історичних фактів він показав, що подальший розвиток Південної України після зруйнування Запорозької Січі був логічним продовженням економічної та культурної традиції.

Водночас Д. Багалій першим порушив питання про рівень достовірності джерельної бази і поставив під сумнів об’єктивність перепису запорозького населення зроблену за наказом генерала П. Текелія у 1775 році, наголошуючи на тому, що просто не можливо було так точно підрахувати кількість зимівників розкиданих по всій величезній території Запорозьких Вольностей. Недостатня доступність Д. Багалія до архівних матеріалів, обумовила його часте звертання до фактичного матеріалу з праць А. Скальковського, що призводило до тиражування окремих неточностей його попередника.

У роботі О. Єфименко – “Історія Українського Народу”, яку вперше було видруковано у 1906 році в Петербурзькому збірнику “История Европы

по эпохам и странам в средние века и новое время”, а українською мовою вона була видана у Харкові 1922 року, авторка досить докладно зупинилася на господарчому аспекті, торкаючись власне і зимівничого господарства. Зимівники, на її думку, зі своїм значним скотарством і відносно незначним землеробським господарством, склали той зародок приватної земельної власності, який просто не встиг остаточно розвинутися. Окремі хибні уявлення авторки не завадили їй зробити в цілому правильні висновки щодо перспектив економічного розвитку запорозького суспільства [171.348–352].

Символічним і логічним завершенням огляду літератури першого періоду є праця професора В. Біднова. Невеличка за обсягом в 11 сторінок книжка “Запорожський зимовник” вийшла у 1916 році. У цьому творі було зібрано усі відомі на той час дані стосовно зимівника. За словами самого автора, це видання не претендувало на науковість і було швидше популярним виданням [152]. Таку скромну самооцінку не поділяла Н. Полонська-Василенко, яка високо оцінила його роботу зазначивши, що ця праця внесла багато нового в тлумачення економічних та соціальних відносин на Запорожжі [205.41]. З цією оцінкою важко не погодитися не тільки тому, що ця робота була написана з використанням досі невідомих архівних матеріалів, а і тому, що проблема була вперше поставлена на чільне місце в усій історіографії Запорожського козацтва. Крім того, важливий сам факт окремого видання, що свідчить про розуміння актуальності висвітлення саме господарського аспекту діяльності запорозького козацтва. Через рік ця книжка була перевидана у Катеринославі, але таким же малим накладом і сьогодні ці видання стали бібліографічною рідкістю.

Другий етап окреслений 20–ми – початком 30–х років ХХ століття. Характерними рисами цього періоду було те, що на перше місце висувалося питання класової боротьби. Саме через цю антагоністичну призму класового протистояння й повинні були проходити всі дослідницькі оцінки і висновки.

Тоді класова боротьба розглядалася як рушійна сила історичного прогресу. Саме з позицій класової боротьби давалися оцінки попереднім дослідженням і історіографічна спадщина, яка не не відповідала означеним вимогам оголошувалася “буржуазною” та “націоналістичною”. Перед історичною наукою ставилося завдання створення відповідної джерельної бази для розуміння рушійної сили історичного процесу. Ці вимоги змінили принципи відбору документів і значно звузили діапазон їх аналізу.

В той же час, загальнонаціональне піднесення сприяло появі кількох важливих праць, що висвітлювали окремі юридично-правові та соціально-економічні питання, де зимівнику приділялася значна увага. Саме в цей період з’являються ґрунтовні роботи, які ставили на перше місце порядку денного економічні і господарські аспекти життєдіяльності запорозького суспільства. Зокрема, робота О. Рябініна-Скляревського – “Запорозькі заколоти та керуюча верства Коша XVIII століття” побіжно висвітлює окремі аспекти економічної діяльності запорожців, які значною мірою впливали на соціально-політичний стан більшої частини запорозького суспільства [132]. Широко залучаючи дослідження своїх попередників з історії Запорозької Січі та з історії заселення півдня України, законодавчі акти та архівні документи, він розглянув становище запорозьких земель після зруйнування Чортомлицької Січі 1709 року, акцентуючи увагу на економічному розвитку краю. Автор стверджував, що відновлення Січі у 1734 році сприяло зростанню людності на її землях, розвитку господарства, збільшенню кількості зимівників де хліборобство почало активно конкурувати зі скотарством і доба розвитку торгівельного капіталу захопила Запорожжя, яке в цей період активно втягується у транзитну торгівлю. Він детально охарактеризував еволюційні зміни в козацькому суспільстві, які сталися завдяки значним економічним зрушенням і де зимівник відіграв провідну роль.

Вагомий внесок у вивчення історії запорозького козацтва зробила Н. Полонська-Василенко. Він полягав у тому, що її науковий інтерес був зосереджений в основному на соціально-економічних аспектах історії козацтва. Її плідна робота в архівосховищах та музеях Катеринослава, Одеси та Сімфірополя дала багатий матеріал для досліджень. Публікації віднайдених нею документів завжди передувала ґрунтовна едиційна робота. Патріотичні позиції на яких стояла дослідниця спонукали її першою розглядати історичні факти та історичний процес в цілому, з точки зору українського народу. Цілком логічним виступає і її бажання все пояснити економічною зацікавленістю суб'єктів історичного процесу. Об'єктом її досліджень виступав і комплекс документів, що характеризували економічний потенціал зимівничих господарств частини запорозької старшини. Проаналізувавши описи конфіскованого росіянами майна з зимівників репресованих запорожців, вона зробила ґрунтовні висновки стосовно не тільки рівня розвитку окремих галузей зимівничого господарства, а й окреслила можливі перспективи його подальшого розвитку. В своїй праці “Майно запорозької старшини, як джерело для соціально-економічного дослідження історії Запорожжя”, авторка навела порівняльні таблиці майнового забезпечення і господарської спеціалізації окремих господарств. Ці таблиці і коментарі до них мають важливе значення й для сучасних дослідників [130.43–206]. Взагалі, ця праця наряду з іншими її дослідженнями стали віхою у вивченні соціально-економічної історії Південної України. Ґрунтуючись на трудах попередніх дослідників з історії Запорозької Січі останнього періоду її існування і заселення півдня України, та документи Дніпропетровського архіву з фонду “Канцелярія Новоросійського губернатора”, вона розглянула процес заселення Запорожжя напередодні зруйнування Січі і дійшла висновку, що це інтенсивне заселення південних степів мало своїм наслідком виникнення нових зимівників та інших поселень. Залюднення Запорожжя сприяло фактичному розширенню

запорозьких володінь і утворенню нових паланок. У пізніших своїх загальних дослідженнях, які виходили за кордоном, авторка поглибила і узагальнила ці висновки, що й поставило її праці в ряд найкращих надбань національної історіографії [204]. І сьогодні її творчий доробок привертає увагу дослідників які вивчають різні аспекти історичних процесів.

Вплив історичної школи академіка М.Покровського не міг не позначитися на соціально-економічній історії Запорожжя. М. Кириченко був яскравим представником цієї школи. Не зважаючи на те що, за висловлюванням самого автора, він не фахівець економічних питань, його робота – “Соціально-політичний устрій Запорожжя XVIII століття”, яка вийшла в Харкові у 1931 році, чітко окреслила моменти що раніше не розглядалися [177]. Дослідник досить близько підійшов до комплексного висвітлення проблем зимівника і гостро критикував окремі позиції попередніх дослідників. Він досить детально розглянув витoki і роль приватної власності підкреслюючи, що вона була основою запорозького господарства, і за часів Нової Січі мала вже глибоке коріння та великі розміри. А зимівник, за його словами, був справжнім осередком запорозького сільського господарства і відігравав у ньому провідну роль. М. Кириченко наголошував, що запорозьке господарство ніяк не можна розглядати замкненим та самодостатнім, як не можна його вважати і додатком до російського господарства. За його словами, воно було тісно зв'язано з європейським господарством та ринком, а це, на думку автора, давало йому можливість не плентатися в хвості російсько-поміщицької оброчної системи, а виходити на ширші шляхи, набирати прогресивніших форм. В цілому ця робота має глибоку аналітичну основу, що якісно вирізняє її з великої кількості описових праць цього періоду.

Окремих питань економічного життя Запорожжя в останній період його існування торкався і Д. Дорошенко. У своєму двохтомному “Нарисі історії

України” він стверджував, що запорозьке братство дуже швидко виявило нахил до створення твердих підстав економічного характеру для існування державної організації. Вказав він і на головний недолік історіографії яка, на його думку, залишала без уваги соціально-економічну історію Запорожжя [169].

Чільне місце в дослідженні правових відносин Запорозьких Вольностей і зимівника належить академіку М. Слабченку. Вчений присв'ятив свої праці соціально-економічній характеристиці, соціальній структурі і адміністративно-юридичному устрою Запорозьких Вольностей [217]. Так, у своїй праці – “Паланкова організація Запорозьких Вольностей”, автор вважав зимівник за нову форму життя. На його думку, він відігравав вирішальну роль у внутрішньому житті Запорозьких Вольностей. М. Слабченко дійшов висновку, що зимівчани своїм складом і залежністю від володаря зимівника перебували у фаміліятних стосунках. Ці, економічно міцні і незалежні володарі починали грати все більш помітну роль у внутрішньому житті Запорозьких Вольностей, а зимівник сприяв загостренню стосунків між паланкою і самою Січчю [215.159–252]. В першій частині монографії “Організація господарства України від Хмельниччини до світової війни”, яка отримала назву – “Господарство Гетьманщини в XVII- XVIII століття”, автор зробив важливий висновок про те, що Запорожжя у загальноекономічному розвитку не являло собою якогось оазису в Європі. Навпаки, воно було у дуже тісних стосунках з сусідніми європейськими економіками і конструювало своє господарство за їх зразком [218]. За обсягом використаного матеріалу, за методикою його опрацювання і за органічним поєднанням політичних, економічних та правових аспектів, а також за глибиною зроблених висновків, ця праця і до сьогодні залишається провідною, а тому посіла чільне місце у вітчизняній історіографії. В роботах М. Слабченка подано нову схему історії Запорожжя, яка і досьогодні не втратила свого наукового значення.

У радянський період вивчення історії козацтва було максимально звужене та політизоване. Третьому періоду який тривав з початку 40-х по кінець 80-х років притаманні крайнощі: з одного боку, маємо “пролетаризоване” запорозьке козацтво з бунтівними, часто деструктивними характеристиками, а з іншого – постають капіталізовані козаки-зимівчани – фундатори так званого “українського буржуазного націоналізму.”

Дослідження цього періоду були обумовлені ідеологічно-кон'юктурними потребами пануючої системи, яка зосереджувалася на соціально-економічній історії і закликала до „очищення від вульгаризації та повернення до марксистської чистоти”. До помпезного святкування 300 – річного ювілею так званого “воз'єднання України і Росії” було офіційно заплановано видання цілої низки публікацій пафосного характеру, які в більшості своїй не мали під собою глибокого наукового аналізу і страждали односторонністю класового підходу до висвітлення історичних подій і процесів. З'явилися численні тематичні збірки документів в основу яких було покладено висвітлення революційно-визвольних рухів.

Після закінчення періоду так званої „відлиги”, найхарактернішим стало відверте ігнорування цього періоду історії нашого народу. У „застійні” часи тема козацтва взагалі була не бажаною, і тому, в той час, за невеликим винятком, вийшло мало публікацій на цю тему. Пануюча тоді марксистсько-ленінська методологія змушувала дослідників застосовувати тільки класовий підхід у вивченні будь-яких історичних явищ та процесів. Теорія класової боротьби стала панівною в соціально-економічних дослідженнях. Така односторонність була абсолютно не виправданою і певною мірою зашкодила розвитку історіографії блоку соціально-економічних питань. Зрештою, це не завадило окремим дослідникам зробити цікаві та конкретні висновки у вивченні загальних проблем історії запорозького козацтва.

До таких винятків слід віднести дослідження В. Голобуцького, який в своїх загальноісторичних роботах “Запорозька Січ в останні часи свого

існування” та “Чорноморське козацтво” досить вдало окреслив низку проблем стосовно місця і ролі запорозького зимівника в соціально-економічній історії запорозького козацтва. Найгрунтовнішою роботою цього періоду стала його монографія “Запорозьке козацтво” [163]. Висвітлюючи, в основному, соціально-класові питання історії козацтва, автор в останньому розділі про Нову Січ акцентував увагу на тому, що в основі класового розшарування і диференціації козацького середовища лежали процеси які відбувалися саме в зимівнику. Цінність цієї роботи полягає у введенні до наукового обігу значної кількості документів з архіву Коша Нової Січі. Але, у нашому випадку, головною слід вважати роботу – “Запорозька Січ в останні часи свого існування” [162]. Тут, автор досить вдало поєднав зображення еволюції господарства, його продуктивність, галузеву спеціалізацію, організацію та устрій зимівника. Наголошуючи на пріоритетному розвитку землеробства в зимівничих господарствах, він, на нашу думку, робить цілком справедливий висновок про те, що “...крупний зимівник все більше набирав ознак буржуазного господарства. Відсутність кріпацтва сприяла господарському зростанню Запорожжя і більш швидкому розвитку тут капіталістичних стосунків.” В. Голобуцький розглядав і інші галузі зимівничого господарства, торгівлю та окремі види ремесел. Особливу увагу автор приділив стану найманців у господарствах запорожців. І, зрозуміло, у першому виданні 1954 року він дещо перебільшував соціально-класовий фактор, говорячи про “безсовісну експлуатацію” там, де її практично не було. Але зваживши на час написання цієї монографії, коли теорія класової боротьби була головною в соціально-економічних дослідженнях, слід об’єктивно оцінити його роботу.

О. Дружиніна побіжно торкаючись питання господарювання запорожців у монографії – “Северное Причерноморье 1775–1800 гг.” зробила акценти на

екстенсивному розвитку господарства запорожців з дуже слабим розвитком землеробства [170.51].

У контексті заселення та освоєння територій Запорозьких Вольностей як складової частини Південної України, у монографії – “Заселення Новоросії в XVIII – першій половині XIX ст.”, окремих специфічних питань зимівника торкався В. Кабузан. Його ґрунтовна робота містить великий статистичний матеріал і повністю суперечить висновкам зробленим О. Дружиніною. Ґрунтовне знайомство з науковою літературою дозволило авторові, застосувавши глибокий попередній джерелознавчий аналіз, акцентувати увагу на проблемі достовірності та однорідності документів основою яких були матеріали ревізій, церковного та адміністративно-поліційного обліку. На основі глибокого опрацювання досліджуваного комплексу джерел, він робить висновок про досить щільне заселення краю ще за часів існування Нової Січі, що давало змогу запорожцям активно переходити до інтенсивного ведення господарства. Автор наголошував на значному розвитку землеробства у північних паланках Запорозьких Вольностей. На початок 60–х років XVIII століття це дало змогу запорожцям не тільки повністю задовольняти власні потреби у збіжжі, а й експортувати значну його кількість до сусідніх країн [174.98].

На початку 90–х років XX століття починається четвертий етап в історіографії означеного питання. З початком лібералізації суспільного життя, значно активізувалося вивчення історії Запорозького козацтва і зокрема основи їх економічної діяльності – запорозького зимівника. З надбанням незалежності нашої держави для сучасних дослідників відкрилися нові можливості для написання більш об’єктивної і багатопланової національної історії.

На сучасному етапі досліджень господарських аспектів історії запорожців чільне місце належить О. Апанович. Намагаючись привернути увагу сучасників до проблем конструктивної діяльності запорожців, і перш за

все до їхніх господарських успіхів, вона у своїх статтях: “Агрокультура українського козацтва” та “Господь за плугом іде” уже самою назвою підкреслила вагу і значіння господарської проблеми, акцентувавши увагу саме на ролі запорозьких зимівничих господарств в процесі становлення національної агрокультури вцілому [143;146]. Важливість цих робіт полягає в тому, що авторка фактично дає відповідь радянській історіографії, яка взагалі не вважала запорожців хліборобами [144]. Дослідниця переконливо довела, що для запорожців хліборобська традиція була такою ж близькою та природньою як і для більшості населення України. На її думку саме особливий тип козака-аграрія лежав в основі формування української нації [146] Крім узагальнюючих праць виключно зимівнику О. Апанович присвятила окрему статтю “Фермерське господарство” в журналі “Вітчизна”[145.23].

Майже через 80 років після публікації брошури В. Біднова, до теми запорозького зимівника звернувся А. Бойко. У 1997 році вийшла його робота “Запорозький зимівник XVIII століття”. Автор увів до наукового обігу певну кількість документів, серед яких особливе місце посідає карта 1772 року, яка дозволяє точно обрахувати кількість зимівників і локалізувати їх на території Великого Лугу [155.30]. Публікація карти Великого Лугу підтвердила наші попередні розрахунки щодо щільності розташування зимівників, які ґрунтувалися на фрагментарних картографічних матеріалах і археологічних розвідках [198.123–126]. В цій роботі вперше було зроблено спробу визначити кількість зимівників на конкретній території. Також визначається і характер взаємостосунків між зимівчанами і представниками владних структур Запорозьких Вольностей.

Праця В. Пірка “Заселення степової України у XVI – XVIII ст.”, за словами автора, стала відповіддю на потребу спростувати політичні спекуляції навколо твердження щодо прогресивності колонізаторської політики царату і проти приниження ролі українців в освоєнні степу.

Широко використовуючи архівні матеріали, він навів переконливі докази, що освоєння сучасної Донецької та Луганської областей, здійснено завдяки запорозькій колонізації своїх східних територій на рубежі XVII – XVIII століть. При цьому, автор побудував довершений ланцюг причинно-наслідкових зв'язків, що забезпечували успішність української колонізації. В її основі лежала конструктивна внутрішня політика Коша, яка створювала сприятливіші умови господарювання на території Запорозьких Вольностей. Це прискорювало процеси заселення навіть віддалених запорозьких земель. І провідну роль в цьому процесі відігравав зимівник. З нього постали майже всі населені пункти Південної України. В. Пірко висловив думку про те, що позитивні зрушення у заселенні Степової України на рубежі XVII – XVIII століть були перервані зруйнуванням у травні 1709 року московським військом Старої Січі і переходом запорожців у межі Кримського ханства [202.47]. У більш ранній своїй статті “Стан землеробської культури півдня України у XVIII столітті” на основі порівняльного аналізу описів зимівника зроблених у 30–х роках С. Мишецьким і у 60–х роках XVIII століття М. Чернявським, автор стверджує що основою зимівничого господарства часів Нової Січі було землеробство. Він зробив висновок, що у 70 – 80–х роках XIX століття в основних рисах сформувалася землеробська культура регіону, яка увібрала в себе кращі традиції не лише українців, а й інших народів що активно заселяли цей край [203.28–29].

Досліджуючи розвиток права власності періоду Нової Січі, І. Грозовський припускає можливість існування у запорожців двох категорій земель з різним правовим статусом. Землі першої категорії підлягали щорічному перерозподілу між різними суб'єктами землекористування. До другої категорії він відносить вільні землі, якими, за дозволом Коша, міг володіти і користуватися до самої смерті кожен бажаючий. І саме ця категорія була основою для формування приватної власності на землю. Він стверджує, що зимівник і землю тоді розглядали як неподільні частини господарства, які за згодою Коша можна було навіть продати [165.24–26].

Досить цікавим видається напрямок досліджень з яким на міжнародній конференції у жовтні 1997 року виступила дослідниця Х. Лащенко [186.175–179]. Вона, на основі реєстру татарських претензій здійснила спробу локалізації запорозьких зимівників, які фігурували у цих документах

Серед поодиноких зарубіжних дослідників, які побіжно торкалися проблем зимівника треба відзначити польського вченого Лешика Підгородецького. У своїй праці – “Січ Запорозька” виданій у Варшаві 1970 року і, яка вцілому носить компілятивний характер, він навів опис зимівника, зроблений на початку ХІХ століття, який значно збагачує наше уявлення про архітектурні і оборонні особливості об’єкту нашого дослідження [242.63].

Таким чином, оглядаючи історіографію питання вивчення запорозького зимівника можна зробити висновок, що під час першого періоду, головним чином, відбувався процес накопичення необхідних архівних матеріалів. У цей час створювалася джерельна база і досить активно публікувалися окремі знайдені архівні документи, де так чи інакше було відображено стан розвитку козацького господарства. А численні публікації з загальних питань історії України чи історії Запорозького козацтва лише торкалися окремих проблем запорозького зимівника та носили здебільшого описовий характер. На накопиченому матеріалі дослідники другого періоду вже могли робити окремі узагальнення, і тому цей досить короткий часовий проміжок дає чи ненайбільше публікацій, де предмету нашого дослідження було приділено значну увагу. На жаль, упродовж третього періоду помітного просування вперед у вивченні запорозького зимівника не спостерігалось – аж до наших днів. Отже, насьогодні підготовлено ґрунт для розуміння місця та ролі запорозького зимівника і закладено основу для його глибокого комплексного дослідження. Це дало нам можливість наприкінці 2005 року видати монографію “Запорозький зимівник часів Нової Січі (1734–1775)” де вперше зроблено спробу узагальнення і подальшого дослідження одної з найдавніших запорозьких інституцій – зимівника.

Узагальнюючи історіографічний доробок, можемо констатувати, що попри суперечності в оцінках історії Запорозжя, заслугою попередньої історіографії є постановка проблеми та накопичення значного матеріалу щодо історії запорозького зимівника. Зберігається нагальна потреба в опрацюванні єдиної концепції з врахуванням максимальної кількості аспектів для пояснення передумов, становлення та розвитку одної з головних інституцій Запорозьких Вольностей періоду Нової Січі - запорозького зимівника. Разом з тим, відсутність комплексного дослідження зимівника гальмує подальші студії з історії запорозького козацтва. Насьогодні невирішеними залишається низка питань ідеологічного, політичного та економічного характеру в історії розвитку зимівника.

1. 2. Джерела та методи дослідження

Джерельну базу дисертаційного дослідження склав різноманітний за фондоутворенням матеріал. За формальною ознакою джерела з історії запорозького зимівника можна поділити на опубліковані та не опубліковані. Серед опублікованих значне місце займають документи “Повного зібрання законів Російської імперії з 1649 року” [129.124–125]. Значна кількість документів з історії Запорозжя 1715 – 1774 рр. була опублікована у “Записках Одесского общества истории и древностей” А. Андрієвським [120]. П. Іванов видав у XX томі того ж таки часопису – “Материалы по истории Запорозжья в XVIII веке” [115]. Д. Яворницький, зібрав і видав окремим виданням документи – “До історії степової України” [139].

Опубліковані в цих виданнях документи допомогли у вирішенні широкого спектру питань – від локалізації зимівників на окремих територіях і,

до визначення розмірів податків та механізму вирішення правових колізій між суб'єктами господарювання.

Сучасні дослідники продовжують справу публікації окремих документів з відомих комплексів. Так, певний внесок у розширення джерельної бази внесла Г. Швидько. У двох збірниках “Південна Україна XVIII–XIX століття” нею було опубліковано 17 документів з фонду 52 Російського військово–історичного архіву, відомого як фонд “Потьомкіна-Таврійського”. Ці документи висвітлюють боротьбу запорозького козацтва за збереження своїх володінь. Принциповою відмінністю Нової Січі від її попередників, як зазначає авторка, було те, що в межах її володінь з'явилися поселенці не козацького стану. Це призвело до змагань за землі, які відбилися в численних документах – скаргах конфліктуючих сторін, розпорядженнях, указах, відомостях про поселенців, описах завданої зимівчанам та усьому Війську Запорозькому шкоди. Особливо цінним для нашого дослідження є витяг з доповіді Новоросійської канцелярії про знесення хуторів із земель Війська Запорозького, який дає можливість точно локалізувати 17 зимівників запорожців по новій лінії розмежування між землями Війська Запорозького та Елісаветградської провінції по річкам Самоткань, Верблюжка та Чорний Ташлик [137.13–14].

Ю. Мицик у збірнику “Південна Україна XVIII–XIX століття” опублікував низку документів Коша Запорозької Січі 1714–1730 років з бібліотеки Чарторийських у Кракові. Ці листи відбивають дипломатичну діяльність Запорозької Січі і пов'язані з проблемою гайдамацького руху, осередками якого часто виступали прикордонні зимівники. Інша, опублікована ним група документів походить із бібліотеки Польської академії наук. Вона містить у собі листування кошової адміністрації стосовно колоніальної політики російської влади, яка з кожним роком просувалася все далі вглиб запорозьких володінь змитаючи на своєму шляху численні козацькі зимівники та перешкоджаючи подальшому розвитку української торгівлі і економічному зростанню запорозьких земель [123.5–

12]. Автор слушно стверджує, що зимівник XVIII століття фактично являв собою село. Такий статус він отримував лише після зведення за ініціативою поселян церкви [193.17].

Разом з тим, більша частина документів з історії запорозького зимівника залишається неопублікованою. Переважна частина їх знаходиться в архівних зібраннях України та Російської Федерації. Зокрема, значний комплекс документальних джерел Центрального Державного історичного архіву України (м. Київ. Ф. 229) відомого як Архів Коша Нової Січі. Це насьогодні єдиний в своєму роді комплекс запорозьких документів. Від першопочаткового корпусу джерел внаслідок різноманітних обставин вціліла порівняно мала частина. За оцінками фахівців, ми маємо лише дві третини з того, що мало б бути [161.12]. Це гальмує процес реконструкції запорозького зимівника і до певної міри заважає реалістичному відтворенню соціально-економічної історії запорозького козацтва, в якій зимівник відігравав досить важливу роль.

Порівняно незначна кількість документів які б стосувалися тих чи інших питань життєдіяльності зимівника та його мешканців в архівних комплексах пояснюються кількома об'єктивними причинами:

По-перше, діяльність зимівників була підпорядкована паланковим центрам і їх адміністрації, а тому основна маса документів мала б залишатися в архівах цих центрів, а вони, на жаль, не збереглися. Якась частина справ залишалася у зимівчан. Їм, як суб'єктам господарської діяльності, більшість з яких зберегли свої господарства і після ліквідації Січі, вони були потрібні і надалі, аби юридично підтверджувати та відстоювати свої власницькі права перед новим урядом.

По-друге, час існування Нової Січі це період постійних воєнних кампаній проти Туреччини і Криму, у якій запорожцям відводилася досить активна роль. А тому, звичайно, що означені надординарні події затулили

собою природний господарчий прагматизм, народивши переважну кількість більш значущих і важливих на той час справ мілітарного характеру.

По-третьє, січова адміністрація не дуже переймалася особистим життям тої частини своєї корпорації, яку серед січовиків дещо принизливо і глузливо називали гніздюками, сиднями, баболюбами або гречкосіями. Тому ту частину справ Архіву Коша Нової Січі, де хоч якось відображені проблеми зимівничого господарства, слід вважати щасливим вийнятком, а не правилом. І завдячувати такому “вийнятку” ми повинні, до певної міри, гетьманській і російській адміністрації – з одного боку, та активізації соціально-політичного руху у Запорозьких Вольностях – з іншого. Бо саме вони пожвавлювали канцелярську роботу Коша, а події викликані змінами у військово-політичній та соціально-економічній ситуації у регіоні змушували січову адміністрацію складати різного роду звіти, реєстри і вводити нові стосунки і правила.

Також було залучено значну кількість картографічного матеріалу, а також матеріали інших зібрань документів. Зокрема, це комплекс документів відділу рукописів ІР НБУ ім. В.І. Вернадського (м. Київ – Ф. 9), відомого як “Архів фортеці Святої Лизавети”. Державного архіву Автономної Республіки Крим – (м. Сімферополь, ДАРК, Ф. 535).

Серед закордонних архівних установ використано документи Російського державного архіву військово-морського флоту (м. Санкт-Петербург, РДА ВМФ, Ф. 1331, 212) та документи Російського державного військово-історичного архіву (м. Москва, РДВІА, Ф. 52, 349, 416, ВУА). Також документи Російського державного архіву давніх актів (м. Москва, РДАДА, Ф. 16). Крім того, широко використовувалися роботи краєзнавчого та етнографічного характеру попередніх авторів і сучасні археологічні та гідроархеологічні розвідки.

За видовою належністю архівні документи з історії запорозького зимівника часів Нової Січі можна розподілити на актові та справочинні.

Актові джерела досить численні і розподіляються на кілька груп – маніфести, накази, жалувані грамоти, положення та інструкції. Більшість з них на замовлення органів центральної влади Російської імперії, або зусиллями окремих дослідників було опубліковано. Їх аналіз дає змогу дослідити державну політику Російської імперії по відношенню до тих явищ і процесів, які не тільки жили собою діяльність зимівників, а й впливали на загальний економічний та соціально-політичний стан козацтва.

Справочинні джерела складаються з трьох досить великих груп – адміністративно-розпорядчих, до яких слід віднести такі види документів як ордер, пропозиція; інформаційно-звітних: рапорт, донесення, промеморія; та посвідчувально-інформаційних: атестати, опитувальні листи, білети, векселі та квитанції.

Значну кількість документів цієї групи становлять інструкції та пропозиції вищого керівництва російського цивільного та військового командування до Коша, та відповідна ним звітна документація у вигляді рапортів та промеморій. Їх створенню сприяла підготовка та проведення чергової військової кампанії Росії проти Туреччини у цьому регіоні, а також пожвавлення гайдамацького руху. В цій групі документів запорозький зимівник виступає опосередкованим об'єктом, тому в інформативному плані ця група документів містить переважно загальностатистичні та окремі дані внутрішньополітичного характеру, а також відображає політику російських урядових структур та окремих її представників щодо внутрішнього життя Запорожжя та його контактів з сусідніми країнами.

Другою за своєю кількістю, і головною за своєю значимістю стоїть група посвідчувально-інформативних документів. Вони відображають механізм отримання землі, висвітлюють послужні списки окремих запорожців з біографічними елементами. Їх поява зумовлена документальним оформленням ієрархічних відносин за зразком загальноімперського бюрократичного механізму. Крім атестатів заслуженим козакам,

опитувальних листів слідчих комісій, білетів на діяльність та володіння суб'єктам господарювання, векселів, розписок та квитанцій, сюди слід віднести численні „ордери” від Коша паланковим полковникам з дозволами на володіння і регламентацією господарювання. А також реєстраційні журнали розгляду проблемних питань кошовим керівництвом під час інспекторських виїздів до окремих паланок.

Справочинні джерела досить інформативні і відновлюють механізми взаємодії органів влади різного рівня з об'єктами господарської діяльності, що дає багатий матеріал для їх історичної реконструкції.

Статистичні джерела представлені різного роду реєстрами, зведеними відомостями мешканців окремих поселень. Велику за обсягом і досить цікаву роботу, зокрема для з'ясування питання кількості і локалізації зимівників, виконав Феодосій Макар'євський, видавши у 1880 році “Матеріали для для историко-статистического описания Екатеринославской епархии” [121].

Наративні джерела репрезентовано низкою описових праць, до яких слід віднести щоденники мандрівників, епістолярію, описи та різного роду письмові оповідання. Серед них особливе місце займають свідчення російського військового інженера князя С. Мишецького. Перебуваючи безпосередньо у Новосіченському ретраншементі з 1736 по 1740 рік, він приймав участь у розмежуванні земель між Російською та Отоманською імперіями. На замовлення Москви князь вів активну шпигунську діяльність проти запорожців і склав детальний звіт, який пізніше було опубліковано [124]. У шістнадцяти розділах своєї праці, автор описав устрій, звичаї, історію і вади Запорозжя. Відомості про господарство виділені у окремому 14–му розділі де розповідається про життя Війська Запорозького, вольності, звичаї, які козаки мають достатки та здобичі, багатства, промисли, де і які мають поселення. Автор також наголошує на розвиткові промислів, скотарства і торгівлі у зимівниках. Але про землеробство не згадується. Цей

факт можна пояснити лише тим, що межував він південні кордони від Порти, де землеробство на той час ще не було так розвинене, як у північних і центральних володіннях Запорозьких Вольностей. Запорожці у цей час тільки повернулися під юрисдикцію Росії і не встигли за ці шість років як слід обжитися.

Інший офіцер іноземець Станіслав Зарульський, який також служив у російській армії і брав участь у походах проти Туреччини, був більш обізнаною і об'єктивною людиною. На відміну від свого попередника, у невеличкому творі “Описание о Малой России и Украине”, він наголошував на значному розвитку не тільки скотарства, а й землеробства від якого, за його словами “...получали они довольно разного хлеба” [110.22].

Господарська діяльність запорожців привертала увагу і академічної науки Москви. Одним з її представників був академік І. Гільденштедт. Подорожуючи близько східних кордонів Запорозьких Вольностей у 1773–1774 рр. він зазначав, що у запорожців до останньої війни були хутори по Міусу і вітряки де мололи багато борошна. Описав він рибальські знаряддя і промисли запорожців, навівши цікаві порівняння стану господарства, побуту і загального рівня культури запорожців і росіян [105.195–222]. Інший російський вчений–мандрівник Василь Зуєв мандрував колишніми запорозькими степами вже після скасування Підпільненської Січі у 1781–1782 роках, де бачив чимало зимівників, мешканців яких уряд зганяв у села. Він занотував кілька цікавих фактів щодо господарської діяльності зимівчан [114.271]. Йому належить і досить ґрунтовна праця про рибні промисли запорожців, де подана структура козацьких риболовецьких ватаг, простежується рівень взаємостосунків між членами ватаги і визначені правові та економічні засади її існування [113].

Роком пізніше у південних степах подорожував разом з графом Румянцевим німець Хаммард. Висловлюючи, на догоду своєму патронові й покровителеві, своє вкрай негативне ставлення до запорожців, він все ж

досить докладно зупиняється на характеристиці окремих галузей господарства козаків. Зокрема, розповідаючи про землеробство, ми чи не вперше маємо інформацію про урожайність і розвиток ремесел в їхніх зимівниках [136.207].

Цікаві відомості про зимівники зустрічаються і в нотатках подорожніх іноземців – сучасників запорожців. Ці епізодичні, досить загальні відомості для нас дуже корисні, хоч і не дають змоги скласти більш-менш повне уявлення про економічні засади і господарство запорожців. Корисні, тому що, по-перше – дають нам можливість дізнатися про ставлення західноєвропейців до козаків, а по-друге – в них, інколи зустрічаються хоча і фрагментарні, але дуже цікаві та цінні факти.

Більш детальну інформацію про Запорожжя подав французський історик Леклерк у скандально відомій свого часу монографії “*Histoire phisique, morale, civile et politique de la Russie ancienne et moderne*”, яка вийшла у Парижі в 1783–1792 рр. Автор зазначав, що запорожці розподілили між собою землю і поділялися на дві частини – військо, яке мешкало у Січі, і другу, яка мешкала по хуторах і вправно господарювала. Крім того він стверджував, що на Запорожжі давно відбувся розподіл на приватну і громадську власність [243.422–424].

При аналізі закордонних джерел також звертає на себе увагу той факт, що часто дуже важко визначити, хто саме ховається за загальноживаними термінами: “козаки”, “хутори” або “козацька нація” чи “господарі”? Чи то українці взагалі, чи конкретно запорожці, і, відповідно, чи то зимівчани і зимівники, чи посполите селянство, або інші володільці?

Для з'ясування питань локалізації і визначення кількості зимівників важливу роль відіграли картографічні пам'ятки, які склалися переважно на замовлення військового відомства Росії для проведення так званого розмежування і призначалися для розробки тактичних планів підготовки у проведенні чергової військової кампанії. Слід зазначити, що для складання

окремих карт широко залучалися старі козаки-зимівчаки що добре знали територію. Ці події породили жваве листування в результаті якого виник цілий комплекс документів. Окрім власне географічних карт значний прошарок складають межові плани-описи та схематичні зображення меж земельних володінь.

Частково використовувалися і епістолярні матеріали. Вони представлені приватним листуванням різних осіб з кошовим отаманом переважно в торговельно-господарчих справах. А також листуванням кошового з родичами та знайомими.

Використано також і джерела так званої історичної традиції – перекази та оповідання усної народної творчості зібрані і опубліковані відомими краєзнавцями та фольклористами Південної України: В. Антоновичем, Д. Дорошенком, А. Маркевичем, О. Полем, А. Синявським, А. Кащенком. Вони особливу увагу приділяли пошуку, збереженню й публікаціям джерел з історії та культури України, і в першу чергу, з історії козаччини. Ними було підготовлено і видано не тільки багато окремих студій і документів, а й зібрано цінний етнографічний та фольклорний матеріал.

Значна частина цього масиву була опублікована в таких виданнях як “Киевская Старина”, “Летопись Екатеринославской ученой архивной комиссии”, “Записки Одесского общества любителей истории и древностей”, “Журнал Министерства народного просвещения”, “Русский инвалид”, “Журнал Министерства путей сообщения” та інші. Числені публікації з означеної тематики на сторінках цих часописів дають і сучасним дослідникам цінну інформацію для подальших досліджень.

Окремо в цьому ряду стоїть збірка переказів видана у 1911 році. Матеріали для її видання довгі роки збирав на території нинішніх Запорізької та Дніпропетровської областей відомий етнограф і краєзнавець Я. Новицький [125]. Особливе місце тут посідають розповіді самих

запорожців, їх сучасників і прямих нащадків. Розповіді Микити Коржа [135] та Івана Розсолоди [107.497] значно збагатили нашу уяву про побутовий і господарський бік життя запорозького козацтва у зимівниках.

Значна роль у вивченні зимівника належить археологічним дослідженням. Результати археологічних досліджень зимівників у Запорізькій області, проведені Д. Телегіним у кінці 70–х років минулого століття, виявилися досить цікавими і дали додаткові матеріали для подальшої реконструкції досліджуваного об'єкту [224.61].

Метою археологічних експедицій 90–х років була локалізація зимівників на основі розрізаних фрагментів карт XVIII ст., і нанесення їх на сучасну карту, а також виявлення нових об'єктів, їх дослідження, реконструкція та можливості музеєфікації. Оскільки господарська діяльність людини сильно спотворила берегову смугу Дніпра, перетворивши його на каскад водосховищ, будь-які пошукові роботи на його берегах видаються безперспективними. Тому нами на початку 90–х років минулого століття було проведено дослідження берегів прикордонних на той час річок Орелі й Кінської, а також берегів річок – Базавлука, Томаківки, Жеребця, Московки та ін. Незважаючи на відмінну від сучасної метричну систему, вдалося знайти кілька зимівників. Практично всі вони знаходилися на місці сучасних садиб, дач, інших господарських об'єктів, тому ґрунтовно дослідити їх не вдалося. Про їх місцезнаходження говорив лише “підйомний матеріал” – характерна кераміка, рештки кахлів, гутне скло, підкови, ковані цвяхи, кулі, кремінці тощо. (Додаток. А.Б). Лише у двох місцях вдалося провести шурфовку на місці характерних рельєфних заглиблень. Біля села Ливенське Новосанжарського району Дніпропетровської області, в районі старого броду через Оріль під час розвідки було відкрито місцезнаходження зимівника, а неподалік – залишки козацького сторожового поста – бекету. Навпроти села Дмитрово Орхівського району Запорізької області на правому березі Конки також було виявлено кілька заглиблень. Розкопки підтвердили, що це

залишки козацьких напівземлянок XVIII ст., які були розібрані при будівництві тут у 1770–х роках Григорівської фортеці. (Додаток. Н). Їх мешканці, як і мешканці зимівників у межиріччі Московки і Кушугумки, були зігнані, а житла використані російськими інженерними командами при будівництві фортець так званої Дніпровської укріпленої лінії. Більш вдалою для археологічного дослідження зимівників виявилася заповідна Хортиця. Проведені тут розкопки дали додатковий матеріал стосовно планування й конструкції житла та господарських приміщень зимівника.

Досить перспективними залишаються дослідження акваторій річок, на берегах яких знаходилися зимівники. На дні цих річок інколи трапляються вцілілий посуд, кахлі, вироби з гутного скла та різноманітний реманент. (Додаток А.Е). Так, у 2001 році на р. Самарі нижче села Кочережки Павлоградського району, біля залишків старого млина було знайдено козацький човен-довбанку, який зараз зберігається у Павлоградському краєзнавчому музеї, а при обстеженні акваторії в районі старого перевозу було знайдено залишки чумацького возу. (Додаток. А.Д).

Таким чином, не дивлячись на те, що за останній час значно активізувалася археографічна робота вітчизняних вчених і сьогодні ми вже маємо видання частини справ фонду № 229 Архіву Коша Нової Січі, все ж комплекс джерел, який сьогодні перебуває в науковому обігу не є цілком достатнім, хоча й дозволяє працювати в означеному напрямку. Повне видання цього і, інших закордонних фондів дозволить глибше вивчити та провести історичну реконструкцію досліджуваного об'єкту.

Комплексний аналіз джерел різного походження і видової ознаки та подальша евристична робота дозволять максимально заповнити існуючі лакуни. Так, окремі документи, які мають відношення до запорозького зимівника часів Нової Січі було вперше опрацьовано і введено до наукового обігу саме в цьому дисертаційному дослідженні.

Прагнення якомога більш повного висвітлення низки питань пов'язаних з зимівничою формою господарювання, вимагає розгляду зимівника не лише як одної з форм господарської діяльності запорожців, тобто відірвано, ізольовано від інших процесів життя Вольностей. Доцільно розглядати його як явище, в сукупності з іншими чинниками суспільно-політичного життя Запорозьких Вольностей, у всій їх складності і взаємозалежності. Саме така широка постановка питання, на нашу думку, і дасть можливість більш об'єктивно реконструювати і показати місце зимівника в широкому розмаїтті життя і діяльності запорозького козацтва.

Тому, методологічною основою дослідження є принцип об'єктивності, що дозволив комплексно проаналізувати всю сукупність джерел, що стосуються основи економічної діяльності запорожців та врахувати різнобічні фактори, які впливали на становлення запорозького зимівника. Принцип історизму орієнтував на простеження динаміки історичних явищ та процесів, пов'язаних із зимівничою формою господарювання, вивчення взаємозв'язків між ними та їх взаємообумовленості. Зазначені принципи було реалізовано за допомогою загальнонаукового логічного, міждисциплінарного та спеціально-історичного методів.

Зокрема, методи бібліографічної евристики застосовувалися для опрацювання історіографічного доробку; архівна евристика – для виявлення комплексів джерел; археологічна – для локалізації зимівників та визначення можливостей реконструкції та музеєфікації досліджуваного об'єкту. Описовий метод залучено для висвітлення особливостей господарської діяльності та побуту зимівчан; історико-порівняльний – для відтворення розвитку господарської діяльності на території Вольностей та типологізації зимівників; діахронічний – для виділення етапів розвитку господарської діяльності запорожців та вивчення еволюції взаємостосунків між суб'єктами господарювання.

З-поміж дисциплінарних методів слід відзначити статистичний, який дозволив обрахувати кількісний склад зимівчан, принципи оподаткування та співвідношення соціальних груп населення Вольностей.

Оскільки інформативна структура документів не збігається зі структурою дослідницьких прагнень автора, то численні пробіли даних щодо предмету дослідження змушували застосовувати оригінальну методологію, згідно з якою логічні міркування та порівняльні конструкції перемежуються з ретроспективним та системно-структурним методами. Використання класифікаційних схем, як і метод формулярного аналізу створили достатню основу для кількісних підрахунків. Комбіноване застосування різних методів дало змогу виявити приховану інформацію, і в такий спосіб підвищити рівень інформаційної віддачі, що є нагальною проблемою досліджень документів Запорозького Коша.

Застосування вище означених методів дозволяє розв'язати поставлені завдання і визначити роль запорозького зимівника в соціально-економічному розвитку Запорозьких Вольностей часів Нової Січі.

ІСТОРИЧНІ УМОВИ ІСНУВАННЯ ЗАПОРОЗЬКИХ ЗИМІВНИКІВ

2.1. Передумови виникнення зимівничого господарства

Виникнення зимівників, як форми господарства запорожців тісно пов'язано з появою самого козацтва, якому передувало створення сприятливих соціально-економічних умов в основі яких лежала колонізація північночорноморських степових просторів. Само козацтво можна вважати доволі унікальним явищем, як і ту форму господарювання, що лежала в основі цього своєрідного феномену. Підкреслимо, що водночас воно було і абсолютно природним явищем – викликаним збігом цілого ряду соціально-економічних і військово-політичних чинників. Аналіз документів дає підстави стверджувати що козацтво виникло на ґрунті виключно колонізаційних процесів, а не мілітарних змагань між осілим землеробським населенням лісової смуги і кочовим світом степу.

Зокрема Л. Гумільов зазначав, що виникнення концепції протистояння і боротьби “лісу зі степом” пояснювалося звичною для московитян тривалою ситуацією боротьби за завоювання Криму з XVI по XVIII століття, яка була екстрапольована в давніше IX – XIII століття [167.486].

Втім, ця антагоністична концепція продовжувала розвиватися і стала головним чинником становлення російської колоніальної ідеології XIX століття [168.161]. Вперше науково обґрунтував цю ідею відомий російський історик С. Соловйов [219.250]. Подальші дослідники беззастережно її сприйняли і постійно підносили до рівня, який підміняв собою всі інші процеси. Як наслідок, вся російська орієнталістика і слов'янознавство упереджено ставилися до степовиків взагалі і до запорожців зокрема. Результатом цього стало те, що історія запорозького козацтва розглядалася досить однобоко, переважно у деструктивному мілітариському аспекті.

Недостатня увага дослідників до економічної історії Запорозького козацтва спричинила помітне відставання у вивченні окремих питань пов'язаних з господарством запорожців і його основою – зимівником.

Зокрема, по сей день актуальними залишаються питання передумов та часу виникнення зимівників.

Лісостепова смуга між осілим українським і кочовим татарським населенням була досить гнучкою не стабільною і рухливою. Українських підприємців у степи вабила не сама земля як об'єкт праці, бо великого попиту на продукцію землеробства до часів Нової Січі не було. Їх більше цікавили сезонні промисли – попит на продукцію яких: рибу, м'ясо, хутра, мед та віск був досить стабільним.

Для татар основною галуззю господарства було скотарство, яке вимагало забезпечення належної кормової бази у вигляді обширних пасовиськ. Крім того, важливою галуззю господарства стала работоргівля. Незмінна формула – “попит народжує пропозицію” діяла в середовищі обох етносів, яка й змушувала їх вирішувати свої суто економічні проблеми за рахунок один одного, з тією тільки різницею, що для татарських набігів не потрібні були ніякі опорні пункти. Їм потрібні були вільні степові простори, які б в ідеалі не перетиналися лісами та річками. І тому їх головні шляхи в Україну – Чорний, Кучманський і Муравський пролягали по водорозділам великих річок.

Українцям для поступального руху на південь потрібні були опорні бази. О. Єфименко зазначала, що прикриттями для цього руху на південь могли бути природні – ліс, і штучні – замки [171.60]. Крім Самарської товщі та Великого Лугу, лісів у цій буферній зоні лісостепу не було, але по усьому Дніпру було розкидано безліч островів на яких розміщалися осередки–коші ватаг промисловців. Саме на їх базі з часом виникали перші Січі, як аналоги укріплених замків. Насправді ж це були перші зимові стани–коші окремих промислових ватаг, на основі яких і виникли перші Січі.

Українська колонізація йшла на південь по великих річкових долинах. А згодом і долинами менших степових річок з заходу на схід і зі сходу на захід

між Доном, Дніпром, Бугом і Дністром, заглиблюючись в степ і наближаючись до водорозділів по головним притокам цих великих річок. За словами дослідника XIX століття І. Житецького, вільна селянська колонізація йшла вниз по Дніпру і його головним притокам розселяючись хуторами по берегах малих річок та осідаючи в степових балках. Головними заняттями цього населення було рільництво, пасіки, полювання, рибальство [108.12].

У першому описі козаків, який подав польський хроніст Мартин Бельський, козаки зображені саме як сезонні добичники–промисловці, які займалися ловлею та обробкою риби. Їхні осередки на низу Дніпра, хроніст назвав “кошами”, які дійсно більше нагадували спільний зимовий стан дуже схожий на зимівник, а ніяк не на Січ, як раніше було прийнято вважати [141.1358].

Інший польський хроніст Мартин Пашковський детальніше описав життя козаків у зимівниках на початку XVII сторіччя. Він прямо вказував на те, що тут зберігалися різні необхідні для промислів речі та оброблялося здобуте. М. Пашковський змальовував зимівник як місце відпочинку промисловців і їхній господарський осередок [232.103–115]. Та й сама етимологія назви житлового осередку запорожців, в основі якої лежить слово “зимувати” дає підставу говорити про реальні витоки й призначення цього осередку і явища ним викликаного.

Аналіз джерел та археологічні дослідження проведені по берегам кількох річок, протікаючих по колишнім володінням запорожців при застосуванні окремих міждисциплінарних наукових методів, зокрема аналізу та синтезу, дають підстави стверджувати, що зимівники виникли разом з першими ватагами колонізаторів–промисловців, які йшли в степ на промисли і змушені були залишатися тут на зимівлю. Для забезпечення власної життєдіяльності вони створювали відповідні осередки бази-коші, які, власне, і були першими зимівниками. В цих осередках промисловці зберігали і обробляли здобуте та готували різні знаряддя й реманент для наступного

промислового сезону. Іншої форми господарювання в умовах колонізації просто не могло існувати.

У XV сторіччі, коли сталого об'єднання в січовій корпорації ще остаточно не відбулося, на історичній арені Південної України виступали окремі промислові ватаги, які в прикордонних степах займалися сезонними промислами не гербуючи і звичайним розбоєм. Ні кількість таких артілей і людей в кожній з них, ні мета, ні обсяги їх промислової діяльності не становили загрози і тим більше – конкуренції господарській діяльності кочовиків. У цей період їх співіснування видається відносно мирним. Осередки цих ватаг мали вигляд тимчасових сезонних станів–кошів. Їх було декілька по всій території де промишляла кожна конкретна ватага. По завершенні промислового сезону діяльність окремих кошів–станів згорталася і переводилася в режим зимової підготовки до наступного сезону. На цьому етапі і виникає власне зимівник. Поступове збільшення кількості самих ватаг і їх членів призводило до зростання експансії вглиб територій сусіднього кочового етносу та до загострення протистояння. Це вимагало чіткої координації військових зусиль і таким чином виникли умови для утворення січового об'єднання.

Перші документальні згадки про зимівники, належать до жалуваної грамоти від 20 серпня 1576 року польського короля Стефана Баторія, де між іншим сказано: – “Від Самарських земель через степи до самого Дону, де ще до гетьмана козацького Прецлава Ляскоронського козаки свої зимівники мали, і те все щоби навіки непорушно при козаках запорозьких зосталось...”[190.43–44] Ляскоронський помер у 1531 році, а перший похід проти татар він організував у 1518 році. До того ж, в документі говориться про зимівники, як про щось цілком стале і зрозуміле, без будь-яких додаткових пояснень, що само по-собі може свідчити про досить тривале їх існування до моменту згадування королем.

У щоденнику Еріха Ляссоти, який перебував на Січі у 1598 році, згадувалися 12 вбитих татарами зимівчан (Land kosaken). Він посилався на

лист запорожців до австрійського цісаря Рудольфа-II, у якому йшлося про можливість "...виставити шість тисяч відбірних козаків, не рахуючи (Land tvolck) – живущих на кордонах" [119.28,49]. Кінець фрази підкреслював наявність додаткової резервної сили Запорозького Війська, яка займалася суто господарськими справами і пильнувала кордони.

Окремий інтерес викликають самі ватаги, які створювали подібні осередки. Важливо з'ясувати, хто і за якими принципами їх комплектував, в яких територіях вербувалися ці ватаги, з яких людей, на яких умовах, і як розподілялися їхні обов'язки, на чому ґрунтувалися взаєностосунки членів цих ватаг.

Промисли були під силу фізично дужим і психологічно підготовленим людям. Неабиякого значення мали і певні моральні якості, які грали виключно важливу роль. Але для окремого підприємця аби вижити в степах цього було замало. Ці якості треба було багатократно перемножити. А це було можливо лише в разі об'єднання окремих підприємливих, фізично дужих, відважних і кмітливих людей в "юрт", як тоді називались ці ватаги, для спільних дій. Зрозуміло, що людина котра не відповідала умовам, які ставило перед ним степове середовище, тобто сама природа, приречена була на невдачу, або навіть загибель. Оскільки знайти особу яка б єднала у собі усі ці якості було не легко, то гарантом виживання і успіху було поєднання цих індивідуальних якостей в гурті. Щоправда, ці умови значно впливали і на подальший розвиток та вдосконалення певних якостей, як окремого промисловця, так і всього гурту. Закладалися основи тих норм поведінки, правил, і традицій, які лежали в основі формування своєрідної ментальності та оригінального психологічного типу запорозької спільноти.

Аналіз актових матеріалів, і зокрема, міських люстрацій, дають підстави стверджувати, що гурти промисловців-колонізаторів формувалися переважно з мешканців Києва, Канева і Черкас. Хоча природні багатства степу приваблювали сюди і мешканців Волині, Поділля, Галичини. Відомо про ватаги киян і черкасців, які у 1492 році напали під Тягинєю на турецький

корабель, а через два роки “...козаки з Черкаського городка потоптали...” московських послів [171.60]. Ті ж черкаські “...мали свої входи на дніпровських порогах і притоках Дніпра від Ворскли до Самари, куди і відправлялись озброєними ватагами, тобто артилями” [171.169]. Звісно, що ці ватаги в своїх уходах мали власні бази-осередки, які в даному випадку, можна трактувати як зимові стани-коші, або зимівники на базі яких пізніше і сформувалися укріплені поселення, відомі як Січі.

У XVI сторіччі береги Ворскли й Хорола – це “...уходи київських, канівських та черкаських козаків – тут вони займалися звіро-риболовством” [150.564]. Краще цих козаків кордонів Війська Низового ніхто не знав і тому саме їм доручено було визначати та встановлювати ці кордони. У 1540 році саме вони – “...старі кияни, черкаські та канівці...” змогли детально описати кордони, зазначивши що їх визначення відбувалося під проводом черкаського намісника Свиридова ще за часів князя Семена Олельковича (1455–1471) [116.60]. Але це не означало що члени цих ватаг були мешканцями міст, тобто були міщанами. За думкою О. Єфименко, це населення було міським тільки за місцем проживання. Насправді ж воно було сільським за формами господарювання і ховалося за міськими мурами лише в разі небезпеки [171.169]. Навряд чи ремісники або торговці тогочасних містечок могли дозволити собі надовго кинути свої справи заради вигідного, але досить ризикованого і не завжди певного прибутку від “уходів”. Власне, як і селяни, які не могли покинути свої земельні ділянки без догляду не зібравши урожай. В акті 1499 року, – писав П. Куліш, ці підприємці називалися козаками і відрізнялися від купців, котрі приїхавши до Києва, зупинялися як і козаки на подвір’ї [183.43].

Отже, серед міщан і селян, кожної окремої території, повинна була б існувати група людей з безземельних селян, збанкрутілих торговців чи ремісників. Можна припустити, що саме з цієї групи людей і вербувалися ватаги промисловців в кожному конкретному регіоні.

Щоправда, сучасний дослідник С. Леп'явко висунув теорію, згідно якої, основою походження козацтва було служиле боярство. Ця боярська теорія не суперечить висловленій думці, бо навряд-чи виключно саме служиле боярство склало кістяк козацької корпорації. Боярство могло лише очолити цей загальний процес, ініціювати його, але ніяк не стати головною рушійною силою. Бо, як зазначає сам автор – ця дрібна військово-служила група була тотожна козацтву лише за своїми суспільними функціями [187.33]. Але ніяк не за господарськими. Степові промисли вимагали в першу чергу наявності саме відповідних господарських здібностей, а потім вже військово-служилу кваліфікацію.

Інша справа – хто ініціював збори такої ватаги. Для формування ватаги потрібно було мати авторитет. Складовими авторитету були по-перше – влада вищого над нижчим, по-друге – кошти і, по-третє – досвід який часто мав вирішальне значення. Ідеальним було поєднання усіх цих складових у одній особі. Такими особами завжди вважали старост прикордонних міст. Звичайно не для всіх вони були авторитетом і далеко не над усіма вони мали владу. Також не завжди вони мали відповідні кошти для організації ватаг промисловців, та відповідний досвід господарювати в уходах, а не тільки воювати. Адже поруч з іменами прикордонних старост фігурували і інші ватажки. Так, нападом на московських послів у 1489 році на Тавані керували “...пана Юрьєва люди Пашевича, в головах Богдан, да Голубец, да Жила со многими людьми” [116.61]. Польський хроніст Пясецький під 1503 роком писав про Щурову козацьку роту в Черкасах. У 1508 році під командою “славного козака Полюса-русака” козаки розбили загін татар [241.2,8]. М. Слабченко вважав давній переказ про “Семен-козаків” цілком правдоподібним і додавав сюди гурти, а точніше, куріні якогось Василя Чорного і Семена Гузенка [217.215]. З тією тільки різницею, що говорив він про промислові, а не мілітарні ватаги, які стали домінувати з 1478 року коли кримський юрт втратив самостійність і ним заволоділи турки [217.239].

Ватажками цих гуртів промисловців, а можливо й організаторами були не старости і магнати, яких здається дещо передчасно оголосили першими гетьманами – фундаторами козацтва і піонерами колонізації. Вони якраз репрезентували другу хвилю колонізації – переважно мілітарну, а не господарську. Про це свідчили скарги міщан і козаків на старост які намагалися витіснити їх з давніх займищ, як це було у 1523 році на Звонецькому порозі з його урочищами [183.48]. Справжніми піонерами колонізації південних степових просторів слід вважати окремих підприємливих людей з різних соціальних груп тодішнього населення України. Різні причини спонукали їх до ризикованих зайнять промислами. Але в основі цих причин завжди лежав підприємницький зиск і звичайний прагматизм.

За думкою О. Єфименко, в умовах надання певних пільг для залюднення новопожалуваних прикордонних маєтків, селяни часто були “багатші і пишнейши, ніжлі пан” [171.171]. Можна припустити, що простолюдини для організації таких промислово-військових ватаг мали відповідні кошти. Вони могли наймати і ватага-провідника, хоча ватагу міг очолити і один з компаньонів, при умові що інші наглядатимуть за його господарством та піклуватимуться про його сім’ю.

Промислова ватага могла сформуватися на родинній основі з близьких та далеких родичів. Ватагу міг спорядити і один господар, наwerbувавши собі, на певних умовах, помічників. Не виключено, що вона могла скластися стихійно з незаможних людей, які для досягнення спільної мети об’єднували не тільки свої зусилля, а і певний господарський та матеріальний потенціал. Таке корпоративне об’єднання мало бути досить життєздатним, бо до його складу входили вільні люди об’єднані спільною метою.

Що стосується коштів, то саме їх відсутність і примушувала старост займатися грабіжницькими походами, а не організовувати промисли, які з меншим ризком давали більш певний прибуток. Яскравий приклад – Д. Вишневецький, якого в степи штовхали далеко не блискучі фінансові

справи підірвані тривалими тяжбами з сусідніми магнатами [163.71]. Археологічні розкопки на острові Мала Хортиця дають можливість зробити висновок, що так званий “замок” Д. Вишневецького, являв собою укріплений земляними валами табір або кош, який в документах саме так і названо. Він був зовсім не схожим на класичний замок. А за своєю площею і житлами напівземлянкового типу, він практично, нічим не відрізнявся від звичайного укріпленого зимівника.

Можна припустити, що цей добре укріплений, осередок мав не тільки суто військово-стратегічне значення, але і господарське. Це припущення ґрунтується на знайдених у одній з напівземлянок залишків кількох кілограмів вівса, який безумовно вирощували неподалік для власного споживання [206.180–181]. Роль цього укріпленого стану-коша, в задумах його засновника, цілком очевидна – закріпитися в даному стратегічно важливому місці для мілітарного визиску і господарського освоєння найближчої території. А у майбутньому – забезпечити можливість подальшого просування і колонізації південних степових просторів, маючи в тилу добре укріплений стан-базу.

Приватну форму організації ватаг репрезентував факт існування власників човнів, про яких писав Е. Ляссота, і яких він називав більш заможними ніж решта простолюдинів [119.36]. В даному випадку, говорити про рівний розподіл здобутого, як і про рівноправні стосунки, здавалося б не можна. Кожний, кого наймав власник човна одержував стільки, скільки йому цей власник призначав, або скільки було обумовлено їхньою попередньою домовленістю.

Отже, існувало дві форми власності на яких ґрунтувалися ці ватаги – приватну і корпоративну, але ніяк не общинну. А значить, дещо різнилися і умови на яких реалізувалися взаємостосунки членів цих ватаг. М. Грушевський вважав, що “...основною клітиною була військово-

промислова ватага з кількох по кількадесят душ з своїм старшим і являла собою рід “кооперативної форми” господарювання громадою з поділом здобичі” [166.175]. При такій формі усі члени ватаги були рівні, а обраний ними ватажок був “*primus inter pares*”. Тут на перше місце виходив досвід, який давав ватажку право ставитися до членів гурту по-батьківськи – не тільки опікуючи і навчаючи, але й вимагаючи. У такого батька був незаперечний авторитет і все що його підпирало – добровільно вручена йому усіма членами ватаги влада, спільні кошти, або зняття, і нарешті – досвід, який забезпечував можливість обійняти посаду отамана-батька.

Об’єднані загальною метою, засобами її досягнення, спільною корпоративною власністю на зняття, спільно вибраним ватагом-батьком, та ще і єдиною промисловою територією – така ватага була й справді як одна сім’я чи родина, або староримська “*curia*”, навіть якщо в ній і не було кровних родичів. Але члени цієї ватаги, що мешкали під дахом спільного куріня відповідали перед батьком не тільки кожен сам за себе, а й один за одного. Система поручительства сприяла появі інституту побратимства з відповідним ритуалом братання. Це ще більше з’єднувало членів ватаги-куріня і у всіх відношеннях сприяло зміцненню усієї корпорації. Усі члени ватаги ставали кровними родичами, єдиним організмом, єдиною сім’єю, яка носила ім’я чи прізвище свого батька, або назву території де була сформована, чи де промишляла. М. Слабченко був переконаний, що такі ватаги кочували, або як він писав – “...коливали в межах певної території з природними бар’єрами. Такі коливи називали куренями. Вони були численні і мали різні назви: курінь Василя Чорного – 17 чоловік, кизикерменський курінь Семена Гузенка та інші” [217.215].

Від такої єдності вигравала уся ватага промисловців і кожен окремий її член, хоча здавалося треба було б чимось і поступитися заради досягнення спільної мети. Відсуваючи своє “я”, власний індивідуалізм на другий план, підкоряючись загальним вимогам, кожен її суб’єкт одержував компенсацію в тому, що відтепер його особисті інтереси представляла громада. Вона

підключалася про задовільнення його вимог і несла повну відповідальність, як правову, так і економічну за кожного свого члена. Захищаючи всебічно інтереси кожного члена куріня, останній захищав, в першу чергу, свої інтереси. І навпаки, відстоюючи власні інтереси, ватага чи курінь відстоювали інтереси кожного свого члена. Але така єдність ніяк не заперечувала власної волі. Кожен мав право вільно покинути ватагу. І вже на приватній основі організувати власну промислову ватагу, члени якої добивалися самотійно на індивідуальній договірній основі. Підкреслимо, що вільний вихід будь-кого і у будь-який час, ніяк не дає нам можливість вважати ці ватаги общиною. Кожен член ватаги, надбавши необхідного досвіду, зібравши певні кошти і відповідні ресурси міг організувати власну промислову громаду з окремим осередком – станом-зимівником, як і у більш пізній період Нової Січі, кожен з найманців міг вільно покинути свого господаря і заснувати самому чи на паях свій зимівник.

Отже, поява запорозьких зимівників тісно пов'язана зі становленням самої інституції козацтва, яке в своїй основі, і у своєму початку носило виключно господарські підвалини, а не мілітарні. Самі запорожці свої витoki пояснювали саме господарськими потребами. Про це свідчать деякі переказані ними легенди, в яких свій початок запорожці виводять від хлопчиків-скотарів, або рибальських ватаг [228.376–378].

В основі причин виникнення зимівників лежала необхідність забезпечення умов для певної господарчої діяльності на колонізованих територіях. Шляхи забезпечення цих умов у кожний період історичного існування зимівників були різними.

До головних передумов виникнення запорозьких зимівників як форми господарювання можна передусім віднести наявність чотирьох основних факторів: *Наявність вільних неосвоєних територій (1)*, які на початковому етапі колонізації були дуже привабливими для *біднішої частини існуючих*

соціальних груп (2) населення. Їх матеріальне становище на фоні *подальшого розвитку феодалних стосунків (3)* не залишало їм іншого

вибору, крім спроби уникнути кабали за межами феодалних володінь на вільних територіях південних степів. І нарешті – *стабільного попиту на внутрішньому ринку на продукцію від промислів (4)*, що робило ці промисли економічно доцільним заняттям.

Запорожці мали свої зимівники на досить значній території – від Самари до Дону вже у XV столітті. Концентрація сил взимку у якомусь одному укріпленому місці гарантувала певну безпеку і успіх саме через поєднання економічних і військових зусиль членів окремої промислової ватаги. Ці зусилля багаторазово помножувалися завдяки вдалому розташуванню таких зимових станів-кошів на островах, річкових мисах та вибалках.

Їх еволюцію можна зобразити у такій послідовності: Тимчасовий табір (кишло) окремої ватаги промисловців стає зимовим станом-кошем (зимівником) кількох таких ватаг. Загострення протистояння з кочовиками диктувало необхідність боронити колонізовані території і промислові володіння-уходи зі своїми базами-зимівниками, а також мати перспективу подальшого розширення колонізованих територій. Ця необхідність диктувала об'єднання окремих ватаг у воєнізовані загони з добре укріпленими осередками – Січами, яких на етапі об'єднання було стільки, скільки діяло об'єднаних загонів на колонізованих територіях.

Промислові ватаги формувалися окремими підприємливими людьми на різних засадах. Ватага могла формуватися на родинній основі з близьких та далеких родичів. Її міг спорядити один, або кілька заможних людей з чітко визначеним принципом розподілу здобутого. Не виключено, що ватага могла скластися стихійно з небагатих людей, які для досягнення спільної мети об'єднували увесь свій потенціал і узгоджували умови спільного господарювання. В основному ватаги формувалися на прикордонних

територіях з людей різних соціальних груп, які власне і були першими ініціаторами господарського освоєння сусідніх південно-східних територій.

2. 2. Формування мережі зимівників на Запорозжжі

Проведені археологічні розвідки по берегам малих річок Південної України дали можливість зробити висновок, що певна частина запорозьких зимівників розташовувалися на місцях більш давніх поселень людини. І це закономірно бо люди для своїх поселень завжди вибирали найзручніші місця. Водночас, багато нині існуючих старих поселень, беруть свій початок з колишніх зимівників запорожців і розташовані на їх місці [121.120]. Це значно ускладнювало проведення археологічних досліджень і відповідно – реконструкцію досліджуваного об'єкту. Деякі з цих населених пунктів зберегли у своїй назві імена своїх фундаторів – запорожців.

Вибір місця розташування зимівників диктувалося поєднанням кількох життєво необхідних вимог. Стосовно степової, порівняно посушливої зони, головним фактором при виборі місця розташування житла, була наявність води як важливої умови життєдіяльності. “Де вода та байрак – там і козак”, або “де вода – байрак, де байрак – козак” – говорили самі запорожці [125.38]. Другою, не менш важливою умовою, була захищеність місця проживання від можливих негативних природних явищ – степових пожеж, ураганів, повенів, тощо. Третьою вимогою, при виборі місця поселення, було забезпечення певної безпеки для мешканців від можливих ворожих нападів. Слід зазначити, що зимівники не могли бути повністю безпечені від ворожих нападів, про що маємо достатньо документальних фактів. Зимівники Великого Лугу в цьому плані, вважалися більш безпечними, але щовесни вони потерпали від повені. І нарешті – це повинно було бути досить зручне місце для зайняття тою чи іншою галуззю господарства [213.74].

Майже всім вищезначеним вимогам відповідала друга надзаплавна лінія (тераса – авт.) берегів річок і великих островів та острівна система Великого Лугу. Згідно картографічних даних, відомостей топоніміки та археологічним розвідкам – більшість садиб запорожців була розташована в усті балок, які виходили до води або мали свої природні джерела. Причому житло будувалося не на дні балки, а на одному зі схилів, що підступав до води. Багато балок на півдні України й досьогодні зберегли свої назви утворені від імен і прізвищ запорожців, які в них “сиділи” зимівниками.

Існує два поняття терміну “зимівник”. Перший – в значенні помешкання чи житла, і другий – в значенні всього обійстя, або садиби. Самі запорожці для означення своїх осідлищ використовували головним чином такі терміни: шалаш, куга, бурдюг, кишло, зимівник, хутір. Такий поділ зовсім не випадковий, бо саме так підкреслювався той чи інший тип житла, його приналежність, форма власності і до деякої міри соціальний статус володаря.

Найпростіше походне козацьке пристанище – полог або палатку вперше детально зобразив і описав французський інженер-фортифікатор Гійом Лавасер де Боплан [102.85–87]. Інколи його називали курінем, але тільки в значенні тимчасового літнього помешкання, про яке розповідав колишній запорожець Данило Бут: – “Козак було викопав одну землянку для коня, а другу собі та й зимує, а на літо землянку кине, курінь напне та й живе” [133.52]. Такі ж тимчасові куріні фігурують в описах рибальських станів або кошів.

Дуже цікаве мобільне помешкання чабанів описав запорожець М. Корж: – “Від вітру і негоди у чабанів були коші і котиги, кош на зразок палатки, обшитий кругом повстями, на двох колесах, аби зручно його перевозити можна було куди треба, в ньому була кабиця для вогню, де сушилися й їжу готували чабани. А котига у них називалася велика гарба, або віз з волами на чотирьох колесах...” [135.23–24] Отже, слово “кош” мало потрійне значення – як військовий табір, як легке тимчасове житло і як чабанський візок.

У даному випадку нас буде цікавити відносно стаціонарне, постійне осідлище, яке можна назвати зимівником поки що лише в значенні житла, а не в значенні садиби. Найдавнішим стаціонарним житлом слов'янського населення Правобережжя була напівземлянка. Таке житло козаки називали “бурдюгом”. Графічне зображення цього простого козацького житла землянкового типу зробив 31 серпня 1781 року поблизу Нового Кодака французський художник Жан-Анрі Мюнц [191.25].

Подібний тип житла досліджений археологами на нижньодніпровських поселеннях XII–XIV століть. Він був прямокутної форми з переважаючими розмірами 3 x 5 м, середня площа дорівнювала 12 – 16 м², заглиблені у материк на 0,8–1 м. Хоча, як писала А. Брайчевська, були і наземні споруди [156.178]. Підлога була земляна або глинобитна у кілька шарів, стіни стовпової конструкції плетеного легкокаркасного типу обмазувалися глиною. Існували будинки і зрубної конструкції.

В одному з кутків такого житла була глинобитна або кам'яна піч типу “кабиці”. Вхідні двері завжди знаходилися навпроти печі. На думку С. Гамченка, ці житла мали чотирьохсхиле перекриття яке спиралося на стовпи або на краї ями. Покрівлю робили з соломи чи очерету і присипали землею [160.86]. Він вважав, що печі та вогнища мали димарі. Це частково підтвердилося археологічними дослідженнями слов'янського поселення XII–XIV століть в урочищі Портмашево Запорізької області.

На карті острова Хортиця з “Атласу віце-адмірала Пушціна” 1786 року, позначено вісім зимівників з іменами їх власників [9.24089]. Проведені співробітниками національного заповідника о. Хортиця розкопки зимівників запорожців Івана Шевця і зимівника у балці Молодняга дали такі результати: помешкання були заглиблені у материк на 20–60 см. Вони мали каркасно-стовпову конструкцію обмазану глиною та вибілену зсередини вапном, як і їхні долівки – неодноразово підмазані глиною. Їх розміри становили: 4 x 5,5

м і 4,5 x 5,5 м, а землянка у балці Молодняга – 4 x 10 м. (Додаток Д). У кожній з них було по 1–2 кабиці (назва печі – авт.). Перша землянка мала дошату перегородку, що свідчить про двокамерність цього житла. На відстані 15 метрів від неї знаходилося ще дві господарські будівлі в яких у останні роки їх існування варили селітру для виготовлення пороху [178]. На острові Мала Хортиця або Байда теж було знайдено дві напівземлянки з піччю-кам'яною датовані вже XVI ст. Їх розміри становили: 4–4,5 x 3,3–3,4 м та 4 x 4 м. Вони мали таку ж саму стовпову конструкцію та двосхилий дах критий очеретом. Розглядаючи ці житла разом з численними оборонними спорудами, можна припустити, що означений комплекс виконував роль бази-факторії у колонізаційних процесах на цій території. І був тою самою базою-осередком одної з численних промислово-військових ватаг про які згадувалося вище.

Для порівняння, доречним буде навести опис бурдюга записаний Д. Яворницьким зі слів стошістнадцятилітнього нащадка запорожців Івана Розсолоди: – “У викопаній в землі ямі ставили чотири стіни з плетеного хмизу, навколо стін нагортали землю, зверху робили дах, а все це разом обмазували знадвору глиною і кізьяком та обставляли кураєм. У стінах залишали отвори для круглих віконечок. Всередині бурдюга не було ні печі, ні димаря: – піч заміняла “мечеть”, на котрій пекли хліб, та кабиця на котрій варили страви – обидві робили з дикого каменю...” [239.254] Автор підкреслював, що це були без жодних додаткових будівель землянки де мешкали самотні козаки шукаючи собі спокою, як від родинного, так і від січового бурхливого життя.

Наведений опис мав і документальне підтвердження: – у рапорті генерал-губернатора М. Муромцева князю Г. Потьомкіну, поданого у липні 1775 року, зазначалося: – “...лес употребляют по дороговизне на крайнюю надобность, а избы свои делают по большей части плетневые из помянутой вербины, обмазывают глиною, употребляя только на главные связи не больше шести бревен, а куда обселятся живут в землянках” [154.29].

Маємо ще один опис бурдюга. Старий запорожець Данило Ковтун, після повалення Січі і не бажаючи, за його словами, йти під турка чи служити бабі (Катерині-II – авт.), облаштував своє житло на так званих Нерубайських хуторах поблизу Одеси. Його помешкання було видовбано в нашаруваннях вапняку-черепашняку і дуже нагадувало гравюрне зображення козацького бурдюга змальованого у серпні 1781 року на 15 кілометрів північніше Нового Кодака французьким художником Жаном Анрі Мюнцем. Його аскетичне житло було облаштовано досить комфортно. Воно мало ліжко, стіл, лави – зроблені своїми руками під власну міцну статуру. Під стінами й лавами було складено чимало різного рибальського та домашнього причандалля. На стіні висіла крива шабля та довгий старий пістоль [104. 300].

Користуючись описами зимівників запорожців зробленими офіцерами російських військових команд зразу після знищення Січі у 1775 році, відома дослідниця економічного життя запорожців Н. Полонська-Василенко дійшла висновку, що козаки будували все потрібне для господарства в зимівнику переважно з хмизу [204. 203]. Тобто, домінувала відома каркасно-глинобитна конструкція. Перевага за цим типом житла диктувалася як браком лісу на окремих територіях Запорозьких Вольностей, так і міркуваннями пожежної безпеки. У посушливій степовій зоні де часто горіли посохлі трави, і де досить частими були ворожі напади, відновити таке житло після пожежі можна було набагато швидше і легше. При цьому не знищувалися навколишні ліси, а використовувалася лоза, яка щороку відновлювалася. Крім того, заготівля лози не вимагала великої кількості робочих рук і значних фізичних зусиль. Власне, як і саме будівництво такої хатини й інших господарських споруд, які також були плетено-каркасного типу. Про це свідчать реєстри спаленого татарами майна запорожців у Великому Лузі і по річці Інгульцю у 1771 році, де поряд з хатами згадуються плетені конюшні, мазані будки і загородки [62.267.29,47].

Меншого розповсюдження на Запорозжі набули рублені з дерева хати які будувалися у найбільш заліснених північних територіях Вольностей. У розповіді колишнього запорожця Микити Коржа фігурує хата “...построєна з липового дерева різаного, і вся рублена, невелика з сіньми” [135. 5–6]. Його обійстя знаходилося у відносно безпечній і порівняно залісненій території Кодацької паланки. Тут мова йде про двокамерне житло що складалося зі світлиці та сіней. Хоча досить розповсюджені були і трьохкамерні помешкання. У наведеному Д. Яворницьким описі козацьких зимівників йдеться про те, що їхнє помешкання складалося з однієї теплої кімнати, сіней і комори. Ця тепла кімната чи світлиця мала три вікна, як це й зображено на гравюрі художника ХІХ ст. Г. Мюнца. (Додаток Й). Тобто, вона мала таке ж планування яке описав на початку ХХ століття В. Бабенко у етнографічному очерку Катеринославщини: – “...плетнево-мазанковий тип хат 7 x 4 аршина. У двір з кожної хати по 2 вікна і на вулицю. Позаду на пічі – одне мале віконце” [148.18]. Д. Яворницький на поданому ним плані зимівника, зобразив чотирьокамерне житло (Додаток К) [241.188]. Окрім світлиці, сіней і комори, позначена ще й кухня, яку за словами Н. Полонської Василенко, часто будували окремо [204.246].

Раціоналізм житла запорожців мав певний вплив і на розвиток архітектурних традицій німців-колоністів. Прибувши на запорозькі землі, вони не могли його не сприйняти хоча б тому, що він більше відповідав місцевим умовам життя і господарювання. А значить ніяк не можна погодитися з твердженнями, що українське населення цього регіону багато запозичило у німців-колоністів, які буцім-то мали більший досвід ведення господарства і вирізнялися побутовим раціоналізмом. По-перше, невідомо за якими критеріями визначається “більшість” чи “меншість” досвіду. По-друге, в нових для німців умовах життя, в яких вони опинилися, їхній колишній досвід ведення господарства ніяк не міг уникнути значних корегувань, не тільки через нові природно-кліматичні умови, а й через те, що вони, а не українське населення, опинилися в новому культурно-побутовому оточенні.

Що ж стосовно причин збільшення розміру будівель, то вони пояснюються зовсім не німецькими впливами, а давньою традицією, за якою не можна було будувати нову хату меншою за розмірами за стару, щоб не зменшувалась сім'я. Два опалювальних приміщення з'явилися не в ХІХ ст. Це видно на згаданій вже гравюрі запорозького зимівника, бо вікна в хаті розташовані по обидва боки від входу (Додаток Й). Схема зимівника наведена Д. Яворницьким (Додаток К) і опис баченої ним у Нікополі хати запорожців Онуфрія Назаровича та Гаврила Ігнатовича збудованої ними у 1751 році, також свідчать про багатокамерність козацького житла [239.278].

Воно дивувало і захоплювало російських переселенців: – “Колись давно кацапка розказувала, що де-не-де жили запорожці по балочках і хати у них біленькі, тільки самі вони на вид страшні” [125.110]. Етнографічні розвідки дають можливість стверджувати, що запорожці, як і всі наддніпрянці, білили хати ззовні і з середини. Подекуди застосовували гарні художні оздоблення – так зване “квітчання”. Воно мало не лише естетичне значення, а й виконувало деякі магічно-культові функції. Декоративне кольорування було присутнє на вуглах, по-під стріхою, навколо вікон і дверей, а фарбування призьби в червоний колір мало охороняти житло. Через ці “вогняні кільця” до оселі не могла пробратися ні хвороба, ні лиха істота [222.83]. Квітчали різним орнаментом лутку та ставні на вікнах. Особливе значіння запорожці надавали оформленню сволока, на якому крім художнього оздоблення обов'язково вирізалось повне ім'я і статус господаря, а також дата зведення будівлі. Внутрішнє оздоблення більшості запорозьких помешкань було досить скромним, що дало можливість Н. Полонській-Василенко зробити висновок про певний побутовий аскетизм і спартанські умови життя більшості зимівчан. “Крім речей культу (маються на увазі численні ікони – авт.) немає нічого, що свідчило б про розкіш, багатство, навіть елементарний комфорт” – робить висновок авторка і подає цікаві порівняльні майнові таблиці [204.248].

Сама садиба зимівника також мала деякі особливості. З документів нам відомо дві назви запорозької садиби – хутор або зимівник. Але вживалися ці терміни дещо диференційовано. Як показав аналіз, термін “хутор” вживався переважно для означення господарств людей які не були власне запорожцями, тобто не входили до складу Війська Запорозького Низового, а були, або його посполством – селянами, що сплачували певні податки, або зовсім чужими людьми, які мешкали на запорозьких землях. Як приклад можна навести два документи, що вказують на ці відмінності. Перший документ це лист київського генерал-губернатора Леонтьєва до кошового Івана Малашевича від 13 травня 1743 року: – “...велено старосамарским жителям прежними их грунтами владеть, хутора строить где прежде сего они имели в Запорожских Вольностях от зимовников не в ближнем расстоянии вблизи хуторов не строить, чтобы не путались нивы старосамарских козаков с землями зимовников и от того обид и притеснений не было” [94.6.3–4]. Другий документ – лист до Коша датований 5 березня 1759 року від Слобідського козачого полку обозного з проханням повернути втікача козака Харька Зайченка на старе місце проживання, де – “...він жив хутором і втік з дружиною і дітьми й з усією рухомістю і нині знаходиться у запорожського козака Кисляковського куреня Шустя зимовнику...” [90.49.73–74].

Отже, для означення індивідуальних поселень військового товариства використовувався переважно термін “зимівник”. За офіційним описом 1769 року зимівником називали садибу в котрій було: – “...хат три, одна з кімнатами і дві комори, з льохом і стайнею рубленою, загородь, чотири двори частокільні із доброго різаного дерева, дощаті. Поблизу ж оного зимівника млин на два постава з усім хлібним і іншим припасом” [241.187].

Аналіз відомих на сьогодні креслень і планів дає можливість встановити середню площу самої садиби, яка залежала від кількості мешканців, розміру господарства, заможності господарів, а також від господарської спеціалізації. На карті річки Московки де у 1770 році розпочалося будівництво

Олександрівської фортеці позначено 10 різних за площею зимівників (Додаток М). Їхні садиби обіймали площу від 1000 до 1300 м² з трьома – чотирма будовами на плані [6.5032]. Аналіз гравюри зимівника зробленої в ХІХ столітті дає можливість розрахувати площу всієї садиби через застосування масштабу самого зображення. За підрахунками вона дорівнювала близько 1300 м². Обрахунки плану зимівника наведеного Д. Яворницьким дають площу у 1225 м² [241.188]. Тут доцільно навести розповідь про розміри садиби колишньої няньки при одному з козаків: – “...Тоді там жило запорозьке козацтво. Хати у них були великі й малі, тільки плани тоді були великі – хата від хати геть-геть далеко – гонів двоє, або троє. (Три гони* – 766 м - авт.) Слобода була чималенька, і люди жили все заможні, багато мали скоту, коней, хліба, сіна, бджіл... По горі стояли козацькі вітряки і не такі, як тепер, німецькі, а менші, криті очеретом. На Дніпрі теж водяні млини на байдаках, і було стукотять день і ніч” [125.31]. Складений за цим описом план всього обійстя дає можливість перевірити зроблені розрахунки та проілюструвати їх відомою світлиною. (Додаток Л).

Наші підрахунки становлять в середньому 1200 м², що підтверджують і новітні археологічні дослідження проведені науковцями музею козацтва на острові Хортиця. Тут у балці Молодняга розкопана частина садиби площею 700 м², а решту садиби – 300–400 м² було змито повінню. На острові Хортиця крім двокамерного житла 4 x 10 м напівземлянкового типу було ще дві господарські будови, як і у більшості садиб зображених на карті 1740 року [8. 24067] та на вже згаданій карті Олександрівського форштадта між річками Московкою і Кушугумкою [6. 5032]. Усі 10 садиб біля Олександрівського форштадта чітко оконтурені, тобто були огорожені. (Додаток М).

Отже, в конструктивних деталях, матеріалах та розмірах великих відмінностей між слов'янськими землянками ХІІ – ХІV століть і запорозькими бурдюгами ХVІІІ століття не спостерігається. Тому, можемо стверджувати, що цей примітивний тип житла слов'янського населення,

розвиваючись немов би вибирався на поверхню землі, набирав багатокімнатності та внутрішнього оздоблення, поступово перетворюючись у добре відому мазанку криту соломою або очеретом і, яка становила основу запорозького зимівника.

Таким чином, за час свого існування запорозьке житло швидко розвивалося від архаїчної однокімнатної напівземлянкової форми – до наземної багатокімнатної оселі вельми раціональної у всіх відношеннях конструкції. Цей раціоналізм полягав, перш за все у тому, що зберігши і розвинувши архаїчні архітектурно-планувальні особливості, поступово почав складатися, так званий, південний тип житла, який остаточно оформився вже після ліквідації Запорозьких Вольностей, у наступному ХІХ столітті. (Додаток Щ). Цей тип житла генетично був пов'язаний не тільки з середнім Подніпров'ям і Слобожанщиною, який безумовно був домінуючим, але й з іншими більш віддаленими регіонами України звідки приходили й приносили з собою певні особливості архітектурної забудови майбутні запорожці. Саме цей південний тип житла так захоплював подорожніх іноземців. “Українці живуть в охайних, завше підтримуваних у чистоті хатах, які начебто усміхаються до тебе. Господині не задовольняються Тим, що кожної суботи миють їх, як це роблять голандці, але ще і раз на два тижні білять житло. Від того хати в Україні виглядають вельми чепурно, немов би свіжевибілене полотно”, – писав у 1838 році німецький географ Коль [213.75]. Те ж саме можна сказати і про вигляд запорозького житла, яке так дивувало переселенців з північного сходу.

2. 3. Локалізація, типологія та кількість запорозьких зимівників

Питання про локалізацію, кількість та типологію запорозьких зимівників є ключовим. Його з'ясування дасть можливість, до певної міри, визначити роль і місце зимівника не тільки в історії Запорозького козацтва цього періоду, а й у загальній історії Південної України. Встановити саму кількість

зимівників і сьогодні доволі складно через різночасові дані по окремим паланкам. Повні дані щодо кількості зимівників на території Вольностей навряд чи були достеменно відомі і самій січовій адміністрації, яка намагаючись контролювати процес заселення і загосподарення своїх територій постійно з'ясовувала питання кількості зимівників у представників виконавчої влади на місцях – в паланках. Цей факт може видатись дещо дивним при врахуванні насиченості статистичними даними архівних документів Нової Січі. Тому, можна припустити що темпи зростання кількості зимівників були досить високими і вимагали постійного уточнення заради організації належного контролю за цим процесом.

Для вирішення цього питання спробуємо запропонувати математичні підходи в основі яких лежить так званий – “метод прогресії”, який дозволяє враховувати тенденції зростання зимівників на кожній конкретній території. Слід зазначити, що не для усіх територій Вольностей показник зростання був однаковим, як не однаковими були умови проживання на цих територіях.

Вирішення поставленого питання проводилося в три етапи.

На підготовчому етапі застосовувалися комбінації таких вихідних:

- Накопичення, аналіз і систематизація даних про місцезнаходження зимівників,
- співставлення цих даних з тогочасними та сучасними картографічними матеріалами,

Другий – польовий етап передбачав:

- проведення археологічних розвідок в тих місцях які згадуються в тогочасних документах і були позначені на картах,
- за отриманими аналогіями проводилися археологічні розвідки і в інших найперспективніших місцях.

На третьому – камеральному етапі обраховувалися одержані параметри, як то:

- відстань між зимівниками,

- площа можливого землеволодіння,
- щільність розташування досліджуваних об'єктів на одиницю площі, накладалися на завчасно визначену площу окремої паланки, що і дало можливість вирахувати приблизну щільність зимівників на території кожної окремо взятої паланки, примірну площу землі під одним господарством і кількість зимівників на усій території Запорозьких Вольностей.

Зазначимо, що запропонована методика не позбавлена певних неточностей і можливих прорахунків через неповноту окремих вихідних даних.

Наведемо приклади застосованих міркувань і розрахунків: Уся територія Запорозьких Вольностей, на момент їх ліквідації царатом у 1775 році, становила близько 80555 км², не враховуючи земель відрізаних під заснування Ново-Сербії та Слов'яно-Сербії. Щільність зимівників на тій чи іншій території Вольностей була різною і залежала від багатьох чинників які слід розташувати у такій послідовності:

- наближеність до ринків збуту,
- наявність вільних робочих рук,
- відповідний розвиток комунікацій,
- наявність вільних не зайнятих земель і територій необхідних для ведення окремих галузей господарства,
- безпечність і захищеність.

Фактор безпечності, який попередники висували на одне з перших місць, в цей період слід відсунути на останнє місце у зв'язку з радикальною зміною зовнішньополітичної ситуації в регіоні. Взагалі, цей фактор був досить умовний, якщо брати до уваги рейд татар взимку 1769 року по північним територіям Вольностей, який був спрямований проти російських фортець Української лінії, а зимівники запорожців постраждали внаслідок поганої керованості і низької дисципліни окремих татарських загонів [111.135–198].

За часів Нової Січі зі зміною економічної і внутріполітичної ситуації, яка сприяла розвитку внутрішнього ринку, кількість зимівників швидко збільшувалася. Встановити їх кількість намагалася і сама січова адміністрація. Ще у 1757 році з Коша було надіслано наказ полковникам окремих паланок з'ясувати “...скільки зимівниками сидячих і бувших на рибних промислах козаків, хто в них служителі, як їх звать і прозивають і яких вони куренів” [16.28(II).183,196].

Загальну кількість зимівників на території Запорозьких Вольностей в **4 тисячі**, вперше назвав запорозький старшина Василь Чернявський [229.82]. Її намагався уточнити А. Скальковський. Але подавши кількість зимівників лише по чотирьом паланкам за 1755 рік, з жалем зауважив, що вказана ним загальна кількість в 431 зимівник є маловірогідною, бо ці дані було взято з офіційних рапортів і тому вірити їм важко [212.104].

В поданому Петром Щербальським документі: – “Ведомость имениям и зимовникам бывшего Запорожья и какое число в них душ”, наведені підрахунки зимівників по окремим паланкам, а також число та статус мешканців зимівників і інших козацьких поселень. Кількість зимівників, яка тут зазначена, в сумі дорівнює **1601** зимівнику. Ця цифра безумовно є не повною, оскільки далеко не всі зимівники було знайдено і обраховано російськими військовими командами. Крім того, до обліку не брали дрібні господарства. Автор зразу обумовив окремі неточності у своїх підсумках, але не маючи інших даних не став їх виправляти [235.130–175]. Д. Яворницький визначив кількість зимівників у **3263** [241.124]. Сучасний дослідник А. Бойко, користуючись даними на середину 70-х років XVIII століття нараховує **5767** зимівників, але також вважає цю цифру далеко не абсолютною [154.11].

Користуючись даними наведеними А. Скальковським та Д. Яворницьким, у центральній **Кодацькій** паланці площа якої дорівнювала близько 12092 км² кількість відомих зимівників у 1755 році на 5 урочищах

дорівнювала 88, а через 5 років сягала вже 841 [241.124]. За 5 років кількість зимівників у цій паланці збільшилася на 753, тобто виросла більш ніж у 9 разів. Щорічно їх кількість зростала більш ніж на півтори сотні ($753 : 5 = 150,6$). При таких темпах зростання, кількість зимівників на території Кодацької паланки на момент ліквідації Запорозьких Вольностей у 1775 році могла сягати **3100**. ($150 \times 15 \text{ років} = 2259 + 841 = 3100$). А їх щільність на цій території складала б один зимівник на 4 км^2 .

Карта, складена в межах 40–70 років XVIII століття дає можливість перевірити щільність розташування зимівників у цій паланці. Тут на вершині річки Томаківка недалеко від Хортиці позначено 5 зимівників з прізвищами власників. Зимівник Хоми Сліпого на лівому березі Томаківки відстояв від зимівника Строкатого на 3 км, а від іншого сусіда Логина Безрука всього на 1,5 км. Між зимівниками Логина Безрука і Михайла Гужменка було 3 км, а між зимівниками Михайла Гужменка і Василя Шерстюка – всього 2 км [8.24067]. (Додаток В).

На півночі цієї паланки на берегах Сури щільність зимівників була майже така сама: – “Де у Велику Суру впадає Суха Сура є зимівник Рубанов, нижче нього за 6 верст де річка Солонка впадає в річку Тритузну зимівник Перехристов, ще нижче за 3 версти де в Тритузну впадає балка Широка – зимівник Пильнуватого. Далі всіх відстоїть зимівник Білоусова на Мокрій Сурі вище слободи Бучинського на 6 верст. Від зимівника Рубана він відстоїть на 10 верст. Вище по річці Мокра Сура на відстані близько 33 верст позначено ще зимівник Марцинов. Він вище слободи Савицького менш як на 6 верст, а вище нього на відстані 6 верст зимівник Дернового” [9.24089].

А ще північніше на самому прикордонні неподалік слободи Домоткань по річці Самоткань розташовувалося 17 зимівників запоржців. “...перший – Платнірівського Макара Нагая від Дніпра 700 саж. (1493 м – авт.), другий – Мишастівського Грицька Шульги вище балки Таркашівой в 2 верстах (2.132 км – авт.), третій – Медведівського Кузьми Бені в усті балки Стешкіна,

четвертий Конеловського Самійла Носа вище балки Сержанової в 600 саж., п'ятий – Конеловського Петра Чабана, шостий – Незамаївського Хоми Кучера, сьомий – Лук'яна Небуяна, восьмий – Конеловського Кирика Рудя...” – і т.д [5.37(I).4–5]. Причому, в цьому преліку йдеться лише про ті зимівники, які російський уряд вимагав знести з земель відрізаних у запорожців під Єлисаветградську провінцію. Значна їх частина не потрапила до списку бо знаходилася за новою лінією розмежування. Про велику щільність розташування зимівників на північно-західному прикордонні свідчить скарга кошового отамана Григорія Федорова 1755 року на поселян Слобідського полку які самовільно поселилися в дачах Військових – “...и оним своїм поселенієм запорожским козакам стоящим по речках Самоткань, Верблюжка і Бешка немалые утеснения причиняют, так что не только скоту, но и двох лошадей для войсковой службы держать и кормить далее будет негде...” [4.1(I).25]

Для **Самарської** паланки, яка за твердженням Д. Яворницького була найгустіше заселена, показник зростання кількості зимівників був дещо меншим. Це можна пояснити тим, що у 1760 році від неї було утворено окрему Протовчанську паланку. У 1755 році тут на 51 урочищі було 253 зимівники. А у 1774 році кількість зимівників Самарської паланки доходила до **1158** зимівників. Тобто збільшилася на 905, або у 4,5 рази. Щільність розташування зимівників на цій території добре ілюструє карта Олександрівського ретраншементу що у 1770 році був збудований між річками Московка та Кушугумка. Тут на площі 11 км² позначено 10 зимівників [6.5032]. (Додаток Б).

Найзаселеніша і найменша за площею – близько 3734 км² північна **Протовчанська** паланка мала у 1757 році за повідомленням протовчанського полковника Павла Кирилова 218 зимівників [64.28(II).192–196]. Можна підрахувати, що на один зимівник припадало 17 км², а на 100 км² їх було 6 (218x100:3734=6). А у 1770 році їх нараховувалося 1100 [241.124]. За 13 років

кількість зимівників збільшилася на 882, або зросла у 5 разів. Середній щорічний приріст становив 68 зимівників. У 1770 році на кожні 29 км² приходилося по зимівнику ($1100 \times 100 : 3734 = 29$) Отже, у 1775 року зимівників у межах Протовчанської паланки могло бути близько **1440** ($68 \times 5 = 340 + 1100 = 1440$) Тобто на 2,6 км² був один зимівник.

Не менш заселеною була і **Орільська** паланка. Але будь-яких відомостей про кількість зимівників на її території нам знайти не вдалося. А тому можна припустити що їх кількість у цій багатій на природні ресурси паланці була ніяк не меншою ніж у сусідній Протовчанській, а навіть більшою – близько **1500** зимівників при такій же щільності їх розташування.

Східна **Кальміуська** паланка мала у 1755 році в 9 урочищах 61 зимівник. Зваживши на її місце розташування і намагання якнайшвидше заселити ці землі запорожцями проти колонізаційних зазіхань Донського Війська, то відносно неї цілком можна застосувати коефіцієнт зростання сусідньої Самарської паланки в 4,5 рази. І тоді на момент 1775 року ми матимемо тут близько **300** зимівників.

Площа західної **Бугогардівської** паланки дорівнювала 20984 км² і тут за повідомленнями тамтешнього полковника у 1757 році було 373 зимівника. На один зимівник Бугогардівської паланки припадало 56,2 км², або 2 зимівники на 100 км². Навіть якщо взяти найнижчий коефіцієнт зростання у 3 рази, то на момент ліквідації Вольностей ми матимемо на цій території близько **1119** зимівників ($373 \times 3 = 1119$). Отже на момент ліквідації Січі щільність зимівників на цій території могла сягати 18,7 км² на зимівник ($20984 : 1119 = 18,7$).

Площа південної **Інгульської** паланки дорівнювала близько 9781 км². На Генеральній ландкарті що була складена в межах 1741 – 1770 років на самісінькому прикордонні при впадінні річки Мілової в Дніпро по її лівому берегу позначено три зимівники на відстані 1,2 – 2 км один від одного і з протилежного берега один зимівник. У тому місці де Інгулець перетинав кордон і в нього з правого боку впадала річка Біла, по лівому берегу Інгульця

позначено 5 зимівників на відстані від 1 до 8 км один від одного. З лівого берега самої Білої позначено ще 2 зимівники відстань між якими складала не більше двох км і з правого берега Інгульця ще 2 зимівника на відстані більше 5 км. Там де Інгул перетинав кордон з правого його берега було 4 зимівника на відстані 2–3 км один від одного [7.416.241]. В середньому на цій території на кожен позначений зимівник припадало 29 км². Звісно, що на карту наносилися далеко не всі зимівники, а лише ті що траплялися на маршруті команди чи потрапляли на лінію якогось розмежування або комунікації. Пізніший документ – “Межа учиненная в Херсонской провинции Ингульского уезда отмежеванной дачи надворного советника Лариона Алексеева” і план цієї дачі від 1777 року, де на площі 10260 десятин (11209.46 га – авт.) його землі позначено 6 зимівників, показує, що на кожен зимівник в середньому припадало вже 18,7 км², або 1868.2 га землі. На землях його сусіда – іншого херсонського поміщика, який володів 10530 десятинами (11504.446 га – авт.), розташовувалось ще 5 зимівників (2300.9 га на зимівник – авт.) [140.725].

Всього, за нашими підрахунками, кількість зимівників тільки на території Запорозьких Вольностей, яка дорівнювала близько 80555 км², могла становити **9117**. Цю цифру можна дещо збільшити за рахунок зимівників що були розташовані за межами Вольностей і лише формально знаходилися під юрисдикцією Війська Запорозького Низового.

Якщо взяти за основу відомості старшини Чернявського, який на цій території нараховував 4 тисячі зимівників, то на кожні 20 км² в середньому припадав один зимівник. На основі підрахунків А. Бойко (5767 зимівників) на кожні 14 км² було по зимівнику. А на основі наших підрахунків на кожні 9 км² припадало по зимівнику.

Достовірність запропонованої методики підрахунків щільності зимівників підтвердили і наші археологічні розвідки. На берегах прикордонної річки Кінської, відстань між зимівниками становила близько 5

км. Для прикордонної річки таку щільність розташування зимівників можна вважати досить високою, а найбільше скупчення їх припадало на місце де колись сумновідомий Муравський шлях перетинав річку. Однак, за часів Нової Січі він вже відігравав роль торгівельного шляху, до якого тулилися козацькі зимівники, а з протилежного боку річки, згідно карти 1769 року, позначено татарські кишені і мечеті [6.5032]. (Додаток Г).

Маємо й інші документальні вказівки про відстані між зимівниками. В рапорті М. Муромцева князю Г. Потьомкіну говориться про те, що автор рідко коли бачив два зимівника разом – “...обыкновенно один от другого верстах в двух и далее, кои поселялись натурально на выгоднейших местах” [154.29]. Найщільніше, звичайно, були заселені і господарсько освоєні береги Дніпра і Великого Лугу, що підтверджує тогочасна карта. (Додаток Ж). Площа Великого Лугу за даними А. Кащенко становила більше 1000 верст² або 1066,8 км² [175.100]. На ній, за даними начальника російської експедиції поручника Корчагіна розміщувалось більше 600 зимівників [154.7]. Підрахунки визначають, що в даному випадку на один зимівник припадало близько 1,8 км² території.

На плані острова Хортиця з атласу віце-адмірала Пушціна від 1786 року, площа якого тоді була 3012 га, (близько 30 км² – авт.) позначено 8 зимівників з прізвищами власників. (Додаток Д). Звичайно, що тут показано лише ті зимівники, які залишилися після ліквідації Вольностей. Насправді їх було вдвічі більше, бо зовсім відсутні зимівники на другому боці острова, які за часів запорожців без сумніву там були. Грунтуючись лише на цих даних визначаємо, що на Хортиці на один зимівник припадало 3,7 км² [9.24089]. А з урахуванням того, що така ж кількість зимівників була і на другому боці острова, то щільність зимівників тут буде такою ж як і у Великому Лузі. У порівнянні з іншими територіями це досить висока щільність, яка пояснюється не тільки відносною безпечністю цього регіону, а і сприятливішими умовами господарювання.

Таким чином, показники кількості та щільності розташування зимівників для кожної паланки будуть різними. Найосвоєніші і добре залюднені північні паланки з дещо більш розвиненою річковою системою мали на своїй території більше зимівників, відповідно й більшу кількість мешканців.

Взявши за основу твердження Д. Яворницького про те, що в середньому у кожному зимівнику проживало 6 чоловік, матимемо цифру, що в усіх цих **9117** зимівниках мешкало близько **54700** чоловік. Враховуючи дані, що все населення Запорозьких Вольностей на момент їх ліквідації складало близько 100 тис. душ [241.124,187], то виходить, що більша половина населення проживала в зимівниках. У самій Січі проживало близько 12 тис. козаків. $54700+12000=66700$. Решту в 33300 складали мешканці 64 сіл серед яких половина – жінки і діти.

Кількість дворів у деяких запорозьких селищах нам відома. Так, скажімо в 1773 році у восьми селах Протовчанської паланки було нараховано 705 дворів підданих Війська. У восьми селах і при Нехворощанському монастирі Орільської паланки нараховувалося разом із підсусідками 884 двори [66.348.2,7]. А у 1775 році в семи селах Кодацької паланки нараховувалося 542 садиби. В десяти селах Самарської паланки в тому ж році налічувалося 918 дворів [67.355.30]. Взявши за основу те, що в середньому сім'я складалася з 6 чоловік то матимемо в селах Протовчанської паланки близько **4230** чоловік. В селах Орільської паланки близько **5304** чоловік. В селах Кодацької паланки мешкало близько **3252** чоловік. В десяти селах Самарської паланки мешкало близько **5508** чоловік. Отже в 34 селах чотирьох найосвоєніших паланок мешкало близько **18294** чоловік. Решту в 15 тис. чоловік складали мешканці інших 30 поселень.

Виведена нами середня кількість мешканців села в 520 чоловік ($33300:64=520$) цілком вірогідна. А значить правильними є і наші розрахунки стосовно пропорції не тільки мешканців Січі і зимівників, а і кількості зимівників на територіях окремих паланок і усіх Вольностей.

Це підтверджує аналіз „Відомості про кількість населення запорозьких селищ по лівому берегу Дніпра” кінця 1774 року. На території між, так званими, „Українською” та „Дніпровською” оборонними лініями, тобто між річками Оріллю та Кінською нараховувалося 1800 зимівників з 3300 будівлями в яких мешкало 10000 чоловіків. У всіх інших поселеннях на цій території налічувалося 1430 дворів з 2800 будівлями з 11455 мешканцями [154.27].

Підрахунки дають можливість зробити висновки, що в середньому, у кожному зимівнику було по дві хати і проживало близько шести чоловіків. Тоді як у інших поселеннях (1430 дворів) на кожні дві хати припадало по 8 душ обох статей. Відповідно й коефіцієнт на одну будівлю зимівників складав 0,33 чоловіка, а на кожна будівлю решти поселень 0,24 чоловіка. Зробивши поправки на те, що на цій території далеко не всі зимівники належали неодруженим козакам, про що маємо певні дані з описів складених Феодосієм Макаревським [121.124], а також і на те, що в зимівниках неодружених часто мешкали родичі або земляки господаря з багатодітними сім'ями, то цей показник можна сміливо подвоїти. Висновок зроблений А. Бойко стосовно того, що густота населення та густота населених пунктів Запорожжя не одне й теж, видається цілком слушним [154.10].

Цікаво, що на Запорозьких землях у 60-х, та на початку 70-х років XVIII ст. майже не виникло нових великих поселень. А ту численну армію вільних робочих рук, які переходили на землі Війська, повністю поглинало зимівниче господарство запорожців яке інтенсивно і дуже швидко розвивалося.

Є певні відомості про те, що зимівники розташовувалися і за межами південних кордонів Запорозьких Вольностей, власне на території татарських володінь. І цей процес зовнішньої колонізації розпочався досить давно. Відомий мандрівник другої половини XVII століття Евлія Челебі, у своїх подорожніх нотатках, при описі штурму козаками Очакова згадував зимівник, що знаходився за фортецею Хасан-Паша. З подальшого опису подій видно, що цей зимівник окрім суто господарського призначення,

напевне виконував і роль торгівельної факторії. Тут займалися бджолярством, садівництвом, мали худобу та млин [106.41].

У 1747 році Кримський хан сповіщав Кош про появу зимівників і цілих слобід у межах своїх володінь на Кінських Водах [215.238]. А в іншому листі з претензіями до запорожців від того ж респондента, кілька пунктів вказують на поширення козацької колонізації ще далі на південь. Перший пункт вказував на те, що козацькі зимівники були розташовані на 80 верст нижче Кінських Вод, навколо зруйнованої фортеці Кам'яний Затон. Тут, за словами хана – "...козаки доми собі построїв і торгівлю завели." Другий пункт засвідчує, що – "...по обох берегах Дніпра вглиб турецьких кордонів на східній стороні Очаківської фортеці в 20–30 верстах при малих річках і долинах, запорожці, під назвою "чюрунь" (молодик по татарськи – авт.) в різних місцях хутори собі набудували де постійно живуть. Вони у великій кількості до самого Чорного моря знаходяться" [120.121].

Цей факт прямо підтверджує наш висновок про те, що зимівник був базою колонізації, яка просувалася на південь долинами річок. Незважаючи на всі вимоги татар та накази царських урядовців, запорожці продовжували жити в турецьких володіннях, осаджуючи тут все нові зимівники, які з часом перетворювалися на багатолюдні слободи.

У 1752 році київський оберкомендант Костюрін у відповідь на численні скарги татар писав хану Арслан-Гірею про те, що – "...состоящие на Крымской стороне на реке Белозерке запорожских козаков мост и дворы и шалаши и избы и всякое строение тако же и сено сожжены и живущие тамо зимовниками запорожские казаки в российскую сторону согнаты, да и впредь никакова там строения и владения не имеют и земель не пахатъ и не сеятъ и сена не косить найкрепчайше запорожским казакам запрещено..."[120.252-254]

Всі ці заборони і запевнення в неможливості подальших поселень на територіях Отоманської Порти виявилися марними. Все повторилося знову. Наступного року той же Костюрін вимагав від Коша "...все строения снести

непременно и на далее запретить под страхом жесточайшего наказания.” Але тільки-но чергова комісія завершувала роботу по врегулюванню взаємних претензій між запорожцями і татарами, як знову від хана надходили подібні тривожні повідомлення – “...хотя козаки зимовники и шалаши несколько разорены и сожжены, токмо по возврате комиссаров в тех же местах еще более прежнего зимовники и шалаши построили” [120.305]. У листі до кошового отамана від 3 жовтня 1754 року гетьман К. Розумовський писав, що татарські послы вимагали знести з їх території запорозькі зимівники, а людей перевести в російські кордони [68.41.46]. Майже через 10 років гетьман знову повернувся до цього питання і вимагав від кошового точних відомостей – “...с какого времени и каким именно народом заселяются слободы за рекою Бугом?” В лютому 1764 року кошовий відповів, що оселено в цих слободах і городках більше тисячі поселян і більшість з них – запорожці [210.37]. На цей раз мова йшла вже не про зимівники і хутори, а про цілі слободи й містечка, що були розташовані досить далеко від кордону в глибині турецької території з більш ніж тисячним населенням. Ці поселення, безумовно, утворилися з зимівників, як це в багатьох випадках було і на власне запорозьких територіях. Так слобода Андріївка на річці Вовчій носить ім'я свого засновника Андрія Сологуба, а Макарів Яр на Північному Донці названо на честь абшитованного запорожця Макара Безрідного, який близько 1738 року заснував тут обширний зимівник [121.47,94]. (Додаток Я).

Запорозька колонізація на відміну від російської впевнено просувалася все ближче до моря на південні землі плугом, а не мечем. Господарство тоді давало більше ніж війна. Запорожці все більше зверталися до землі, ніж до війни, будуючи по берегах річок зимівники, а не укріплені фортеці. Саме тому багато хто з них намагався уникнути не вигідної військової служби, посилаючи замість себе до війська своїх служників і наймитів. Ця тенденція набула настільки загрозливих масштабів, що Кош змушений був вжити невідкладних заходів і 9 лютого 1759 року до зимівчан надсилається суворий

наказ: – “За прибуттям до Вас осавула Андрія Порохні маєте від кожного зимівника самим господарям доброхотно прибути, куди оний осавул вкаже” [69.52.22–23]. За непослух погрожувалося смертною карою.

Не важко зрозуміти бажання зимівчан залишатися біля свого майна, примножуючи і пильнуючи його. А пильнувати було що і було від кого. Як приклад можна навести витяг з претензії отамана Криловського куріня Івана Білого, у якого в травні 1771 року татари – “...при зимівнику його у річки Інгула вибрали з ям пашні різної четвертей 50 на 200 руб, борошна пудів 30 в 60 руб, хату спалили в 30 руб, 2 будки і 2 загородки в 40 руб. Всього на 360 руб” [79.267.29,47].

Як справжні загарбники поводитися і війська сюзерена. Від переходів на Крим російських військ найбільше страждали зимівчани. Практично усі зимівники, що траплялися на їх шляху були пограбовані і розорені. Уся худоба відганялася і вирізалася солдатами на м’ясо. Після цього зимівчани-запорожці зі злою іронією наспівували:

“Москалики соколики,
Поїли всі наші волики,
А коли вернетесь здорові
Поїсте і останні корови. “

У липні того ж таки 1771 року кошовий направив командуючому другій російській армії князю В. Долгорукову листа. В ньому йшлося про жахливі кривди і утиски запорожцям від російських військових команд: – “На землях Войска Запорожского Низового при речке Московке многие Запорожского войска козаки зимовники свои имели и користуюсь всеми там угодиями, как суще собственным своим добром, довольствовались себя, скот и прочее даже до ныне учинившегося розмира... И они в прошлое лето, как и в позапрошлом в поход, в стороне Очакова, оставивши те свои зимовники, были со мною в числе В.З., то по такому их отсутствию в прошлое лето в тех местах где имелись зимовники тех козаков, Александровская крепость

выстроена, и не только сии, но и те зимовники, кои были и не в близкомее разстоянии разбросав и употребив на надобное в крепости, так сильно и крайне разорены. Угодия же лесные и овощные вовсе почти вырубкою опустошены. Что и предь писанные козаки тамо свои зимовники имевшие и лишившись их где пристанища иметь не могут теперь, а разве по окончании нынешней войны спомогутся те свои зимовники, кои остались и останутся от разорения подчинивши и вновь, по прежнему в них житьствовать... Так Ваше сиятельство всепокорнейше просим повелеть (коменданту Олександрівської фортеці полковнику Фредерздорфу – авт.) дабы запорожские козаки могли на тех местах, где были зимовники, по окончании сей войны, по прежнему житьствовать и продовольство иметь и ожидаем по сему милостивой резолюции.” Резолюція була короткою: – “...строение той крепости зависело от Ее Императорского Величества соизволения.” А 15 серпня в день Успіння Богородиці, Фредерздорф зайнявши під квартири своїх офіцерів ще кілька зимівників міцно отаборився на Московці [196.8–19].

За переказами, до будівництва Олександрівської фортеці берегами Московок тяглися вікові дубові гаї, що зливалися з лісовим масивом Великого Лугу. Оскільки зима того року видалася лютою, то пригнані з Росії на будівництво фортеці “лопатники”, яких запоржці глузливо називали “лапотниками”, кинулися рубати навколишній ліс, аби зігрітись у своїх наскоро виритих сирих землянках. “Молоді і старі в обхват двох чоловік, дуби рубали нещадно, рубали на дрова, на будівлі, а весною по берегах обох Московок стирчали одні пеньки. З тих пір береги Московок залишилися голі і вже не буде тут лісу поки світить сонце” – розповідав 96-літній дід Василь Нагірний [125.46].

Загалом про утиски запорожцям від московського уряду у далеко не повному архіві Нової Січі йдеться в 65 справах, а про непорозуміння з турецькими підданими свідчать 33 справи. Найбільше клопоту запорожцям

здавали північні “союзники”, які все нахабніше вдиралися до чужої домівки, а не південні “вороги”. Татари й запорожці добре розуміли звідкіля йшла справжня загроза. Трагічність їхнього становища полягала в тому, що відчуваючи нагальну потребу й необхідність спертися один на одного в своїх змаганнях за волю і власні степи, вони цього зробити не могли. Ворогуючі імперії, до складу яких входили ці сусідні народи, ні скільки не рахувалися з їхніми інтересами і постійно нацьковували їх один на одного. В трагічній історії і долі цих народів багато спільного. Підстав вважати своїх південних сусідів за ворогів у запорожців було набагато менше а ніж свого північного сюзерена, від якого саме й загинула українська, а згодом і татарська державність.

Незважаючи на різні заборони та небезпеки запорожці продовжували колонізувати південні території. Формальні кордони не були для них перешкодою. Недостатність зручних для господарювання і вільних не зайнятих земель, а також бажання уникнути будь-якої влади над собою, навіть влади Січі, змушувала козаків селитися навіть за межами формальних володінь Війська Запорозького.

Ці висновки дають змогу впевнено відкинути міф про так звані “потьомкінські деревні” і стверджувати, що саме за часів козацтва території Південної України почали активно заселятися українським населенням. В період Нової Січі вони були добре освоєні і в достатній мірі заселені. Отже, і в царині освоєння та заселення територій Південної України першість однозначно належить українському населенню, бо переважна більшість населених пунктів Південної України виводить свій початок саме від запорозьких зимівників, якими практично були вкриті всі зручні для проживання місця.

Російську колонізацію другої половини XVIII століття, яка в своїй основі мала мілітарні підвалини та характеризувалася будівництвом фортець як опорних баз для подальших територіальних захоплень, слід розглядати як другий етап процесу колонізації територій Південної України. Усі

новоутворені російські фортеці на Півдні України, які згодом перетворилися на міста і містечка, були засновані на місцях запорозьких зимівників. Зимівник за часів Нової Січі залишався форпостом колонізації південних територій і зберігав за собою цю первісну функцію і надалі до самого знищення Запорозьких Вольностей.

Визначена нами кількість зимівників не могла бути в своїй масі цілком однорідною. А тому важливо окреслити низку відмінностей, або типів існуючих зимівничих господарств. Типологію запорозьких зимівників визначити доволі важко через розмитість критеріїв. Крім того, вона може бути досить умовною через динамізм соціально-економічних процесів, які були дуже характерні для цього періоду розвитку Запорожжя. Водночас складність цього завдання пояснюється і тим, що на період ліквідації Запорозьких Вольностей процес розвитку і становлення зимівничої форми господарювання був далеко не закінченим. Більше того, порівняно нові соціально-політичні та економічні умови, які склалися в цьому регіоні постійно диктували необхідність подальших змін як у веденні самого господарства, так і в умовах господарювання.

В основу визначення типології запорозьких зимівників слід покласти такі чинники – спеціалізацію та розмір господарства з якого витікала і кількість робітників. Перший показник є визначальним, бо містить у собі і ряд інших – рівень товарності і прибутковості.

До визначення типів запорозьких зимівників найближче підійшла Н. Полонська-Василенко. У своїй монографії “Запоріжжя XVIII століття та його спадщина” на основі аналізу окремого комплексу джерел – “Конфіскованого майна запорозької старшини”, вона показала основні тенденції у спеціалізації, яка покладена в основу типологізації зимівничого господарства.*

---

* Окремо слід зазначити, що сама назва розділу «Майно запорозької старшини як джерело для вивчення...» є не зовсім коректною, бо серед 23 прізвищ запорожців майно яких підлягало опису і конфіскації, вісім прізвищ належало простим запорожцям не обтяженим ніякими посадами у Війську. А тому, мова може йти не стільки про запорозьку старшину, скільки про активну частину опозиційної верхівки, до якої входило крім представників старшини просте і досить заможне козацтво.

Виділяються чотири типи зимівничих господарств з перехідними формами. До першого типу зимівничих господарств слід віднести господарства так званого **кугового** типу. Це найдрібніші зимівники в яких порядкували колишні січовики – переважно похилого віку, які доживали віку на власній пасіці. Відомо, що за вислугою у Запорозькому Війську, старі січовики могли вільно обрати собі будь-яке вільне місце і оселитися там не ставлячи до відома січову адміністрацію. Звісно, що такі осідлища не мали ніякої садиби і могли в разі необхідності переноситися господарем на інше місце. Саме цей тип житла живив досить стійке переконання про напівкочовий характер господарства запорожців, бо визначався наявністю примітивного житла землянкового чи напівземлянкового типу на кшталт бурдюга або, як їх ще називали – “куги”. Хоча, часто це могли бути і тимчасові сезонні шалаші чи палатки для окремих рибалок і промисловців. Кількість таких господарств була досить значною і динамічною. За висловом Івана Розсолоди: – “...по степах скрізь куцями стояли бурдюги, себто по-нашому землянки, чоловік на п’ять, на десять, а іноді й більш” [239.254]. Вказана кількість людей не означала, що саме стільки їх тут постійно проживало. Тут йдеться про можливість одночасного перебування в даній оселі відповідної кількості перехожих, які за старовинним звичаєм могли розраховувати на тимчасовий притулок і скромне харчування. У таких господарствах налічувалося кілька коней та до десятка голів рогатої худоби і крім самого господаря в них мешкало один чи два робітники-вихованці, відомі як молодики. Такий тип господарства не завжди був натуральним. Метою таких господарів не було збагачення і подальший розвиток господарства. Його швидше можна назвати консервативним та самодостатнім, оскільки надлишок вироблюваного одного виду продукції – мед чи риба, реалізовувався не заради прибутку, а задля придбання, інколи шляхом простого обміну, інших продуктів і знарядь. Через це його досить умовно можна вважати спеціалізованим – пасіка, рибний стан.

До другого типу зимівничих господарств слід віднести господарів-початківців, які щойно завели з дозволу Коша власне господарство і ще не встигли як слід розжитися. Серед них переважали одружені козаки, які обрали собі господарську, а не суто військову діяльність. Січовики, таких господарів іронічно і зверхньо називали – гніздюками, баболюбами або сиднями. Рідко коли таке господарство обслуговувалося ще кимось крім родичів власників. Таке господарство міг заснувати один, або кілька компаньонів, які, за словами М. Коржа, разом зі своїми сім'ями проживали під одним дахом [135.35]. Найбільше зимівників цього типу було в товщі Великого Лугу, який розглядався незаможними козаками як природний комплекс інтенсивного кількісного розвитку та своєрідний плацдарм подальшого збагачення і укріплення індивідуального господарства. Саме цим і пояснюється досить велика кількість зимівників на території Великого Лугу. Тут, за кілька років господарювання при підтримці рибальства, незаможні господарі прагнули розвести відповідну кількість худоби, що дозволило б їм вийти на правий берег Дніпра і завести більш міцне господарство. Унікальна природна система Великого Лугу сприяла утворенню середнього прошарку козацтва Запорозьких Вольностей [155.30]. А оскільки такий шлях розвитку проходили майже усі господарства, то цей тип зимівничих господарств можна назвати **класичним**.

До третього – **фермерського** типу господарств належали зимівники заможнішої частини неодружених запорожців. Ці господарства не потребували значної кількості робочих рук, бо спеціалізувалися, головним чином, на скотарстві. Такі господарства, крім родичів господаря обслуговувалися десятком чи більше найманих робітників. Садиби таких зимівників мали крім господарських будівель і окремі житлові приміщення для наймитів. Це для них, колишній запорожець Онуфрій Лата просив дозволу Коша збудувати в своєму зимівнику ще дві хати [19.171.14–15]. Зимівники цього типу мали садиби з загородками, конюшнями та загонами для худоби. Ці господарства були зорієнтовані на ринок, де вівці, худоба та

коні мали стабільний попит і часто вважалися еквівалентом грошей. Тому головним багатством цих господарів вважалася худоба, „бадання” якою було дуже вигідним підприємством.

Другою групою цього ж типу запорозьких господарств були зимівники де широко впроваджувалося землеробство, бо зростаючий попит на різного роду збіжжя диктував розвиток саме цієї галузі господарства. На відміну від попереднього, таке господарство вимагало значної кількості робочих рук для забезпечення відповідної переробки і зберігання продукції. Тому в їхніх садибах було по кілька комор для зберігання молоченого і немолченого збіжжя, а поблизу знаходилися вітряки чи лодійні млини. Така спеціалізація вимагала відповідного забезпечення тяговою робочою худобою, сільськогосподарським реманентом і власними транспортними засобами. Ці господарства були в основному зорієнтовані на задовільнення ринкового попиту.

До четвертого типу господарств відносилися крупні багатопрофільні господарства товарного спрямування, які широко використовували вільнонайману працю. Стосунки між усіма категоріями наймитів і володарем зимівника будувались переважно на договірних засадах. За своїми розмірами, обсягами торгівельних обладків і рівнем взаємостосунків вони більше скидалися на поміщицькі маєтки, біля яких осідало чимало сімей, фактично перетворюючи такий зимівник в село чи невелике поселення, де часто коштом господаря на вимогу його робітників-поселян зводилася церква і утримувався священник. Таким, досить складним і великим господарством керував не господар, а найнятий один чи кілька управителів. Господар вів життя справжнього буржуа, обставляючи свій побут, всупереч козацькій традиції аскетизму, предметами розкоші. Основні прибутки йому давало не тільки розгалужене господарство, а й посередницька торгівля та лихварство. В руках таких господарів концентрувалися значні капітали, які вкладалися у нерухомість, землю та цінні папери. Такий тип господарств можна назвати **поміщицьким**.

Широке розмаїття господарської діяльності запорожців дозволило виокремити чотири основні типи козацьких зимівників. Найрозповсюдженішими типами зимівничих господарств можна вважати господарства другого – класичного і третього – фермерського типів. Звісно, що багато існувало і перехідних форм зимівничих господарств.

Мисливство за часів Нової Січі вважати за окрему форму господарювання напевно вже не можна, хоча і відомо про існування окремих мисливських ватаг лисичників, які задовольняли потреби імператорського двору в хутрах та дичині. Мисливство за часів Нової Січі поступово переходить в розряд захоплення.

Крім того господарські типи зимівників не були чимось сталим, а динамічно розвиваючись часто змінювалися. Це стосується і господарств кугового типу, які при зміні власника (при переході господарства у спадок до молодших родичів чи до вихованця-молодика), змінювали і типологію на класичну, а згодом і фермерську. Поміщицький тип господарства був характерний для порівняно невеликої кількості старшинських зимівників, які концентрували в своїх руках не тільки владу, а й значні фінансові ресурси. З аналізу таблиць наведених Н. Полонською-Василенко можна зробити висновок, що кількість вузькоспеціалізованих старшинських господарств доволі незначна. Натомість, очевидною була тенденція до збільшення багатопрофільних господарств поміщицького типу. Небагато було зимівників які б ґрунтувалися виключно на праці самих господарів та їх родичів. Звісно, що ніхто з господарів не був застрахований від негативних погодних наслідків чи невдалого господарювання та від ворожих нападів. Це інколи призводило до необхідності заснування нового зимівника кугового типу на новому місці.

2. 4. Соціальний та кількісний склад мешканців зимівників

Важливою складовою соціально-економічної історії Запорозьких Вольностей був кількісний склад мешканців зимівників і рівень їх соціально-

правових взаємостосунків. Взагалі зимівник часто виступав як соціальний водорозділ козацької корпорації, поділяючи її на власників і наймитів, або на так званих “дуків” і “сірому”. Зимівник регулював і правові стосунки між тими й іншими. Саме тому, він відігравав помітну роль не тільки в економічному, але і в соціально-правовому полі Вольностей, складаючи, в цьому розумінні, навіть певну конкуренцію Січі, де діяла простіша військова субординація.

Соціальний склад зимівників формувався в кілька етапів і мав певні відмінності. Якщо створення конкретного зимівника ініціювалося одним господарем, то у веденні господарства на етапі його становлення, він, крім власних сил, міг спиратися на сили своєї рідні та родичів, а також на молодиків, які скрізь супроводжували і у всьому допомагали своєму батькові-вихователю. На етапі організації також використовувалася і праця полонених, або звільнених з полону. Цей факт дав привід М. Слабченку говорити про елементи закріпачення, але наведені ним всього два приклади не можна вважати типовими та переконливими [215.238]. Тут мова йшла про певний відробіток за послугу звільнення і за утримання. На тому етапі коли у зимівнику домінувала скотарська спеціалізація цих сил цілком вистачало аби порати все господарство. Але з розвитком рільництва попит в робочих руках значно зростав. У такому господарстві, зимівчанину обійтися силою своїх “малюків” та рідні вже було не можливо. У багатопрофільних зимівничих господарствах швидко зростала частка наймитів на плечі яких лягала найважча праця хлібороба. Господарі запрошували до своїх зимівників земляків – досвічених у рільництві людей та панських втікачів, так званих “передержіїв”.

Часто співзасновниками зимівника було два або й більше господарів. Відповідно помножувалися і їх зусилля в обслуговуванні господарства. Запорожець Корж у своєму оповіданні згадував про те, що спочатку на хуторі його вихователя – хрещеного батька Качалова під одним дахом жило три

господарі, потім залишилося два, а з часом і останній їх компаньон заповідав по смерті свою частку компаньону Качалову [135.35].

Спільне, а точніше, пайове володіння окремими господарствами простежується і документально. Наприклад, військовий писар Глоба просив Коша дозволу на будівництво млина на річці Вовчій на греблі, яку вони спільно з козаком Федором Колотнечею мали [56.356.56].

До речі, далеко не всі співволодільці мали такі добрі стосунки як вихователь Коржа зі своїми компаньонами. Маємо приклад дворічної судової тяжби між козаками-компаньонами Грицьком Шульгою та Самійлом Носом, які розсварившись дійшли до крайнощів. Військовий суд присудив С. Носу відшкодувати Г. Шульзі 730 овець з урахуванням 10 річного приплоду “за продержание” [53.341.15–22]. А козаки Поповичівського куреня Назар Глухий та Демко Шкода в урочищі Піски мали зимівник у якому спільно утримували табуни коней [65.324.110]. Можна навести ще кілька аналогічних прикладів спільного володіння зимівниками.

Кількість мешканців зимівника залежала виключно від розміру і спеціалізації господарства. З подальшим розвитком зимівничого господарства і зростаючою роллю рільництва, потреба в робочих руках постійно зростала і визначала значний приплив людності на Запорозжя. Особливо це стало помітним з 60-х років XVIII століття. Згідно з наведеними В. Кабузаном даними з 1768 по 1774 рік, на Запорозжя втекло 3408 чоловіків і 1496 жінок [174.120]. Тільки за 1775 рік в складеному Чертковим “екстракті”, позначено 5374 втікача [174.121]. Це, становило 10% усіх мешканців Вольностей і половину всього Війська Запорозького.

Колишній запорожець Недоступ у своїй розповіді зазначав, що люди які йшли на Січ перед її зруйнуванням осідали по зимівниках і, перебувши там у наймах певний час, засновували власні зимівники, господарства, заводили родини, осідали в слободах. У той же час, він наголошував, що “голота” не

затримувалася у зимівниках бо статечні козаки її не шанували. “Сіромахам” найкраще жилося в Січі, де вони жили й годувалися вкупі [200.251]. Це дає підставу говорити, що Січ у цей період відігравала роль своєрідної біржі праці, звідки щосезону репрезентувалася певна кількість робочих рук до зимівників. У розпал сезонних робіт ця “сірома” наймалася до праці, а в міжсезоння знову скупчувалася по січових куренях, які з’єднавшись, свого часу, в головному військово-адміністративному центрі – Січі, все ж зберігали свою первісну назву й певну автономію в її складі. Там вони й право своє мали – те право, що було започатковане ще першими ватагами промисловців і яке за межами куріня і Січі вже, здається, ніде не діяло. На думку М. Слабченко, Січ цього періоду являла собою федерацію курінних одиниць. “Вона не покривала собою куренів, а ці й далі жили так, ніби об’єднання в січовій організації не відбувалося.” [217.215] Але поступово, кожен член куріня, зібравши певні кошти, міг завести власне господарство і заснувати самому чи на паях свій зимівник і покинути курінь, залишившись лише номінально його членом.

Значна частина зимівників ставала багатoproфільними крупними господарствами з впровадженням землеробства і гендлярства. В окремих господарствах існувала певна спеціалізація. Навіть в межах одної паланки простежувався ухил до конкретної галузі. Так, південні райони Самарської паланки спеціалізувалися переважно на конярстві, а на півночі провідну роль вже грало рільництво. У цей період народжувалося і існувало багато дрібних, ще не сталих господарств. Поспільство також активно засновувало власні хутори, які в економічному плані мало чим відрізнялися від козацьких господарств. На території північних паланок землеробство з побічної, має стійку тенденцію стати провідною галуззю господарства. Це вимагало не тільки збільшення робочих рук, а й тягло за собою суттєві соціальні зміни.

На думку Н. Полонської-Василенко за останні 40 років існування Запорозжя там відбулася велика еволюція у господарських відносинах. “До

першого зруйнування Січі у 1709 році головним видом господарства було скотарство” – писала авторка [204.112]. З 60-х років XVIII ст. зі зростанням попиту на землю як об’єкту праці, подальшим розвитком внутрішнього ринку і накопиченням капіталу, все більше з’являлося заможних козаків. Починав формуватися середній клас Запорозьких Вольностей. Разом з тим все гостріше відчувалася і майнова різниця між козаками. А значить активніше йшов процес соціального розшарування. Н. Полонська-Василенко рішуче відкинула тезу А. Скальковського і Д. Яворницького про рівність козацтва. Постановка самого питання видається не зовсім коректною, якщо йдеться про рівність можливостей і майнову нерівність, яка існувала в суспільстві завжди. У даному випадку, про майнову рівність не можна говорити навіть з початкових часів козакування, бо як вище було зазначено, організовувались ватаги промисловців різними за своїм соціальним статусом людьми і на різних засадах. Соціальна рівність була можлива і формально зберігалася, а точніше – декларувалася як давня традиція лише в курінних осередках. Однак, курінь при наявності паланкового територіально-адміністративного поділу і при певному розвитку приватної власності, все частіше виступав як пережиток минулих часів, був анахронізмом.

Складність визначення соціального статусу мешканців зимівників обумовлена великою кількістю термінів якими відокремлювалась одна категорія мешканців від іншої, і неточністю їх попередніх тлумачень. Серед мешканців зимівників, Н. Полонська-Василенко вирізняла три головні категорії з невеличкими поясненнями. Перші – аргати наймані з січовиків. Другі – наймити – переселенці та “зайди – павпери”, що були вдячні за будь-яку роботу і платню. Цю категорію, у свою чергу, слід чітко розділити на підданих Війська і “зайдів” – переважно сезонних робітників з інших сусідніх територій. До третьої категорії належали молодики – вихованці, працюючі, на думку авторки, задурно. М. Слабченко не вважав їх за справжніх наймитів, бо хазяїн не міг вимагати від них роботи і вони працювали по бажанню [215.230].

Отже, власне господарі – співволодільці зимівника умовно складали першу соціальну групу мешканців зимівника. До неї також відносилися і їх близькі родичі, які інколи хоч і не підлягали безпосередньо Військовому праву, все ж були значною мірою залежні від господаря зимівника – суб'єкта і носія цього права. Він репрезентував інтереси своїх родичів і відповідав за них у правових питаннях.

До другої категорії можемо віднести аргатів. За Військовою регулою це були рівні володареві зимівника члени січового товариства. Свої стосунки вони будували на договірній основі, як і посполиті Запорозького Війська. Бо вони також знаходилися під юрисдикцією Коша. Аргатів, або найманців з січових козаків переважно використовували в догляданні за худобою. На цьому вони добре розумілися і це відповідало їхнім природним нахилам. Однак, це зовсім не означало, що їх використовували тільки на цих роботах. Усе залежало від потреб роботодавця, власних здібностей і частково від побажань робітника.

Наявність певних організаторських здібностей та господарських нахилів давала змогу деяким наймитам обійняти посаду управителя всього господарства, а не тільки окремої ватаги рибалок, скотарів, чумаків чи пахарів. В зимівнику запорожця Рудя з функціями управителя успішно справлявся молодик Лот. По закінченню терміну найму з робітниками проводились розрахунки згідно попередньої домовленості. Бажаючі могли вільно покинути господаря, якщо не хотіли поновити договір з власником господарства. Довготривалість укладених угод залежала від потреб роботодавця і від спеціалізації господарства. У 1765 році кошовий Петро Калнишевський у листі до племінника нагадував про необхідність поновити угоду з 44-ма такими наймитами на наступний рік [20.175.142].

Умови найму звичайно були різними як і розрахунки. У того ж Калнишевського ці робітники одержували по 7 руб. на рік. За службу

одержували платню худобою – “заслужений скот”, який випасали разом з господським. Чабанам платили на рік по 4 вівці і 1 козі, чередникам – 1 корова. Служникам крім платні давали одяг, їжу ще й гроші. Робітник-стадник діставав на рік 4–8 крб., плюс приплод, одяг, харч [204.205]. М. Слабченко вважав, що заробляв наймит за рік на хазяйських харчах 3,5 руб [215.235]. Так було не в усіх випадках, але козак Рогівського куріня Іван Сошельський спромігся завести власне господарство через пів року роботи в наймах: – “...прийшов на Запороже 10 років тому в Рогівський курінь й жив у козака того ж куріня Шмалька на річці Солоній без найму більш року, а потім служив в наймах у козака того ж куріня Давикота з пів року і с того часу своїм зимівником в гирлах Дніпрових сів і жив” [18.83(II).172–173] Ще кілька подібних прикладів свідчать про прості та рівні умови в заснуванні власного господарства, аби на те було бажання та відповідний господарський хист. Це був традиційний шлях завести власне господарство.

Порівнюючи платню наймитів у зимівничих господарствах з царським жалуванням для січовиків, Н. Полонська-Василенко вважала її рівною платні осавула – 30 руб. А на Гетьманщині в цей же час, за словами М. Слабченка, заробіток коливався в межах 1,5 – 5 руб. на рік і, навіть згадувалася платня в 14 руб [218.164]. П. Куліш наводив приклад коли за місяць на рибних ловах в Прогноїнській паланці можна було заробити 20 руб. [184.111,151] Загалом, дещо вища річна платня у порівнянні з іншими територіями України і вільні умови найму, пояснюють ту потужну мігрантську хвилю переселенців проти яких царський уряд марно намагався застосувати різноманітні заходи, аби стримати потік робочих рук на Запорожжя.

Третя категорія наймитів в запорозьких зимівниках складалася з посполства Війська Запорозького. На відміну від аргатів, вони не належали до військового товариства, а складали основну частину недавніх переселенців з суміжних територій України і жили по селах, слободах та хуторах, сплачуючи щорічний податок до військової скарбниці.

Це зовсім не означало, що вони були за межами військового права і на них не розповсюджувалися закони і влада Коша. Ця влада поширювалася на них через паланкову старшину і, далі – через сільське, чи слобідське посполське отаманство, яке також обиралося мешканцями цих поселень. Єдине в чому посполиті поступалися козакам, так це в тому, що вони не могли приймати участь у вирішенні суспільно-політичних та правових питань Коша та всього Запорозького Війська.

Але кожен з посполитих, якщо дозволяло їх економічне становище, міг змінити свій соціальний статус і стати козаком. У квітні 1773 року старшина Кодацької і Самарської паланок повідомляла до Коша, що за кілька років “...немалое число посполитих вийшло в козацюю службу, а оклади військові не зменшуються від чого великий тягар на зменшене посполство. Самі достойні з посполства записані в козаки і несуть службу” [21.279 (II).210,226]. Звичайно для цього треба було мати відповідні кошти, аби придбати все необхідне для козачої служби. Але сам факт говорить про сприятливий економічний ґрунт у Вольностях. Цей процес набував сталої тенденції.

Хоча бувало і навпаки: – “...з козачого звання поубожилих, обнищавших в тому козакому званні за крайнім своїм убожеством відповідної служби нести не можуть і з того козачого звання виключено і в посполиті причислено” – доповідав кошовому Олексі Григоровичу у вересні 1759 року Новоселівський козачий отаман [22.52.1a].

Згідно з окладними реєстрами, посполство, в свою чергу, поділялося на три категорії: тяглі, піші та підсусідки. Тяглі мали тяглову робочу худобу, і навряд чи були потенційними наймитами в зимівничих господарствах. Хіба, що в разі необхідності поповнити свої статки. Піші не мали тяглої худоби і тому їх економічне становище було менш стійким, що безумовно змушувало їх працювати в наймах у зимівчан.

Четвертою категорією наймитів у зимівниках були підсусідки. Вони, як сказано в податкових реєстрах “живущих у хазяїв і особо в хуторах і по селах” не мали навіть власного житла і тому їх у цих реєстрах рахували не по хатах, а по сім'ях. “Також в господарствах розраховували, що навіть взимку будуть робітники яких треба одягти. Це для них купували хрящ та холст великими партіями” – зазначала Н. Полонська-Василенко [130.58].

Посполиті у 1773 році сплачували до Військової скарбниці “...на одного тяглого – 80 коп, на пішого хату – 30 коп, на підсусідочну сім'ю – полтину” [17.348.2]. З підсусідків брали більший податок ніж з піших, тому що живучи під дахом міцного господаря вони одержували ще й одяг, взуття і їжу, на що їм не треба було витратити грошей.

Нарешті – молодики. Серед мешканців зимівника це найцікавіша категорія, бо виступала і в якості служника, і в якості вихованця господаря зимівника. Своєю працею молодик сплачував патронів за виховання і навчання. Багато хто з молодиків успадковував усе майно господаря після його смерті. В такому випадку їх можна вважати за родичів, членів сім'ї з якими не могла укладатися ніяка трудова угода. Такий спадок, свого часу, отримали відомий гайдамака Семен Гаркуша і Микита Корж [135.6]. Так було і з багатьма іншими козаками, які успадковували майно своїх патронів-вихователів.

Зовсім не обов'язково власником зимівника міг бути старий або “абшитований” запорожець. Твердження М. Слабченка про те що зимівники не козацько-старшинські в принципі були не можливі потрібно переглянути, бо наявні факти цього ніяк не підтверджують [215.235]. Часто власниками зимівників ставали і досить молоді люди. Господарське виховання було обов'язковою складовою частиною загальновійськового виховання і йому приділялося багато уваги. Молодик повинен був працювати стільки – скільки цього вимагав його вихователь. Але не всі молодики ставали козаками [218.231]. Як і не всі були щасливими спадкоємцями своїх

вихователів. У цьому випадку треба було самому дбати про свій хліб і самотійно ставати до праці в зимівнику але уже на договірних засадах. Той же Семен Гаркуша в зимівнику козака Левка Чорного найняв молодика за 6 руб річних і 10 його овець до своєї отари зимувати взяв [131.125].

Отже, молодики працювали зовсім не за-дурно і часто заробляли не менше інших категорій найманців, користуючись правом тримати власну худобу разом з хазяйською. Спільне утримання худоби практикувалося дуже часто і не тільки між компаньонами. У реєстрі збитків від грабіжників поданого до Коша козаком Вишестеблівського куріня у 1759 році, крім речей молодика і покійного “кумпана” (компаньйона – авт.) значилися воли козаків того ж куріня Олекси Галушки та Власа Тарана [44.74.22–23]. В окремих старшинських зимівниках була власність рядових козаків. Полковник Іван Куций заявив російським описувачам майна, що в його зимівнику худоба і інші речі козаків Дядьківського куріня: Кладія, Кравця, Бучки, Шевця, Гурина – “...про що ці козаки, що не в полковничому зимівнику живуть, а скот та інше майно не полковниче, а їх власне, розказували.” Отже, в полковничому зимівнику козаки мали якісь власницькі права. А в зимівнику Кисляківського куреня козака Головченка 655 голів худоби полковника Чепіги [130.211]. Нам невідомо до яких куренів належали ці полковники. Якщо вони і козаки, чія худоба і майно у них зберігалася, походили з одного куреня, як в попередньому випадку, то це можна пояснити давнім правом побратимства членів одного курінного товариства. Якщо ж ні, то тоді це козаки, які на договірній основі мали право зберігати зароблену у господаря худобу в його зимівнику, так само, як і полковник Чепіга по договору тримав свою велику отару худоби у чужому зимівнику.

У багатьох випадках співвласниками чи компаньонами господаря виступали його родичі і деякі мешканці зимівника. Наприклад, козак Прокоп Д’яченко в 1770 році зайняв місцевість на березі Кривого Торця, завів тут обширний зимівник, влаштував у ньому кілька землянок та хат-мазанок і

запросив на постійне проживання з Полтавщини своїх родичів і знайомих [204.127].

Але інколи в зимівниках було й чимало найманців з так званих „зайд”, які працювали лише за харч та одяг і раді були будь-якій роботі. Вони не належали ні до січового товариства, ні до посполства Війська, і як справжні сезонні зайди-заробітчани не підлягали юрисдикції Коша, а тому були відносно безправною і незахищеною категорією найманців. Бо фактично визискувати і експлуатувати їх можна було настільки, наскільки ця експлуатація була їм вигідною. В іншому випадку, господарь ризикував втратити цю робочу силу, а знайти іншу в розпал сезонних робіт було не легко. Цих зайд з хліборобських областей України використовували в рільництві – найважчій сезонній галузі зимівничого господарства.

Звісно, що розгалуженість і постійно зростаюче господарство вимагало і відповідної кількості робочих рук. Але встановити кількість робітників у зимівниках досить складно через непостійний і безперервно змінюючийся їхній склад і кількість. Потрібно враховувати і сезонні коливання чисельності мешканців зимівників, які були досить значними. Влітку їх кількість значно зростала за рахунок зайд, посполства та аргатів. Причому, в скотарських господарствах переважали аргати, а в землеробських – посполиті та зайди.

Встановити кількість робітників у зимівниках намагався і сам Кош. У 1757 році він надіслав полковникам паланок наказ з'ясувати – “...скільки зимівниками сидячих і бувших на рибних промислах козаків, хто в них служителі, як їх звать і прозивають і яких вони куренів” [16.28(II).183,196]. Полковники змогли виконати наказ лише частково подавши відомості тільки на власників господарств, без кількості та імен цих служителів. Н. Полонська-Василенко у 597 зимівниках Самарської паланки нарахувала 1043 робітника [204.127]. Тобто, майже два робітника на кожен зимівник. В. Голобуцький вважав, що на кожен зимівник, в середньому припадало 4 – 5 наймитів [163.356]. Д. Багалій вважав, що в кожному зимівнику проживало максимум 19 служників [149.31]. М. Слабченко підрахував, що в зимівнику

Ковпака було від 43 до 47 наймитів без кухарів і господи [215.234]. Вже згадували про 44-х наймитів кошового отамана П. Калнишевського. Відомо, що запорожець Микола Рудь у 1739 році осадив у своєму зимівнику 426 душ звільнених ним бранців. Через 13 років у його зимівнику було 315 чоловіків і 196 жінок, для яких через два роки власним коштом він збудував церкву і утримував ієромонаха Самуїла. У 1770 році на місці сучасного міста Павлоград старшина Матвій Хижняківський завів величезний зимівник: – “...со множеством работников занимавшихся хлебопашеством и скотоводством.” У лютому 1771 року до нього прийшло багато сезонних робітників, які тут і залишилися назавжди. У 1774 році цей зимівник багатолюдством, багатством і порядком був широко відомим на все Запорожжя [121.523].

Отже, соціальний склад зимівника слід визнати доволі строкатим і складним. Строкатість обумовлена значною кількістю соціальних груп населення які мешкали в зимівнику. Складність полягла в різноплановості взаємостосунків, які інколи виходили за межі єдиного правового поля Вольностей. Для наочності пропонується схема соціально-правових взаємостосунків мешканців зимівника у якій спрощено показано всю соціально-правову палітру зимівника. Незважаючи на її простоту, вона все ж потребує деяких пояснень. (Додаток Т).

Найближче за своїм соціальним статусом до володаря зимівника стояли молодики, або, як їх ще називали – малюки. Перебуваючи у навчанні і виконуючи роль служника-ординарця в побуті і зброєносця-джури у військовому поході, в перспективі, при досягненні зрілості, вони могли успадкувати все, або частину майна свого патрона-вихователя. Це найцікавіша категорія мешканців зимівника, бо соціальний статус молодика і правова основа взаємостосунків з володарем зимівника поступово змінювалися від вихованця-служника, стосунки з яким ґрунтувалися на добродійності господаря-вихователя по відношенні до вихованців-пахолків.

Вони знаходилися на повному утриманні. Але після того як вони ставали дорослими і їх записували до куренів, вони, за формальною військовою регулою ставали рівними в козацькій корпорації. Їх правові взаємостосунки з володарем зимівника набували дещо складніших форм.

При виконанні молодиком певних господарських обов'язків, він міг розраховувати на конкретно оговорену оплату. В цьому випадку їх стосунки з господарем і патроном ґрунтувалися на договірній основі. Але коли одному з молодиків по смерті господаря переходило у спадок все, або частина майна господаря, ці стосунки вже базувалися на родинних засадах. Але жодного разу вони не виходили за межі правового поля Війська. Таким чином, взаємостосунки між володарем зимівника і окремими молодиками слід вважати найскладнішими і доволі гнучкими. В окремих випадках ці стосунки еволюціонують від первісної доброчинної форми, через корпоративно-договірну до родинної.

З аргатами-січовиками взаємостосунки також перебували в правовому полі Війська. Січові козаки певний час могли розраховувати на звичай гостинності, який ґрунтувався на засадах рівності і побратимства членів єдиної корпорації. У цьому випадку січові побратими, як гості могли розраховувати тільки на їжу та житло. Але прагнучи якихось заробітків, вони змушені були братися до роботи і укладали з роботодавцем – володарем зимівника конкретну угоду. І тоді їх стосунки з доброчинної переходили в договірну площину.

Стосунки з посполльством Війська були можливі тільки на договірній основі і також завжди були в правовому полі Війська.

Виключно на договірних засадах базувалися взаємостосунки з зайдами, або як їх називали запорожці – “передержіями”. Останні, звісно, не були підданими Війська, а значить перебували за межами правового поля Війська. Це була відносно безправна і незахищена, але вільна категорія мешканців зимівників. На їх стосунки з роботодавцем сильно впливало кілька чинників: особисті здібності і кваліфікація найманців, сезонність робіт, попит на

робочу силу. При сприятливому поєднанні цих складових, наймит міг розраховувати на пристойну платню і добрі умови. При несприятливих умовах він мусив ставати до будь-якої роботи і не рідко тільки за харч та одяг. Отже, в даному випадку взаємостосунки між володарем зимівника і зайдами перебували в договірних рамках і не могли перейти в визискувальну форму, бо наймит завжди вільний був залишити господаря, якщо умови йому не подобалися.

Інша справа – полонені, або звільнені з полону іноземці не християни. В цьому випадку багато що залежало від господаря зимівника. В разі неможливості викупитися, він міг їх визискувати в роботах і в часі досить довго. Вони працювали задурно, поки за них не вносили викуп їх родичі, або поки власною працею не здобували собі волі.

Окремо слід виділити родичів і земляків, яких в окремих господарствах було чимало. Особливе місце цих двох категорій мешканців зимівників полягало в тому, що не всі з них могли бути підданими Війська, а значить і перебувати поза межами його правового поля. Між собою ж вони різнилися тим, що стосунки з родичами могли ґрунтуватися не тільки на родинних, а й на договірних засадах, якщо мова не йшла про пряме рідство. З земляками взаємостосунки будувалися виключно на договірній основі і в разі прийняття підданства вони мало чим відрізнялися від стосунків з посполством. Виділення їх в окрему категорію спричинила відмінність від сторонніх зайд. Бо статус земляка, і для цих сезонних заробітчани гарантував кращі договірні умови.

Поступово великі зимівники перетворювалися в слободи і села, але поряд з ними існували і зовсім невеличкі господарства де використовувалася праця лише власників та їх родичів і молодиків. До таких слід віднести пасіки престарілих запорожців, де ті доживали свій вік. Коли січовик переходив виключно до бджолярства, або хліборобства, – писав О. Біднов, – він ще дужче звикав до своєї оселі, і відомі приклади, коли запорожці жили по своїх зимівниках десятки літ, весь вік вікували там де засновували

зимівник [152.4]. Дійсно, запорожці так прикіпали до своїх зимівників і свого господарства, що не залишали їх ні після зруйнування Січі у 1709 році, а ні після остаточної її ліквідації у 1775 році. Той же гайдамака Гаркуша жив у зимівнику козака Федора Сухого на річці Кінській до 28 грудня 1782 року [131.125]. Василь Зуев, у тому ж 1782 році: – “...объехал многие оставшихся в степи жить запорожцов...” [114.271]. Деяких з них, Катеринославський губернатор М. Миклашевський у 1801–1804 роках переселяв з зимівників до своїх слобід [125.25].

Отже, з’явившись набагато раніше Січі, зимівники як основна форма господарювання, набагато її пережили, значною мірою вплинувши на створення загальної економічної моделі господарства тодішньої України. Твердження М. Слабченка, що в своєму поступальному розвитку господарство України не було ізольованим, а становило необхідну частину в ланцюгу європейських господарств повною мірою стосується й Запорожжя. “Місцеві виробничі фактори створювали, певна річ, відому своєрідність для українського господарства, але ця своєрідність не виривала країну із загального економічного концерту, не ставило її у виключний стан” [218.85].

РОЗДІЛ 3

ВІЙСЬКОВО–АДМІНІСТРАТИВНІ ФУНКЦІЇ ЗАПОРОЗЬКИХ ЗИМІВНИКІВ В УСТРОЇ ЗАПОРОЗЬКИХ ВОЛЬНОСТЕЙ

3.1. Зимівники у військовій організації Запорозького Війська

Зимівники за зовнішніми своїми ознаками, серед яких слід відзначити напівоточення водою, наявність земляного валу, кам'яної огорожі засадженої колючим живоплотом, який слугував і маскувальним засобом, були схожі на маленькі степові фортеці. Козацькі зимівники херсонських степів початку ХІХ ст. по Бугу та Інгулу описав Є. Гребінка в повісті „Чайковський”: – “Ще й зараз можна бачити залишки запорозьких хуторів котрі мають огорожі з каменю, які засаджували густими кущами терену, що здавна було обов'язково і тепер багато хат з каменю, вкритих соломою або бур'яном. Зимівник складається з хати, стайні, котрі огорожені живоплотом і кам'яним валом з-за якого досить зручно було вести спостереження і оборонятися від ворога” [164.151].

У цьому досить загальному зовнішньому описі зимівника чітко виділяються елементи фортифікації у вигляді кам'яної огорожі – валу-стіни, за якою можна було вести спостереження околиць та тривалу оборону. Це дає підстави стверджувати, що зимівник був важливим оборонним осередком. Окремі фортифікаційно-архітектурні елементи зимівників слід розглядати як стали традицію. Вона складалася і формувалася досить довгий час, на протязі всього існування запорозького зимівника.

Під час проведення археологічних розвідок по берегах малих річок на територіях колишніх Запорозьких Вольностей деякі з закладених нами шурфів і траншей на місці розташування зимівників по лівому берегу річки Оріль навпроти села Маячки Дніпропетровської області, в урочищі Солов'їне поблизу острова Хортиця і на правому березі Кінських Вод в районі хутора Червоний Жовтень Орхівського району Запорізької області, виявили залишки подібних кам'яних огорож. (Додаток Н). І зараз, в багатьох старих

сільських садибах Південної України вал з дикого каменю використовується як огорожа, або основа огорожі.

Використання живоплоту з колючого терену виконувало роль не тільки живого неприступного захисника, але він був важливим маскувальним засобом в порівняно залісненій береговій смузі будь-якої степової річки чи балки. До маскувальних заходів слід додати й заглиблення в материк будівель зимівника. Також маємо свідчення і про обкопування козаками своїх будівель так званим протипожежним ровом, який міг мати і певне оборонне значення [170.52].

Пряме повідомлення більш раннього періоду про оборонні функції зимівників належить Георгію Кониському, який писав: – “Сірко укріпивши свої зимівники на островах біля Січі, тримався нейтрально і очікував, як закінчаться зазіхання турецькі і війни їх з Росією та Цісарем” [103.233]. На жаль, нам не відомо як саме були укріплені ці зимівники. Ясно лише що вони створювали окрему лінію оборони самої Січі. На картах “Театр войны при Днепре, Днестре и Дунае реках 1738 года” зимівники у вигляді кількох хаток позначені навколо Січі, прикриваючи підступи до неї з найнебезпечнішого напрямку – відкритого степу, створюючи першу лінію її оборони [14.1331.9]. (Додаток Е). Другу лінію оборони Січі виконували зимівники розташовані безпосередньо поблизу фортифікаційних укріплень, що “...тяглися за загальним ровом” [241.92,111]. Крім того, на плані Нової Січі складеної Даніелем де Боксетом у 1742 році зимівники позначені між річкою Підпільною і дорогою на Мишурин Ріг і Переволочну. Вони прикривали головну комунікаційну артерію, що вела в саму Січ і слугували її додатковим ешеленом оборони. (Додаток Р). Отже, зимівникам відводилась важлива роль в складному оборонному комплексі Січі.

Зате добре відомо як були укріплені зимівники запорожців Уса і Петрика на місці яких постало місто Олександрія. Згідно опису “Укрепления

запорожских казаков в городе Александрии и Александрийском уезде” поданого М. Бублієвим в одному з видань Записок Одесского общества истории древностей. Тут йшлося про те, що їх зимівники були оточені з трьох сторін земляними фортифікаційними спорудами: – “Не далеко від перших зимівників і навколо них у вигляді фортець, були земляні укріплення, залишки яких існують і зараз. Вони знаходяться з обох боків Олександрії і річки Інгульця. Їх – п’ять, два ліворуч від річки, на південь від міста, один від одного в двух верстах. Два інші праворуч річки, на південний схід від міста по прямій лінії на такій же відстані як і перші. Крім того, з півночі в чотирьох верстах від міста існує окреме укріплення. З них три розташовані від зимівника з трьох боків, так що він був у центрі уявного трикутника, а на веншинах його кутів були ці укріплення. Сам зимівник був у долині, за течією, а укріплення на узвишші. Два ближні укріплення були меншими і грали допоміжну роль. Всі ці укріплення “шанці” насипані за одним зразком, але різні за розмірами. Їх устрій у вигляді редутив досить цікавий. Всі вони зсередини дуже заглиблені в землю з різними звивами, обнесені навколо високими земляними валами. Від входу до них влаштовані паралельно довгі ряди насипів які сходяться півколами. Ці укріплення були єдиними сторожовими фортецями разом охороняючи всі господарські будови, зимівники і стада запорожців...” [100.826].

Наведений опис змальовує досить складний фортифікаційний комплекс, планування і зведення якого вимагало відповідних військово-інженерних знань і умінь. Звісно не всі зимівники мали такі укріплення, а лише ті що прикривали стратегічно важливі місця. Описані укріплення являли собою цілком автономний оборонний комплекс. Запорожці їх називали “бекетами”. Основою таких бекетів був зимівник оточений складною системою

фортифікаційних споруд. Побудований за всіма правилами тодішнього оборонного мистецтва, описаний бекет являв собою складову частину лінії оборони, що прикривала північно-західний кордон Кодацької паланки від так званої Новосербії. Цей оборонний осередок був своєрідним прикордонним форпостом що прикривав відгалуження одного з поштових напрямків та контролював верхів'я Інгульця – стратегічно важливої артерії, що вела майже до самої Січі.

Ще одна оборонна лінія з 13 таких бекетів, що йшла вздовж Дніпра від Бородаївки до тодішнього Катеринослава, була покладена на один з планів. Вона прикривала не тільки великі козацькі поселення вздовж Дніпра, а й один з головних поштових шляхів що звався Крюківським, бо поєднував місто Крюків та Січ. (Додаток С). Безумовно, що такі бекети існували не самі по собі, а розташовувалися поблизу зимівників, прикриваючи стратегічно вразливі місця важливих комунікацій на всій території Запорозьких Вольностей. Залишки кількох таких бекетів було нами виявлено під час археологічних розвідок лівого берега річки Оріль навпроти села Маячка, Шедієво та Нехворощі Новосанжарського району Полтавської області. Вони знаходилися на узвишсях загалом низького лівого берега річки Оріль на відстані прямої видимості один від одного, прикриваючи місце старого перевозу через річку. Не виключено що найближчий до перевозу бекет слугував митним прикордонним постом. Саме тут було знайдено значні розсипи кераміки, рештки кахлів, гутного скла, підкови, кремінь від пістолів чи рушниць та інш. (Додаток А.Б).

Окремі зимівники мали настільки важливе стратегічне значення, що їх наносили на карти театру військових дій. На згаданій мальованій російській карті “Театр войны при Днепре, Днестре и Дунае реках 1738 года” та іншому її типографському варіанті виданого латиною у 1737 році у верхів'ї річки Базавлук позначено “Зимівник Холодов.” Він контролював не тільки

вершину Базавлуку, що ніс свої води прямо до Січі, а і дорогу з Києва до Кодака. Цікаво, що його позначка на карті читається як поселення з церквою [14.1331.9]. Це означає, що зимівник був достатньо велелюдним аби його мешканці могли утримувати храм і священника. (Додатки Е, П).

На кордонах Вольностей зимівники виконували роль прикордонних форпостів. Це мав на увазі Еріх Лясота, коли згадував про хуторян на кордонах [119.49]. Якщо брати до уваги план усієї садиби зимівника в комплексі, то поєднання та розташування будівель по периметру садиби, штучна і жива огорожа та напівоточення водою, як це показано на згадуваній гравюрі ХІХ сторіччя, створювали неабиякий фортифікаційний осередок навіть без додаткових укріплень. При правильній організації оборони, в чому запорожці були неперевершеними фахівцями, і згідно самої оборонної доктрини Запорозького Війська, цей господарський комплекс при потребі міг стати не тільки міцним осередком оборони, а й окремою бойовою одиницею.

Добре це розуміючи, російський уряд готуючи ліквідацію Запорозьких Вольностей заздалегідь вів активну розвідувальну діяльність. Росіяни у будь-який спосіб намагалися встановити точну кількість Запорозького Війська, яке концентрувалося не тільки в самій Січі, а й частково було розпорошено по зимівниках. Тому їх так цікавила кількість і місцезнаходження самих зимівників.

В наказі імператриці Катерини-ІІ командуючому другою російською армією графу П. Паніну від 19 березня 1770 року зокрема говорилося про необхідність під слухним приводом видачі грошового жалування запорожцям, з'ясувати точну кількість і розташування козацького війська “...о котором по сию пору подлинных и обстоятельных сведений не имеется... все возможные средства употребите к удовольствованию нашего любопытства, охраняйте только благоразумно, чтоб допытывание ваше

происходило неприметным образом и без огласки...” [1.829.32]. Усі російські військові команди, складаючи звіти про своє пересування запорозькими землями, мали наказ окремо давати інформацію про зимівники запорожців і кількість їх мешканців.

Ці дані узагальнювалися і використовувалися при складанні військових карт. Така картографічна і розвідувальна діяльність особливо активізувалася з початку 70-х років. Детальний журнал капітана I-го рангу І. Ногаткіна про вимір глибин Дніпра від острова Хортиця до самого лиману в березні 1771 року подав розташування зимівників по правому берегу Дніпра. Ці дані доповнювалися відомостями про кількість населення в зимівниках та інших запорозьких селищах лівого берега Дніпра у 1774 році. Також і на карті Дніпра від 1772 року було позначено велику кількість зимівників по берегам Дніпра та його правобережних притоків [154.25–26] (Додаток Ж).

Отже, активну картографічну роботу, що велася на запорозьких землях і результатом якої було складення детальної карти з позначенням зимівників, треба розглядати як підготовку до ліквідації Запорозьких Вольностей. А сама операція по захопленню Січі була проведена лише після того, як були зайняті паланкові центри і зимівники, мешканці яких – родичі, жінки і діти запорожців стали заручниками росіян. Це унеможливило будь-який подальший опір з боку козаків. Під час проведення акції по ліквідації Вольностей всім російським військовим командам було наказано скрізь роззброювати зимівчан. Численні рапорти російських офіцерів з цих команд свідчать про складнощі і певний глухий опір козаків під час виконання наказу [2.9.3874–3891].

Вже після захоплення Січі зимівники тривалий час залишалися реальною загрозою для військових команд загарбників. Описувачі конфіскованого зимівничого майна з тривогою повідомляли про загрозливу атмосферу і неприязне ставлення зимівчан до російських команд.

Їх мешканці вперто поширювали чутки про ватаги запорожців, які ніби-то концентрувалися в різних місцях і разом з союзними татарськими та калмицькими загонами готові були в будь-який момент вирушити визволити рідну Січ [234.39–44].

Вагомий внесок зимівчанами було зроблено і в розвиток досить специфічної галузі військового оперативного мистецтва – розвідки. Актуальність цього питання змусила свого часу А. Скальковського приділити його висвітленню окремий розділ у своїй відомій праці [212.348–372].

З'ясування ролі зимівників і їх господарів у постачанні розвідданих для Запорозького Війська та Російського командування можливе при здійсненні суцільної евристичної роботи над усім масивом джерел Запорозьких Вольностей XVIII століття та їхньому комплексному аналізі. У 19-ти справах Архіву Коша Нової Січі відбився саме цей аспект військово-політичної діяльності Запорозького Війська. Хоча подібна інформація зустрічається і в інших справах [43.6,21,31,36,50,78,88-91,119-121,145,160,251,252,309]. Цей комплекс складається більш ніж з сотні розпоряджень вищої влади та відповідей запорозької старшини. Більшість з цих документів мають назву „Дело о секретах Коша Запорожского” і містять повідомлення козацьких резидентів, які під виглядом простих торговців збирали інформацію в Криму і на інших територіях Туреччини. Ці рапорти охоплювали період з 1743 по 1772 роки і склали цілу низку „показаний”, або „сказок”. Така форма діловодних документів досить велика та інформативна за змістом. Вони склалися в довільній формі, але обов'язково мали нести в собі відповіді на кілька стандартних питань.

Основу інформації становили військові питання, що з'ясовувалися розвідником переважно візуальним спостереженням і доповнювалися розповідями очевидців з місцевого населення і різного роду чутками. Сюди входила інформація про військові приготування, будівництво і полагодження

фортифікаційних та портових споруд, їх оснащення артилерією, військами, провіантом і боєзапасом, стан комунікацій – мостів, доріг, перевозів тощо. А також кадрові зміни, місце знаходження хана, його найближчих мурз і окремих каймаканів, передислокація та концентрація військ і гарнізонів фортець.

Іншим важливим аспектом було з'ясування низки економічних питань. А саме, наявність трав і фуражу, види на урожай, ціноутворення, обсяги торговельних операцій і т. інш. Окремо завжди з'ясовувалась епідеміологічний стан, та якість питної води.

Запорожці широко використовували різні джерела інформації. В мирний час це були, головним чином, дані зібрані від подорожніх купців, промисловців та торговців-зимівчан. Значну частину інформації постачали прості торговці, які збирали її на кримських і турецьких базарах, та спостерігали обстановку під час власних подорожей. Переважно це були запорозькі купці-зимівчани, які мали постійні торговельні інтереси на територіях потенційного супротивника і торгували там продукцією переважно з власних господарств. Займаючись торгівлею, вони в мирний час побіжно поставляли до Коша необхідні відомості. Вільне володіння мовами, природна комунікабельність, знання психології місцевого населення давали їм змогу завести широке коло знайомств серед різних верств місцевого населення. Це, в свою чергу, робило можливим застосування одного з найефективніших прийомів з арсеналу розвідки – прямого й непрямого вербування. Існувала ціла мережа інформаторів серед яких були різні люди. Про повстання Єдисанської орди у 1758 році проти хана Халім-Гірея і його каральні заходи інформацію до Коша постачали переважно люди в чиї обов'язки це так чи інакше входило. З Очакова – запорозький писар Д. Малиновський, перевізьський полковник Лелека, старшина Яків Гаркуша, козак Іван Батуринський [23.36.12]. У іншому випадку інформаторами були люди зовсім

випадкові, які приїздили на Запорожжя у власних торгівельних та приватних справах, а також на заробітки до зимівчан. Це були донські козаки Греков і Кутейніков та чернець-розкольник Друшлака [25.78.81]. Одні цю інформацію подавали свідомо і цілком в офіційний спосіб. А дехто з них, напевно, і не підозрював про значну користь своєї інформації, яку вони оповідали в невимушеній обстановці затишних шинків при зимівниках їх щирим господарям. Під час ведення війни роль зимівчаків ніяк не зменшувалася, а просто перекладалася на інші, суто військові джерела, в яких зимівчаки також грали провідну роль. (Додаток Ш).

Існувала як загальновійськова – стратегічна розвідка, так і паланкова – тактична. Це підтверджується низкою донесень з прикордонних південних паланок до Коша з приводу передислокації кочовиськ татар, концентрації їх сил і подальших намірів. Окремі завдання тактичного характеру делегувалися з Коша до паланкових центрів, звідки розсилалися відповідні інструкції до зимівників і куди інформація постійно надходила з зимівників розташованих при шляхах на прикордонні і навіть далеко за межами Запорозьких Вольностей з територій потенційного супротивника.

Активними виконавцями цих завдань виступали полковники: Інгульський – Лебединець, Перевізський – Лелека і Бугогардівський – Корній Шустовал. Причому діяльність останнього була настільки значною що до нього особисто з листом звертався хан Крим-Гірей з проханням не допустити на територію Вольностей претендента на ханство Хаджи-Гірея з його мурзами [24.88.32–33].

Козацькі розвідувально-сторожові роз'їзди комплектувалися переважно з місцевих мешканців зимівників. У збиранні розвідданих вони відігравали важливу роль. Їх базами були прикордонні зимівники, а також зимівники і стани рибалок, які розташовувались за межами Вольностей. Активними інформаторами і зв'язківцями між цими загонами і головним командуванням

часто виступали як самі господарі зимівників, так і їх наймити. На ці загани покладалося і таке важливе завдання як “добування язика”. Перші допити з таких полонених знімали саме в цих базах-зимівниках і свіжу інформацію поспішали надіслати до паланкового начальства, а звітти вона швидко передавалася до Коша. Тут вона ретельно аналізувалася і узагальнювалася, лягаючи в основу прийнятих оперативних рішень, які у вигляді наказів передавалися окремим підрозділам запорожців і у вигляді рапортів лягала на стіл російського командування. Часто використовувалась інформація надана зимівчанами і для вирішення суто внутрішніх проблем Війська – боротьба з гайдамаччиною, сторонніми зайдами, земельними суперечками і таке інше [199.18–22].

Виконували зимівчани і ще одну важливу комунікативну функцію, на яку звернув увагу ще Д. Яворницький [241.314–317]. Це часткове утримання більше 30 поштових станцій восьми поштових гонів (шляхів – авт.), у яких було запроваджено зразковий лад. Більшість з них базувалися в зимівниках, або поблизу них і обслуговувалися нарядами козаків з кіньми. Платню ці козаки у військовий час отримували з армійських коштів, а в мирні часи їх утримання лягало на плечі податкового населення. За користування послугами поштарів встановлено було певну прогонну оплату. Безкоштовний проїзд дозволявся лише в крайніх випадках і, тоді всі витрати йшли за рахунок Війська [241.317].

Зроблені раніше висновки щодо співвідношення кількості населення в зимівниках і в самій Січі, дають можливість стверджувати що саме з зимівників мобілізувалася основна частина запорожців до козацьких військових загонів. Крім того, кожна російська військова команда мала у своєму розпорядженні кількох козаків-зимівчан, які виконували обов’язки розвідників, провідників, зв’язківців і фуражирів.

На зимівчан покладалися обов'язки поставок для Війська коней і фуражу. А на окремі зимівники лягали функції лікувально-оздоровчих та реабілітаційних центрів для поранених козаків.

Запорукою успішного виконання поставлених перед кожним запорожцем найскладніших військових завдань була спеціальна підготовка, яку більшість запорожців засвоювала з юних років, будучи вихованцями в зимівниках. Зимівник був тим осередком де надійно зберігалися старовинні козацькі традиції, що лежали в основі формування світогляду молодих поколінь запорожців. А володарі зимівників були носіями цих традицій і вихователями молоді. Навіть сама система виховання, яку вони практикували у своїх зимівниках, сильно різнилася від традиційної, бо ґрунтувалася на дещо відмінних від загальноприйнятих на той час християнських принципах і для пересічної людини видавалася дивною і не зрозумілою. Індивідуальне зимівниче господарство вимагало виховання сильної в усіх відношеннях особистості, здатної вирішувати увесь комплекс складних завдань не тільки господарського характеру, але і всієї життєдіяльності такої багатофункціональної і важливої інституції як зимівник. Передбачалося, що майбутній господар і воїн повинен покладатися головним чином на власні сили і здібності, а не на вищу силу. Він сам творець власної долі і має стати активним борцем за свої інтереси і волю не терплячи при цьому будь-якого втручання. З малих літ у дітей виховувалося почуття власної гідності і значущості, кмітливості і спостережливості, терплячості і наполегливості, витривалості і поміркованості. Залишаючи на довгий час у зимівнику свого вихованця, козак-вихователь навмисне залишав йому мінімальні засоби для виживання. І вже лише від самого вихованця залежало ефективне їх використання. Існувало безліч способів випробовування і відбору молодиків, з яких далеко не кожен годився бути пізніше представленим січовому братству як побратим і товариш.

У тогочасних умовах господарювати на Запорозжі було не легко, а призвичаїтись до ведення господарства багатьом припадало ще з малих років. І тому суворість зимівничого побуту вимагала і відповідного виховання. Точніше цілої системи виховання, яка складалася з кількох етапів – відбору і перевірки кадрів, набуття першого практичного досвіду в ролі молодика-помічника, самостійна робота на господаря на договірній основі. І нарешті можливість при певних здібностях обійняти певну керівну посаду у господаря і стати його рівноправним партнером, або заснувати власне господарство. Про існування саме такої структури свідчить витяг з “Распросного листа Івана Сошельського” від 1764 року, де чітко простежуються всі означені етапи. “...прийшов на Запорже 10 років тому в Рогівський курінь і жив у козака того куреня Герасима Шмалька на Солоній без найму більше року, а потім служив найманцем в козака того ж таки куреня Давикота з-півроку й від того часу він своїм зимівником в гирлах Дніпрових сів і жив... свої отари й стада пас...” [18.83(II),172–173] Гайдамака Гарагула прийшов на Січ коли йому було 15 років і довго був у наймах, поки не спромігся завести власний зимівник. Його поплічник Кишинський (Чорний), пробув в наймах у козака на Вовчій 10 років [223.112–113].

Так звані “распросні листи” свідчать про те, що певна частина запорожців потрапляла на Січ не зразу, а довгий час перебувала в зимівниках, де виконували різноманітні обов’язки і проходила певний морально-психологічний вишкіл. Так було з братами Плясовиченками, які в результаті загибелі свого батька-запорожця в поході на Чорну Долину стали сиротами в 10 і 15 років і оселилися в наймах у зимівнику на Орелі. Так було і з Грицьком Вінниченком, який став сиротою у 8 років і – “...в 1724 році прийшов на сю сторону Орелі і жив службою до 1760 року” [29.321(I),321]. Таких свідчень можна навести десятки з іменних списків мешканців сіл Котовки, Бабайківки, Бригадирівки і інш [139.112–116].

Сюди ж можна додати і історію Микити Коржа, який семирічним хлопцем був відданий на виховання своєму хрещеному батькові – “...був у різних послугах його як на Січі так і в зимівнику його по хазяйству, а після одруження і сам займався хліборобством [135.2–3]. Факт одруження мав під собою виділення служника в самостійного господаря, звісно не без допомоги патрона-вихователя.

Інші отримували господарство в спадщину набагато раніше і змушені були ще неповнолітніми господарювати самостійно, як відомий гайдамака Семен Гаркуша. Він в дев’ять років втік з запорожцями на Січ і жив у Якова Легкоступа 8 років. На восьмому році Легкоступ помер і Гаркуша успадкував усе його майно [131.144–147]. Тобто сімнадцятирічним хлопцем Гаркуша став самостійним господарем. Прикладів, коли відносно молоді парубки отримували в свою власність, або під управління досить складне зимівниче господарство, маємо достатньо.

Для багатьох запорожців школа господарської діяльності починалася досить рано і далеко не всі вихованці ставали щасливими спадкоємцями. Але всі без винятку проходили цю школу виховання. Ось як описував один з яскравих виховних моментів нащадок запорожців Тороп: – “Господарі часто від’їздили з дому невідомо куди, а хлопець Кузьма залишався сам: зачиняють, поїдуть і їсти нічого не залишать, тільки паляниці на полиці, та високо, не дістанеш... пошукає лозинку, зіб’є одну і з’їсть. Вертаються хазяї й питають що він їв, а коли той зізнається що й як – похвалять за кмітливість” [140.723]. У іншому випадку запорожці залишали хлопця куховарити, а самі начебто йшли на покоси. Коли той, зготувавши їжу, починав їх кликати і шукати, вони навмисне не відгукувалися намагаючись довести хлопця до розпачу. І коли їм це не вдавалося, то вони були дуже задоволені і залишали такого врівноваженого хлопця при собі [125.106].

В. Ястребов при аналізі розповіді Торопа мав на увазі саме виховний аспект і наголошував на формуванні традицій. При цьому він звертав увагу

на той фрагмент розповіді Торопа, де йшлося про те, що цей молодик не нагодував заїжджих запорожців і, як ті хотіли йому за те “віддячити”. Господарі, при поверненні додому так пояснили хлопцеві як треба поводитися в таких випадках: – “...ти б їм каші наварив, то вони б поснідали та подякували тобі [140.724]. Такі, і інші форми перевірки та виховання були просто необхідними в тогочасних умовах життя. Вони були визначальними в становленні особистості і застосовувалися у багатьох випадках як своєрідні тести на придатність до козацького життя. А тому, оцінювати ці сюжети як “тяжку експлуатацію і произвол” ніяк не можна [163.373].

Традиції гостинності і поваги до особистості закладалися змалечку. Про добрий звичай гостинності розповідав запорожець Розсолода: – “...бурдюги ніколи не замикали, тому вони були відкритими завжди і для всіх [241.190]. Навіть якщо й не було господаря, то користуватися можна було всім. “Ввійдеш в курінь, – казан висить, пшона торба, борошно, риба, мед. Хоч мед їж, хоч – тетерю вари, або куліш. За їжу нічого не скажуть, а брать з куреня – не бери: узнають – дадуть кийв [125.52]. Навіть до німців-колоністів, які прибули на Хортицю, запорожці-зимівчакі ставилися по сусідському – приязно. Відомий запорожець Іван Бабура знайомлячись з першими колоністами, прислав їхньому старості на господарство по парі домашньої птиці. Згадували німці і запорожця Громуху, який охоче приймав до себе в зимівник всіх пізніх перехожих [175.389]. Російський мандрівник так писав про традиційну козацьку гостинність: – “Чужа людина почуває себе тут лагідно, бо всі мають європейський дух людськості, позбавлений азійської дикості, а цей дух живить внутрішній стан якоюсь насолодою” [208.140].

За звичаєм не можна було відмовити подорожнім в притулку. Єдиний відомий вийняток з цього правила навів Карл Хоєцький – польський конфедерат, що втікав через Запорожжя з російської каторги. На березі Вовчої де нині село Покровське знесилений втікач восени 1776 року

наткнувся на запорозький зимівник. Ось як описав цю зустріч сам автор: – “З великим хвилюванням увійшов я в хату де один чоловік молот зерно ручним жорном... Зрозумівши що я біглий і нічого не питаючи, він виніс гречневої каші з кислим молоком та сметаною і я жадібно накинувся на їжу. Він розповів, що живе тут з батьком і п’ятьма братами. Усі вони були родом з Чигирини і вже давно виселились сюди з польських володінь. Його батько не видав мене, але в ночівлі відмовив. Він докладно розповів мені безпечну дорогу і я покинув хутір.” Ще раз його врятував старий зимівчанин-запорожець, перевізши через Дніпро і наприкінці 1776 року він щасливо дістався Польщі [112.604–605]. Звісно, що за часів Вольностей йому б не відмовили і в ночівлі, але нова російська влада жорстоко ставилася не тільки до втікачів, а й до тих хто їх переховував. А тому, господар зимівника не став ризикувати і переховувати у себе втікача. Нагодувавши поляка і вказавши йому безпечний від російських роз’їздів шлях він сприяв його порятунку.

Отже, запорозький зимівник часів Нової Січі не тільки зберігав за собою, традиційні оборонні функції, але й розвивав їх до меж, коли сам він ставав гармонійною складовою частиною оборонної доктрини Запорозького Війська і відігравав досить важливу роль у військовій структурі Запорозьких Вольностей. На окремих зимівчан покладалися досить важливі завдання комунікативного і тактичного характеру з якими вони успішно справлялися пройшовши відповідний вишкіл з юних років у зимівниках і спеціальну січову підготовку. Роль зимівників у тактичних і окремих стратегічних аспектах слід визнати досить вагомою.

Після зруйнування Січі саме зимівники у великій кількості розкидані по усій території Вольностей, вбачалися урядом як джерело небезпеки для російських загарбників. І для цього були вагомі підстави. Одною з яких слід вважати той факт, що саме в зимівниках завжди скупчувався найрадикальніший елемент населення Запорожжя. Зимівники продовжували

бути носіями традицій де концентрувався не тільки економічний але і духовний потенціал запорозького козацтва.

3. 2. Місце зимівника в територіально-адміністративному устрої Запорозьких Вольностей

Запорозький зимівник, як найчисельніша одиниця запорозьких поселень, постає одним з головних суб'єктів адміністративного устрою Запорозьких Вольностей. Тому дуже важливо визначити місце зимівника територіально-адміністративному устрої Запорозьких Вольностей і з'ясувати рівень взаємостосунків між січовою адміністрацією та зимівчанами, тобто між владою і господарями зимівників.

Не викликає сумнівів що ці стосунки були далеко не простими на протязі всієї історії існування Запорозьких Вольностей. Про це писали і сучасники запорожців. Повідомлення Еріха Ласоти свідчило про розмежування між власне січовиками – воїнами професіоналами і зимівчаками – господарями, котрі жили десь на кордонах і лише номінально були підпорядковані січовій адміністрації [119.43]. Князь С. Мишецький повідомляв навіть про заколот і протистояння *homo economicus* проти *homo militaris* за часів Олешківської Січі (1710–1734), адміністрація якої зимівчан підданими у себе мала й образи і насильства їм чинила. Тому, ті й переселилися до Кам'янки [124.11]. Достатньо фактів протистояння маємо і за часів Нової Січі [76.233.4–13].

Повернувшись у 1734 році під владу Російської імперії і ставши одною з її складових, Військо Запорозьке Низове, зіткнулося з одного боку з необхідністю зберегти свій традиційний соціально-економічний уклад, який суттєво різнився від загальноімперського, а з іншого боку запорожці

змушені були пристосовуватися до інших умов життя васала і відповідних вимог свого нового сюзерена. Це доволі складне завдання лягало на управлінські структури Запорозжя. Для його успішного вирішення існуюча управлінська вертикаль мала бути вдосконалена і укріплена. Необхідність реформування традиційних управлінських структур диктувалася як зовнішніми, так і внутрішніми причинами та викликами.

До зовнішніх слід віднести невідповідність економічних моделей розвитку Запорозьких Вольностей і Російської імперії. Існували відмінності не тільки на рівні базису, а й на рівні надбудови. Демократичні традиції управління Запорозжя і тоталітарна система суворо централізованої імперії були несумісними. До внутрішніх слід віднести архаїчну соціально-правову базу Вольностей, консерватизм якої давно не відповідав вимогам часу.

Це не могло не призводити до непорозумінь і конфліктів між органами центральної влади Російської імперії і Запорозьких Вольностей, між їх законодавчими і виконавчими органами, а також між суб'єктами господарської діяльності на місцях. І ці протиріччя з розвитком внутрішнього ринку постійно зростали. В їх основі лежали виключно економічні чинники, які ґрунтувалися на зовсім різних економічних моделях цих суспільств.

Невідповідність економічних моделей центральна російська влада постійно намагалася нівелювати шляхом урізання територій Запорозьких Вольностей і козацьких привілеїв. Саме цим пояснюється перманентний наступ царату на вольності козацтва, що викликало активну протидію широких верств населення Вольностей і запорозького товариства. Вона проявилася в зростанні гайдамацтва і в низці виступів так званої „сіроми” на Січі. А також в глухій, але не менш активній протидії запорозької старшини імперським намаганням Росії. У численних депутаціях до царського двору в Санкт-Петербурзі козацька старшина намагалася відстоювати привілеї, землі

і вольності Запорозького Війська. Добре розуміючи потреби соціально-економічних реформувань внутрішнього життя Вольностей, старшині водночас слід було пристосовувати його до вимог централізованої монархії.

Логічно постає питання про зацікавлення в цих перетвореннях і власне російської влади. Вона зацікавлена була в перетвореннях лише в тій частині, яка б максимально прив'язувала і підпорядковувала Вольності управлінській бюрократії імперії. Але вона ніяк не була зацікавлена в демократизації і децентралізації внутрішнього життя Вольностей, бо добре розуміла, що існуюча об'єктивна тенденція демократизації внутрішнього устрою Запорожжя не відповідає загальноімперській централізаторській політиці. Легше і безпечніше було мати справу з одним політично залежним Кошем ніж з кількома фактично незалежними паланковими полковниками. Саме вони завзято боронили Вольності від російської експансії, викидаючи за кордони нахабних колонізаторів, які самочинно осаджували свої господарства на запорозьких землях. Доходило до прямих вимог Петербургу січовому керівництву приборкати своїх свавільних полковників.

Внутрішні зміни які відбувалися у Вольностях цього періоду, були тісно пов'язані з розвитком зимівничої системи господарювання. Зимівник постав в центрі не тільки економічного, але й соціально-політичного життя Вольностей. В цих умовах спостерігалася невідповідність існуючих традиційних інституцій, новим умовам паланкового територіально-адміністративного поділу. Як приклад, можна навести неясність співвідношення і взаємодії посад курінного отамана і паланкового полковника. Якщо курінь, це перш за все, бойова одиниця, а паланка – господарська, то при все більшій демілітаризації зовнішнього і, зростаючій економізації внутрішнього життя Вольностей, паланковий полковник мав на ранговій щабелі стояти вище за курінного. З іншого боку, кожен паланковий старшина був товаришем одного з куренів, і формально підпадав під владу

інституту батьківства курінного отамана. Саме так і подає їх посади в Військовій організації Ю. Мицик [192.31].

Абсолютне верховенство Січі над усіма інституціями Вольностей вважалося незаперечним і цілком сталим, а тому з'ясувати місце зимівника в адміністративному устрої Запорозьких Вольностей досить важко навіть при уявному відтворенні цієї системи взаємостосунків.

Відомо, що всі землі Запорозьких Вольностей поділялися на паланки, кожною з котрих керував обраний полковник з старшиною. У військовій доктрині Війська паланкам також відводилася далеко не другорядну роль. Крім виконання ними окремих завдань тактичного характеру, зокрема ведення тактичної розвідки, вони виконували важливу мобілізаційно-тилову та комунікаційну роботу.

З розпоряджень, наданих Кошем місцевій адміністрації на управління паланками видно, що паланкову адміністрацію обирала громада, а Кош лише затверджував вже обраних [82.293.33,39]. Серед виявленого комплексу розпоряджень в деяких з них залишено місце для прізвищ новообраної старшини, які туди вносилися після затвердження акту обрання Січовою адміністрацією. В окремих документах маємо пізніше внесені прізвища старшин. Це добре видно з порівняльного аналізу почерків та чорнила [75.18.1a].

В свою чергу, паланки поділялися на отаманства до складу яких входило кілька поселень. Наприклад, до Протовчанської паланки входило Василівське отаманство з селами Василівкою і Грузинівкою, отаманства Шульгівське, Половицьке, Проданівське з відповідними селами [91.52.30]. Отаманствами керувала вибрана місцевою громадою старшина, яка в свою чергу, відповідала за порядок, збирала податки і вела зносини не тільки з керівництвом паланки, а й з Кошем. Звідти часто йшли накази безпосередньо сільським отаманам. Так, 12 січня 1764 року з Коша надійшов наказ

посполитому отаману Нового Кодака де регламентувалася видача провіанту посильним [69.52.22–23]. Такий безпосередній тісний зв'язок давав змогу уникнути бюрократичних припон і оперативно вести управління. Тут простежується і розподіл на цивільну та військову владу, хоча з огляду на військову ситуацію, остання часто брала на себе і виконання суто цивільних обов'язків, як то: збирання податків, заготівля провіанту і фуражу, утримання поштових станцій і таке інше.

Отаманства ділилися на так звані десяткові хати. Причому знову ж таки окремо на посполиті і військові, тобто козачі. До цих десятків записувалися усі піддані Вольностей які мешкали за межами самої Січі. Вони були водночас найдрібнішою військовою, допоміжною і господарською одиницею по виконанню різних нарядів та збору податків. Податків можна було частково уникнути перейшовши в козацький стан. Перебування в якому було вигідне не тільки з матеріальних, але і з моральних міркувань [81.279.108,117].

В реконструйованій системі зимівнику не знайшлося місця. І його становище чітко не окреслювалося. Саме тому при розгляді адміністративного устрою Запорозьких Вольностей дослідники втрачали зимівник з поля зору.

Наявні факти, здається, підтверджують тезу М. Слабченка про впливовість такого дорадчого органу при кошовому, як курінна старшина [217.248]. Про несталість паланкової влади маємо документальне свідчення від 29 травня 1747 року, де йдеться про непокору та ігнорування покарання паланкового полковника звинувачуваними запорожцями – “... а если и сыщутся виновные то моего суда и наказания не слушаются в сем подтвердит могут куренные Роман Левушковский да Незамаевский о том ведают” [59.6.14].

Але так було лише на початку існування Нової Січі, коли паланкова система управління ще не набула відповідного авторитету і ваги в очах січового товариства, зимівчаків і посполства Вольностей. А через два роки, на виборах січової старшини, провідну роль вже грали не січові курінні, а представники паланок [132.38]. Подальші заколоти в куренях свідчать про занепад, ще донедавна такого впливового органу, як курінна отаманія. У нових умовах їй було важко тримати в покорі січове товариство. В умовах демілітаризації життя, отаманія вже не мала статків з військової здобичі і все більше залежала від господарської діяльності посполства і зимівчан. Навіть у розподілі зібраних податків у Вольностях, йдеться про частки “на військову канцелярію, паламарню та паланкову старшину”, і ні разу не згадується курінна отаманія. Саме тому, ті з них хто не мав власного зимівничого господарства і незадовольняючись мізерним царським жалуванням, яке скажімо за 1764 рік складало 27 руб на кожного курінного отамана [46.156.16], йшли на таємне співробітництво з гайдамаками, аби якось покращити своє матеріальне становище.

Аналіз актових матеріалів Архіву Коша Нової Січі дає змогу стверджувати, що спроби адміністративних реформуваль були. Принаймні відомо, що зимівники одружених козаків були виведені з прямого підпорядкування Січі і передані під юрисдикцію паланок. В універсалах робився наголос на тому, що в компетенцію паланки входило і керівництво “...сидящими в Самаре и в других местах и поженившимися казаками” [92.56.1a]. Зазначимо, що не одружені запорожці-зимівчани продовжували залишатися під юрисдикцією Коша і паланковій адміністрації фактично не підпорядковувалися. Вони мали певну автономію і їх залежність від Січі обмежувалася залежністю господаря зимівника від влади курінного отамана того куріння до якого він був приписаний. Зимівники січового товариства тільки номінально залишалися підпорядкованими Кошу.

Отже, паланковій адміністрації були підпорядковані хутори посполства і зимівники одружених козаків. А нечислені випадки безпосередніх зносин одружених зимівчан з Кошем можна розцінювати як відгомін старих часів, або як свідчення того, що їх господарі недавно одружилися і за звичкою січовиків апелювали до свого колишнього прямого начальства.

У період Нової Січі спостерігалось зростання влади паланок і занепад влади куренів. Але роль паланкової адміністрації вважати цілком сталою і міцною, напевно, ще не можна, не дивлячись на те, що в її руках опинився сильний економічний важіль – зимівничо-хутірське господарство козаків і посполитих Вольностей.

Оскільки, паланкова інституція була наймолодшою у Вольностях, тому зовсім не дивно, що паланковий полковник спирався на традиційно високий авторитет курінних отаманів – набагато старшої інституції. Не дарма М. Слабченко вважав, що авторитет курінного отамана в очах козацтва інколи важив більше ніж авторитет кошового [217.248]. Трохи пізніше в іншій своїй роботі він писав, – “...влада володаря зимівника наближалася до влади куреня, а подекуди й більше, бо в зимівнику могли жили й посполиті, і діти з жінками”[215.236]. Зваживши на те, що при деяких зимівниках були поштові станції які частково утримувалися коштом господаря [77.241.88], а подекуди і церкви з ієромонахами [121.432], то стане цілком припустимо, що ця влада дійсно була вища за владу курінних. А додавши сюди сезонних перехожих робітників, які не були підданими Війська, то стане ясно, що влада господаря зимівника в цьому випадку була вищою навіть над владою кошового, який поряdkував лиш підданими Війська, та й то з безпосередньою участю Військової ради і курінної отаманії – вельми впливового дорадчого органу при кошовому. Саме тому ми маємо деякі підстави говорити навіть про змагання зимівчан з січовою адміністрацією, яка змушена була вживати рішучих заходів для зміцнення свого авторитету, надсилаючи погрози

володарям зимівників – “Ежели ж вы сей наш приказ пренебрежете то имеете быть казимы непременно” [44.74.22–23].

В нових економічних умовах при подальшій демілітаризації життя, конфлікт між військовою і цивільною гілками влади мав постати обов’язково. Вже у 1745 році маємо факт відкритого протистояння між курінним отаманом Менського куріня Степаном Чорним і писарем Кальміуської паланки Олексієм Петрушею [60.60.23]. Бурхливий розвиток зимівничого господарства і приватно-орендного землеволодіння об’єктивно ставив на порядок денний зміцнення і зростання авторитету місцевої влади. Кош просто фізично не міг ефективно керувати процесами загосподарення і ефективного використання земель Запорозького Війська. А тому він мусив частину своїх управлінських функцій передати в паланки.

Для контролю діяльності паланок, кошова адміністрація здійснювала об’їзди територіями північних паланок, де було зконцентровано найбільше крупних зимівничих господарств з землеробським напрямком діяльності. Кошова адміністрація на місці вирішувала окремі судові й адміністративні питання і контролювала виконання власних розпоряджень. Ці контрольно-ревізійні виїзди відбилися в журналах подорожі похідної канцелярії на чолі з кошовим, писарем і суддею Війська взимку 1774 року [57.356.115]. Такі виїзди сприяли оперативному вирішенню місцевих проблем і були досить ефективними. Про це свідчать півтори сотні зафіксованих у журналі подорожі справ, які було вирішено на місці менш ніж за місяць.

Отже, ефективність подібних адміністративно-контролюючих заходів здається очевидною. Але це зовсім не означає що ці виїзди були викликані поганою роботою місцевих паланкових адміністрацій. На нашу думку, основною метою виїзду січової канцелярії, була саме перевірка діяльності останніх, бо існувала реальна загроза самочинного перебрання паланками на себе значно більших повноважень, що ставило б під сумнів легітимність самого Коша.

З іншого боку, ця подорож була викликана накопиченням значних проблем в найосвоєніших паланках, для вирішення яких у паланкової старшини не було достатніх повноважень. Надати їх паланкам в достатньому обсязі Січ не могла, не підірвавши ще більше свій авторитет. Бо з втратою функції оборонця він і так підупав навіть в очах неодружених козаків. А наявна ситуація вимагала термінового втручання.

Об'єктивна ситуація у Вольностях цього періоду вимагала чіткого розподілу цивільної і військової влади, що тягло за собою потребу й управлінських змін. І такий розподіл проходив на рівні паланок. В окремих паланках, де кількість зимівників була досить значною і серед населення роль зимівчаків була ваговою, зосерджувалося не просто сільськогосподарське життя, як вважав М. Кириченко [177.45], тут концентрувалася зростаюча економічна міць Вольностей. Тоді як занепадаюча політична і військова сила залишалася в Січовому Коші. Переорієнтація основних зусиль на північ своїх володінь, де концентрувалася основна маса землеробських зимівничих господарств була обумовлена не тільки все зростаючою експансією сюзерена на територію Вольностей, а й розумінням того, що саме тут тепер знаходиться економічна основа Війська, яка в подальшому змогла б гарантувати й політичну незалежність.

Слід пам'ятати і про виключно важливу роль яку відігравав зимівник і у розвитку духовних начал на Запорозжжі. З 62 культових споруд, які існували на території Вольностей до 1775 року, в зимівниках діяло 9 каплиць і одна похідна церква [188.54–60]. При цьому зазначимо, що практично усі села у Вольностях в яких були церкви або каплиці, брали свій початок з зимівників. (Додаток А.Ж). Наявність церковних споруд у зимівниках створювала передумови до їх перетворення в села і містечка [193.17]. А. Бойко наводить список із 142 сіл колишньої Катеринославщини, які походили з запорозьких

зимівників [154.42]. Сюди можна додати ще більше десятка подібних прикладів з етнографічних досліджень Я. Новицького і А. Кащенко, та деякі картографічні матеріали [15]. Тоді ми матимемо факт, що як мінімум 17,8% культових споруд у Вольностях припадало на зимівники. Якщо додати сюди ще і ті каплиці, що по тогочасним документам знаходилися в балках чи урочищах в оточенні кількох зимівників, то матимемо 25,8%. Тобто, більше чверті культових споруд на території Вольностей існувало завдяки зимівчанам. Цей факт значно посилював не тільки духовний чи ідеологічний аспект значення зимівників, а і його помітну роль в церковному устрої Запорозьких Вольностей і ще яскравіше підкреслювало місце зимівника в адміністративній структурі Вольностей.

Загалом, січова адміністрація, цілком усвідомлювала значення паланок в проведенні внутрішньої політики і намагалася надати новим реаліям життя нових суспільно-політичних форм. Аби міцно тримати в руках всі важелі управління, Кош намагався вести більш активну внутрішню політику, яка взагалі була можлива в умовах васальної залежності. Наведений факт реформування говорить про те, що до певної міри це йому вдавалося. Ставити під сумнів управлінську ефективність Коша можна лише відносно Бугогардівської паланки, де виникла так звана Мигійська, або гайдамацька Січ. Вона була альтернативою офіційній промосковській Підпільненській Січі. Її поява в той час частково обумовлена послабленням військової і несталістю цивільної влади Коша. Не маючи в цій частині своїх володінь ефективних економічних важелів управління і достатнього авторитету, січовій адміністрації не залишилося іншого, крім силового варіанту, способу вирішення цієї проблеми. Альтернативну Січ було врешті-решт ліквідовано, а гайдамацький рух приборкано спеціально сформованим загоном з зимівчан під командуванням І. Стягайла у 1758 році. “Гайдамаччина затихла на ціле

десятиліття. Січ була в цей час зайнята північними кордонами й досягла тут явних успіхів” [132.50].

Відновивши всю повноту влади над територією Вольностей, Кош намагався створити ефективну і гнучку управлінську вертикаль, яка незважаючи на глибоку політичну кризу викликану васальною залежністю, все ще керувала всіма інституціями Запорозьких Вольностей і забезпечувала функціонування органів виконавчої влади. Розмежування військової і цивільної влади проходило в цей період на рівні паланкових центрів, які безпосередньо провадили політику Коша на населення зимівників і хуторів. Звідси і важлива роль паланок в управлінні Вольностями. Цим обумовлена і значна увага до їх діяльності, що відбилося в численних документах січового архіву.

РОЗДІЛ 4

ЗИМІВНИК В ЕКОНОМІЧНОМУ ЖИТТІ ЗАПОРОЗЬКИХ ВОЛЬНОСТЕЙ

4.1. Формування системи землеволодіння та оподаткування

Вивчаючи роль запорозького зимівника в економічному житті Запорозьких Вольностей часів Нової Січі, слід враховувати, що принципи формування основних форм власності були одним з головних підмурків економічного життя запорожців.

У територіальному відношенні землі Війська Запорозького склалися поступово в процесі освоєння південних територій. На першому етапі їх освоєння йшло вздовж течії Буга і Дніпра по річковим долинам. Воно проходило стихійно, через окремі ватаги промисловців на природно обмежених територіях, або так званих “уходах” [217.215]. Сума цих уходів, які постійно розширювалися і переходили від одних володарів до інших і складала основу майбутніх Вольностей, як свого часу, самі добичники-колонізатори, склали основу козацтва.

Приєднання нових територій прискорило процес їх освоєння. Він йшов набагато інтенсивніше і в ньому все більшу роль починали відігравати урядові сили. З поширенням на новоприєднані території польського землеволодіння, селянство поступово переселялося на південь у “безлюдні” степи, або так зване „дикє поле” [182.157] У межах нових кордонів, за першою хвилею стихійної народної колонізації, приходить друга хвиля – офіційно-урядова. Вона частково увібрала в себе, а частково витіснила попередніх колонізаторів. Ця хвиля виштовхнула нових колонізаторів за межі офіційних державних кордонів вглиб чужої території.

П. Куліш писав, що козаки і міщани шукали собі вільних уходів у пониззі Дніпра і по праву першого займу володіли спільно Звонецьким порогом та навколишньою територією. Суперечки між ними і воеводами та старостами, свідчили саме про прагнення останніх витіснити уходників-промисловців з їх займанщини за межі кордонів [183.48]. Слідом за М. Грушевським, який витіснення козаків за пороги відносить до останньої чверті XVI – першій половині XVII століття [166.198], М. Слабченко називав точну дату переходу козаків за лінію порогів – 1644 рік [217.208]. Важко сказати на чому ґрунтувалася така точна дата і навряд чи це було так. Принаймні, відомо про ватаги промисловців, які і раніше вправно господарювали набагато нижче порогів [116.71].

Практика займанщини з якої поступово оформилась приватна земельна власність, виникла набагато раніше ніж фактично, а тим паче юридично оформилися володіння Запорозьких Вольностей, які успадкували цю традицію. При цьому під займанщиною слід розуміти узвичаєний спосіб закріплення земельної власності на правах першості займання вільних земель. Вона була поширена серед козаків та селян півдня України у XV – XVIII ст. і практикувалася пізніше.

Юридично ця практика не була оформлена і діяла як норма звичаєвого права. В її основі лежало традиційне уявлення людей про те, що їхня праця вкладена у землю в будь-якій формі, надавала право на володіння і розпорядження нею. Раніше здійснена займанщина визнавалася законною. Вона могла бути груповою та індивідуальною. Часто, зайнята територія, або і вся місцевість носила ім'я першого володільця (Цимбалове урочище, Галаганове займище, Чутова забора й т. інш.)

Важко не погодитися з висновками І. Каманіна, який говорив про невпинну боротьбу двох прав на землю: общинного, яке опиралося на звичай, і приватного, яке виокремилося із общини за допомогою державної

влади [116.90–95]. Його висновок відносно шляхів утворення козацького землеволодіння на Гетьманщині, стосувався і Запорожжя.

Серед козацтва володіння землею було поширене як на власне козацькій території в глибині степів, так і на лівому боці Дніпра та на півдні Київщини. Приватне землеволодіння поступово розвивалося через привласнення спільних “уходів” в яких колонізатори довгий час займалися промислами або землеробством. Давність фактичного користування і володіння землею, “станом” або “уходом” закріпляла і право розпоряджатися нею, тобто утворювала право майже повної приватної власності [116.90]. Кілька прикладів підтверджують такі висновки.

Так, куплені у 1615 році ґрунти Волевача знаходилися в межах території Війська між притоками Інгульця: річками Цибульник, Овнянка та Макаровка. Волевачі придбали свої ґрунти на цій території у козака Івана Безмолвного близько 1480 року, коли про повне оформлення територій Війська Запорозького Низового, говорити ще не можна. До 1648 року чигиринський отаман розподіляв уходи розташовані по Інгулу і проти порогів, як свої власні. В описі Дніпра 1697 року згадувалося урочище, перевіз і плавні Барабаша з пристанню Сагайдачного. Південні вотчини Хмельницьких також локалізувалися на північних територіях Запорозьких Вольностей. Миргородський полковник Капнист у 1740 році подарував запорозькому старшині М. Рудю власний зимівник на Нижній Терсі з усіма ґрунтами в довічне користування [121.515]. Нарешті, козак Степан Залізник продав свій зимівник у 1777 році, вказавши в купчій що це була його приватна власність ще за часів Запорожжя, і яка була чітко відмежована від подібних сусідських володінь [140.725]. М. Слабченко писав, що Січ визнавала “набувальну давність” – тобто давність користування наділом. На такі “козацькі нерухомості” Кош видавав відповідні ордери або так звані “білети” [215.189].

Згідно спогадів про земельні володіння колишнього запорожця Микити Коржа, маємо факт спільного володіння землею з пайщиком-компаньоном Глобою. Після смерті останнього, наділ автоматично перейшов у повне володіння Коржа. Раніше у них був іще один компаньон – одружений козак Гнат Каплун. Запорожці Качалов, Каплун і Глоба жили всі троє зі своїми сім'ями в одній хаті і спільно володіли земельним наділом цього зимівника [135.35].

В “Описах Катеринославської єпархії”, поруч з загальновійськовими бекетами, поштовими станціями та перевозами, підкреслювалося існування приватних хуторів і зимівників. Згодом вони розросталися і після облаштування церкви, перетворювалися на слободи і села [193.17]. Сучасний Павлоград бере свій початок з затвердженого Кошем у 1660 році перевозу і подорожньої станції біля річки Вовчої, де вже тоді було багато приватних хуторів. У 1770 році, після останнього татарського набігу на північні землі запорожців, ці розорені і покинуті землі зайняв старшина Матвій Хижняківський, заснувавши тут “...свій величезний зимівник з численними робітниками, де займався землеробством і скотарством” [121.448].

При таких обставинах, твердження запорожця І. Розсолоди про те, що земля була у запорожців вільна, “обтова”, і що степів не ділили не можна сприймати буквально. По – перше, у згаданому сюжеті мова йде про скотарство – “... де хто обере собі місце, де кому охота припаде, там і сіда. Ти живеш там, там і владій. Копай собі землянку, заводь худобину яку, та кочуй...” [107.502]. По – друге, степів не ділили там, де були вільні або покинуті землі, які освоювалися через традиційну займанщину. Займали стільки землі, скільки хто міг освоїти, а можливості у всіх звичайно були різні. То й розміри земельних володінь дуже різнилися. Вивести якусь середню площу таких володінь досить складно. В документах ці розміри подаються у вигляді епітетів: “великий”, “значний”, “обширний”. Вимірювати їх не було ніякої потреби, бо величина землеволодіння

зимівника не визначала розміру податку. Щасливим винятком для дослідників можуть служити відомості про земельні володіння запорозького протопопа Івана Лук'янова – “...на просторі шести тисяч десятин у нього були його ґрунти пашенні і сінокосні, його худоба і бджоли, його сад і млин на двох поставах” [121.14]. Козакам братам Боженкам була надана в користування вершина балки Семерчеської – “...з різною рощею чотири гони” (більше 1 км – авт.) [38.356.52].

Певне уявлення про розміри земельних володінь надають спогади нащадків запорожців зібрані Я. Новицьким: – “Добре було колись тут жити: землі стіко займеш – стіко й твоя, розповідав дід Карпенко, от і тепер – гляньте на старі городи: у іншого десятин десять левади з садками, у іншого – три, п'ять, сім... У мене в самого десятин сім городу біля хати, та ще десятин п'ять левади у другім місці” [125.39]. Тут йдеться лише про городи та левади. Вони займали лише четверту частину усіх ґрунтів, які в повному обсязі могли становити відповідно: 40, 12, 20, 28 десятин. У іншій розповіді також йшлося про те, що плани були великі: – “Хата від хати гонів двоє, або троє.” (Гона – міра відстані, якою виміряли довжину ланів. Розрізнялися невеликі гони – 60 сажень, середні гони – 8, та добрі гони – 120 і більше саженів. – авт.)

Тобто, хата від хати відстояла на 766 м – три гона, і 511 м – два гона, а в середньому – 638 м. Правдивість свідчень нащадків запорожців підтверджується картографічним матеріалом. Проаналізувавши масштаб плану Олександрівського форштадту 1770 року на річці Московка можна дійти висновку, що відстань між зображеними на ньому зимівниками складала від 500 до 750 м [6.349.5032]. (Додаток Б). Майже така ж сама відстань між зимівниками буде і при аналізі карти 1772 року наведеної А. Бойко. (Додаток Ж). Описуючи володіння запорозької старшини, Лех Підгородецький вказував, що дехто з запорожців мав по 15 – 20 верст земель (16–21 км – авт.) [242.64].

Факти займанщини у Вольностях періоду Нової Січі відбилися у справах Архіву Коша про надання в користування земельних ділянок за період з 1762 по 1775 роки. Майже усі ці ордери являли собою офіційний дозвіл на користування тим чи іншим байраком з певними умовами мешканцям Кодацької паланки Запорозьких Вольностей. Усього таких дозволів – 74. Крім того – 10 аналогічних розпоряджень до адміністрації Самарської, 6 – Протовчанської і по одній – Бугогардівської та Орільської паланок. Ордери було надано тим хто безпосередньо звертався з відповідним проханням до Коша, про що в преамбулі багатьох документів прямо говориться: – “Явсь в Коше представил нам...” і далі, у довільній формі викладалася суть прохання. Щоправда, не ясно, чи воно було письмове, чи досить було усного особистого звернення, яке фіксувалося писарем, бо у відповіді – ордері, слід було вказати крім персоналій і соціальний стан прохача. З 96 ордерів, які давали право на володіння, або підтверджували його, дозволів паланковим козакам було надано 26. Трьом він надавався з компаньонами, серед яких в одному випадку фігурував священник [70.136.158]. Посполитим видано 28 дозволів з яких у п’яти випадках було два компаньони, а у двох випадках – три. Священикам надано 19 дозволів, причому один з них на спільне володіння з компаньоном-козаком. Січовим, чи курінним козакам таких дозволів надано 8. Трьом представникам Кущівського куреня і, по-одному козакам Шкуринського, Дерев’янківського, Крилівського, Уманського та Рогівського куренів. Чотири дозволи надано полковим старшинам. І один удовиці.

Питому вагу в одержанні таких ордерів складали так звані “жителі”, або поспільство. Вони становили 29,12%. За ними йшли “паланкові козаки”, які мешкали в містечках і селах, а не в Січі і яких вважали одруженими. Вони складали 27,04%. Третє місце посідали священники – 19,76%. Досить незначний відсоток складали курінні, або січові козаки і старшина. Перші лише 8,32%, а другі – 4,16%.

Цікаво, що лише в чотирьох випадках прохачі отримували певну ділянку “для всегдашнього содержания”. У першому випадку кодацькому козакові надана половина Слюсаревого острова, бо інша його частина уже знаходилася “...в смотрении жителя А. Клюка.” У другому випадку – мешканцю села Тритузного надано чагарник, при умові якщо він ніким не зайнятий. У третьому – козакові села Романкова у користування й нагляд надавався байрак, з тою ж таки умовою, що він ніким не зайнятий. І нарешті козакові Рогівського куреня дістався острів.

Як свідчить промеморія з Коша до Духовної київської консисторії від 26.10.1771 року отримати дозвіл на володіння тою чи іншою ділянкою можна було за певних умов: “...понеже Войско Запороское ползуюсь ізконі своими природно землями – всякими добрами і вигодіями, то по заслугам и качествам каждого определяют, как істіє и векоістіє владельци в своих землях, всякому место с тем, что как з оних никто одною своею персоною наследственным быть не может, но все в обще всего Войска Запорожского, так и ползоватися един против другого обиды не должен, а что кому за службы дано будет, онь, виседев в определенном ему месте время, и повинень принестъ вящую в войски запорожском свою присягу, ожидая болшого ему награждения...” [139.32].

В усіх інших випадках ділянка надавалася у тимчасове користування – “до далшого разсмотренія”. Тобто на правах тимчасового володіння або оренди на певних умовах. Ці умови були різними, в залежності від мети яку переслідували з одного боку прохач, а з іншого кошова адміністрація. Роль паланкової адміністрації у таких випадках була рекомендативно-виконавчою. Виходячи з загальновійськових інтересів, Кош, у наданих ним ордерах, часто робив певні акценти на окремих першочергових обов’язках і обмеженнях для власника. В одних випадках, це була виключно охорона і збереження деревини з дозволом і самому власникові користуватися нею “с умереностію”. В інших, за охорону і розмноження дерева дозволялося:

завести пасіку, збудувати хату, облаштувати хутір, поставити огорожу для худоби, виключне право косити сіно і т. інш. Хоча частіше підкреслювалося що сінокосами можуть користуватися всі тамтешні мешканці, які і раніше.

В окремих випадках, в залежності від стану зелених насаджень, тимчасовому володареві заборонялося користуватися деревом, розводити і утримувати худобу, займатися землеробством. Але накладаючи певні обмеження в одному виді діяльності, зберігалось заохочення користувача ділянкою в сумлінному виконанні взятих на себе обов'язків, за рахунок дозволу займатися іншим видом господарської діяльності. Ця взаємокомпенсація часто простежувалася в якомусь виключному праві – завести пасіку, розводити худобу, користуватися лісом, або сінокосами. Бо без застосування заохочення ніякі охоронні заходи були б неможливими. В разі ж невиконання взятих обов'язків, Кош міг в односторонньому порядку розірвати угоду і передати ділянку іншому користувачеві. Як це сталося з козаком Шапкою, у якого за “нерачительство” Сухий байрак було відібрано, і передано козакові Дону [74.136.41].

Площі оренди чітко не визначені. В кращому випадку в документах вказується топонімічна межа, або назва байрака чи урочища. Але в багатьох документах мова йде про територію в два гони. Таку ділянку 2х2 гони (261121 м² або 26,1 га – авт.) слід вважати як своєрідну норму оренди – “до подальшого розсмотренія”.

Про те що територіальні володіння межувалися між володарями говорить часто фігуруюча в ордерах топографічна межа та факти суперечок між сусідами, які розбирала і улагоджувала паланкова адміністрація. Власне врегулювання взаємних суперечок, це одна з головних функцій делегована Кошем паланковому уряду, через неможливість здійснення власного контролю над процесами заселення і загосподарення на всіх територіях Вольностей, які в цей час набувають масового характеру. Хоча, безперечно,

раніше ця функція належала Кошу. Про це свідчить той факт, що зі скаргами на різного роду порушення мешканці Вольностей звертаються виключно до Коша. А вже він, переадресовував їх до паланок з певними інструкціями чи побажаннями і наказом остаточно вирішити справу. Деякі ордери видавалися з умовою незайнятості даної території, про що місцева паланкова старшина, зрозуміло, знала краще.

Стосовно форм землеволодіння, то незаперечним був факт широкого розвитку оренди на певних умовах. Наведений вище документ наглядно ілюструє на яких умовах можна було отримати ділянку “для всегдашнього содержания”, тобто в свою приватну власність. Видно, що таке право одержували люди які поспіль кількох років сумлінно виконували усі умови тимчасового володіння і згодні були нести певні повинності та сплачувати певний податок.

Саме тому більшість зручних для господарювання земель, була уже зайнята козацькими зимівниками. Про це свідчать скарги як самих володарів зимівників, так і тих мешканців Вольностей, хто хотів би отримати ділянку на певних умовах. На скаргу отамана Петра Рябого, про те що священники села Бригадирівка Кущинський і Зеленський почали будувати свій хутір “...близ його хуторів на самих тих місцях де у нього, і Тарловського були сінокоси...”, Кош наказав хутори цих священників, які “...нині знаходяться в одній версті від зимівників Рябого і Тарловського і хліб їм худобою потривили знести на відстань 7 верст” [30.340.2–3]. У іншому випадку дякону Семену Никитову “...у Росоховатой ниже Бардадима (зимівника – авт.) в двох верстах байрака” – також чітко вказувалася необхідна відстань [33.356.118].

Отже, аналіз розпорядчих документів Коша дає підставу стверджувати, що формування приватного землеволодіння йшло шляхом займанщини, тобто традиційним для української колонізації способом, який був характерним і для інших південноукраїнських земель. Кош намагався регулювати

процеси землекористування. Про це свідчать те, що однією з умов дозволу на землеволодіння була незайнятість землі, або факт підтвердження певних прав на раніше зайняту і доглянуту територію, а також і те, що мешканці Вольностей могли звертатися за дозволом на володіння до Коша *post factum*, тобто тоді, коли на їхню, раніше зайняту ділянку, починали зазіхати інші. Звернення до Коша і одержання від нього дозволу на володіння усувало небезпеку цих зазіхань. У такий спосіб господарі узаконювали власну, раніше здійснену займанщину.

Так, у 1766 році ктитор Бардадим у своєму зверненні до Коша вказував, що він вже кілька років оберігав малий лісок від спустошень [26.136.7]. Кодацький житель Ковальчук, раніше в урочищі Вонючках “...на пнях родючого дерева нащепил і насадив донемала і сад там завел і розмножил” [26.136.8]. Скарги Орільського і Самарського полковників 1773–1774 років на тісноту та численні непорозуміння через це між їх мешканцями, призвело в решті-решт до заборони Коша оселяти людність на цих територіях.

Аналіз окремих документів в яких респонденти зверталися до Коша з проханнями про надання в користування певної ніким не зайнятої ділянки дає можливість припустити, що на територіях Війська, приватна власність на землю виокремилася на основі займанщини з корпоративної, в даному випадку – загальновійськової власності. Займанщина носила подвійний характер – громадський і приватний. Громадська займанщина передувала приватній, але часто йшла і паралельно з нею, що залежало від конкретних місцевих умов. Існувало правило: – “Хто б собі які уходи і ґрунти нажив, а ті раніш ніякого господаря не мали, або хто на порожню землю прийшов і тую землю розпахав і розчистив, то тая нерухомість має бути того хто ними володіє, власні, немов би куплені” [150.572]. Це правило стосувалося і Запорожжя бо пояснювало факти пізньої займанщини. Тому можна погодитися з твердженням М. Слабченко, що всю взагалі землю визнавати за

загальновійськову ніяк не можна, бо відомі факти цього не підтверджували [215.236].

М. Кириченко вважав, що М. Слабченко помилявся, змішуючи колективну власність з державною. “Коли державна та військова власність на Запорозжі мали місце, то зате там не було ніякої колективної власності, як не було і ніяких причин до її виникнення” – писав він [177.54–63].

Але була і загальновійськова земля – річкові угіддя, які за свідченням С. Мишецького щороку перерозподілялися між куренями, годуючи їх увесь рік. Звичай “кидять ляс” – означав розподіл урочищ, які були державною власністю. Це ніяк не можна розглядати як розподіл земель [124.34]. М. Слабченко розподіляв зимівники на військові та курінні не пояснюючи в чому була їх відмінність. “Їх особливість полягала в тому, що в них селилися переважно старі січовики і їм давано молодих на допомогу й для навчання. Вони мали одне завдання – скотарювати й провадити подібні промисли. Військовий чи курінний зимівник являв собою національно-військове добро, що цілком відповідало порядкові козацького панування на території Вольностей” [215.218–219]. На нашу думку між ними була тільки та різниця, що під терміном “військові” розуміли сукупність курінних угідь, які дійсно щорічно перерозподілялися процедурою “кидання ляс”. Факти існування загальновійськових, а точніше курінних зимівників відбилися у 358 справі, де подано реєстр – “...скільки в зимовнику войсковому в Солоной находится под присмотром тамошних жителей ... войскового рогатого скота принятого гулять от жителей же Кам’янских...” [42.358(II),99-100]. Платня за зимівлю в “войскових дачах” і догляд за чужою худобою визначалася десятиною на Військо, незважаючи на те, чи худоба зимувала в приватному, чи у військовому зимівнику. З такими проханнями про зимівлю худоби у Військових дачах до Коша зверталися не тільки піддані Війська, а й громадяни сусідніх держав, вважаючи, що такий варіант забезпечить їхню худобу від гайдамацьких нападів [217.292].

За часів Нової Січі співвідношення загальновійськових земель з умовно-приватними змінювалося на користь останніх. Однак простежити динаміку цих змін важко через брак достатньої інформації. М. Слабченко вважав, що землі поділялися на три категорії, з яких найкращі й найближчі розподілялися між куренями, другі діставалися старшині й духовенству, а решта всім іншим [217.292]. Наразі невідомо на чому ґрунтувалися такі висновки, бо ніякого “кадастру земель” у Війську не існувало. Не можна погодитися з його висновком про те, що зимівники не козацько-старшинські в принципі були не можливі [214.230]. Як і з твердженням Д. Яворницького, що “...особи які не належали до Війська, рідко отримували землю у Запорожжі” [241.132], бо маємо про це дещо інші свідчення. При цьому, в проханнях чітко вказувалася назва урочища чи балки де прохач бажав би заснувати зимівник. Майже завжди Кош задовольняв такі прохання за умови, що це місце вільне і ніхто на нього з січовиків не претендує. Насправді здача земель в оренду “чужинцям” широко практикувалася, бо була вигідною і давала певний зиск у вигляді сталих податків. У проханні міщанина з Гетьманщини Дмитра Михиловича до кошового від 17.05.1774 р., названо суму річної оренди у 100 руб проти 75 руб, які він платить за хутір на Сугаклеї за межами Вольностей [31.353.11]. Такі прохання часто задовольнялися на відміну від самозахватів, з якими Кош завжди боровся зі зброєю і, що часто призводило до серйозних конфліктів з представниками російської влади.

Аналіз документів 136 справи “О байрачках” Архіву Коша, стосовно звернень підданих Війська про надання в користування окремих ділянок дає можливість говорити про тенденцію до “посполитизації” землеволодіння. Коли з проханнями на надання певної ділянки для господарювання до Коша все частіше зверталися піддані Війська не козацького стану. І вони отримували такий дозвіл на тимчасове користування з характерним формулюванням “до далшого разсмотренія” і на певних умовах. Усі разом

звернення козацької верстви складали 39.52%. Це на 9.36% менше від посольства і духовенства Вольностей разом, яке становило 48.88%. Зростала питома вага і духівництва, яке виокремилася у досить впливову економічну силу.

Справа 356 значно доповнює і дещо пояснює амплітуду в наведеній діаграмі зростання попиту на орендну форму землеволодіння в часи Нової Січі. (Додаток 3). В основі цієї справи лежить журнал подорожі кошової адміністрації по Кодацькій паланці здійснений у кінці 1774 року. В ньому фіксувалася видача ордерів на “охорону байраків.” Необхідність таких роздач “в смотреніє” дійсно була викликана прагненням кошової адміністрації зберегти на майбутнє лісонасадження, які нещадно вирубалися численними новопоселянами. В наказі Коша Кодацькому полковнику писалося: “...аби волохів в байраки не допускали, бо рубають все на продаж нещадно” [39.356.58]. Менш ніж за місяць виїздом Кошем у Кодацькій паланці було видано 26 ордерів. Така кількість пояснюється тим, що мешканці паланки скористалися присутністю вищої представницької влади. Це значно спрощувало процедуру отримання дозволу напряму, а не через паланкову адміністрацію.

Власне, “охоронними” ці документи можна назвати лише частково, бо в багатьох випадках, сам факт охорони – це лише формальний і необхідний привід для отримання дозволу на фактичне користування землею і навіть озером. “Озеро Закитне ктитору Семену в смотрение до разсмотрения чтоб ловил в оном риби на прибыль церкви...” [33.356.118]. Факт користування ділянкою затверджувався усталеною формою “до далшого разсмотренія”. Перегляд терміну користування міг бути здійснений за ініціативою Коша при порушувалися умови оренди. Так у згадуваному журналі подорожі старшини зафіксовано запис: – “...ведлуг (відгалуження, гілка, частина – авт.) Сухого байраку перепоручено в смотреніє от Танцюри по неумению к Новокодацким козакам Віліяму і Івану Кесю.” Частина Сухої балки – “три пристенка”

перейшло жителям Нового Кодака – дворецькому Давиду Зайке і Карпу Чмоне. Ще факт перерозподілу: – кодацькому жителю Степану Юрченку виділено було половину байраку Войцехового Кості. Щоправда не сказано чому його володіння зменшено [35.356.16, 29, 46].

У першому випадку причина перегляду володіння чітко вказана – “по неумению”. За правильністю і ефективністю використання кожної ділянки стежила паланкова адміністрація, яка власне і визначала рівень вміння чи невміння кожного володільця і ініціювала, не без участі нових претендентів, акти перерозподілу володінь. Лише в одному випадку термін користування чітко обмежено – на рік старокодацькому козаку Федору дозволено збудувати хутір і “поручено смотрение байрак” [36.356.38].

В деяких ордерах визначалося і сусідство, якому ні в якому разі не дозволялося якось шкодити. В ордері виданому жителю Половицькому Олексі Безстарку дозволено було в сусідстві з колишнім зимівником Вищестебліївського козака Лисого “...сделать пристанище і в оном хозяйство содержать, только чтоб не утеснял козаков холостих” [40.356.92]. Ця остання приписка дуже характерна, бо зустрічалася часто і підкреслювала пріоритетність саме цієї категорії населення Вольностей – тобто неодружених зимівчаків. Цей факт можна розглядати як фактичну підтримку землекористувачів, яким надавалися і інші пільги. Ще більш характерною в цьому плані є зареєстрована в подорожньому журналі під № 111 скарга самарського козака Дем’яна Верхогляда, про те, що наперед його зимівника мають намір сісти зимівниками самарські обивателі і можуть – “...немалое препятствие учинить.” Оберігаючи козацький зимівник, Кош наказав не тільки тим обивателям, але і нікому іншому там не селитися [32.356.111]. У даному випадку пріоритет козацької верстви чітко витримано.

За своїм соціальним станом прохачі розподілялися так: козаків – 7; жителів – 15; священників – 4. Крім того, Кош погодився на надання володінь тільки при умові заліснення і упорядкування цих земель, – “охороняти і примножувати, аби в подальшому користь всьому Війську була з того.” В той же час січові козаки за аналогічним дозволом зверталися до Коша у якихось виключних випадках, бо маємо лише окремі факти таких прохань. Такий дозвіл Коша на будівництво зимівника у 1768 році в урочищі Бешбайраки, при поручительстві курінного отамана, одержав козак Куцівського куреня [45.136.40]. Таке поручительство може вважатися окремою умовою одержання власницьких прав без перевірки господарських здібностей кандидата. Ще двоє козаків-компаньонів того ж куріня одержали дозвіл на кочування з тисячею овець в районі Мертвих Вод, але при умові що це буде віддалік від козацьких зимівників [70.136.158]. Взагалі, козаки мали право самостійно зайняти вільні землі шляхом займанщини. Саме про це право говорив запорозький депутат до всеросійських зборів Мойсей Скапа в липні 1768 року. За це “общее всем земельное исконное право” він стояв як за шляхетні права всього Війська [217.683].

Для того щоб мати змогу регулювати процес заселення своїх територій, Кош у 1757 році, звернувся до паланкових полковників з проханням встановити кількість козаків “сидящих зимівниками” в Протовчанській і Бугогардівській паланках [16.28(II).183,196]. Брак вільних земель штовхав запорожців на займанщину за межами південних кордонів Війська [198.125]. Багатші козаки, які мали достатньо вільного капіталу вкладали його купуючи ґрунти на Гетьманщині [217.311].

Отже, не було на Запорожжі ні общинної, а ні колективної форми землеволодіння. А приватна власність на Запорожжі в тій чи іншій формі існувала завжди. Січ її ніколи не забороняла і не обмежувала. Вона існувала не тільки на територіях Вольностей, а й у самій Січі у вигляді власників човнів [119.36], крамниць і шинків січової Гасан-Баші та приватних будинків січової старшини при куренях [241.127].

Процес становлення системи землеволодіння у Запорозьких Вольностях проходив еволюційним шляхом через традиційну займанщину. Але він не встиг дійти свого логічного завершення через ліквідацію Січі у 1775 році.

Можна виділити такі етапи його становлення :

- процес займанщини, який перманентно тривав з різною інтенсивністю на протязі всього існування Запорозьких Вольностей;
- формування на основі займанщини ленної система землеволодіння для членів січового товариства;
- розвиток орендного землеволодіння в часи Нової Січі для усіх підданих Війська Низового;
- фактичне існування приватної форми землеволодіння для так званих, “абшитованих”, тобто заслужених козаків.

Будь-яка форма землеволодіння закріплювалася наданням власникові відповідного “білету” – документу, що узаконював і регламентував умови володіння. (Ця норма юридично закріплена не була, оскільки письмового кодексу законів не існувало – авт.)

Безумовно, логічне завершення процесу становлення приватного землеволодіння було необхідне і об’єктивно назріло, але його остаточне оформлення у будь-якому письмовому вигляді не відбулося через перешкоди, до яких слід, перш за все, віднести участь у війні, яка відволікала увагу Коша від вирішення нагальних економічно-правових проблем. Спалах гайдамаччини також ускладнював стосунки не тільки з сюзереном, а й з сусідніми державами. І, нарешті, сильна залежність від російської влади, а значить і не високий авторитет Коша серед значної частини козацтва, що й призводило до різних форм протесту проти маятникової політики старшини.

Своєрідність формування системи власності на Запорожжі якраз і становила, на нашу думку, давнє фактичне існування та надто довго розтягнутий в часі і юридично не оформлений процес закріплення приватної

власності на землю, що виглядало як поєднання та довге співіснування двох форм власності: корпоративно-курінної і приватної.

Це призводило до значних розбіжностей в трактовках питань економічної основи Запорожжя. Д. Яворницький вважав, що в основі запорозького світогляду лежала громада, мир, товариство [241.120]. І дійсно, кругом спостерігалася громада у вигляді рибальської тафи, чумацької валки, січового куріня, і т. інш. Але усталені форми світогляду не завжди відповідали фактичному стану речей за часів Нової Січі. М. Слабченко стверджував, що про общину на Запорожжі можна говорити дуже обережно [215.178]. Для періоду Нової Січі общинні стосунки мало в'язалися з військовою специфікою вільної козацької корпорації. За твердженням М. Кириченка на Запорожжі не було ні общинної ні колективної форми землеволодіння. “З розвитком сільського господарства швидко йшов процес закріплення земель у приватну власність. На землях, які формально вважалися загальновійськовою власністю, хлібороби-запорожці селилися за правом *primo occupanti*, часто без усяких дозволів і навіть без відома запорозького уряду. Запорозька влада часто була ставлена перед фактом володіння й мусила його узаконювати” – писав він [177.61–62].

Відомий економіст А. Чичерін взагалі вважав, що в Україні раніше існувала тільки приватна власність і ніколи не було громадської [230.114]. Цю точку зору поділяв і М. Кириченко та переконливо її доводив [177.61–62]. У часи Нової Січі активно йшов процес фактичного оформлення земельної власності. Усі ці форми землеволодіння: займанщина для неодружених січовиків, практично приватна форма для абшитованих і орендна форма для усіх інших підданих Війська Низового існували разом, паралельно, взаємодоповнюючи і модернізуючи одна одну.

Після скасування Запорозьких Вольностей частина запорожців зуміла залишити за собою у власності свої зимівники і землі, а дехто, разом з офіцерськими чинами придбав ще й додаткові, досить значні земельні наділи.

Наявність орендного та фактично приватного землеволодіння при гнучкій системі є ознаками певної економічної системи Запорозьких Вольностей. Ці риси дозволяють окреслити деякі закономірності розвитку Запорожжя досліджуваного періоду. Факт того, що зимівник відігравав визначальну роль в економічному житті Вольностей є незаперечним. Тому важливим видається визначення його ролі в формуванні цієї економічної системи.

Маючи достатньо розвинені основні державні інституції, Запорозькі Вольності не мали писаних законів і їх правовою основою було звичаєве право. А тому вирішити поставлене завдання і визначити окремі риси економічної моделі Запорожжя, ґрунтуючись лиш на архівних документах досить складно. Метою не є спроба підігнати економічне життя Вольностей під “прокрустове ложе” якоїсь з відомих економічних моделей, а лише визначити найхарактерніші риси і перспективи розвитку економічного життя в Запорозьких Вольностях досліджуваного періоду.

Порівнюючи існуючі на той час економічні системи провідних європейських країн, зазначимо, що за основу бралися найхарактерніші риси. І не суто теоретичні – задекларовані в тих чи інших документах, а виключно практичні дії і їх наслідки.

У тогочасній Європі домінуючими були дві економічні теорії. Меркантилізм, ознакою якого був, так званий, торгівельний баланс – прагнення постійно тримати позитивне торгівельне сальдо, коли експорт переважав імпорт. Саме за таких умов, на думку меркантилістів, повинно відбуватися накопичення цінних металів, що мало б сприяти не тільки економічному, а й політичному зміцненню держави [226.262].

Не менш популярним було і вчення Франсуа Кене, відоме як вчення фізіократів. Його суть полягала у визнанні лише землеробства єдиним джерелом накопичення і задовільнення економічних потреб суспільства. У своїй економічній теорії він спирався на клас вільних капіталістичних

фермерів. Основною вимогою економічної політики фізіократів було надання індивідууму повної свободи в економічній діяльності. Конкуренція визнавалася як універсальний природний регулятор витрат і ціноутворення [266.286]. Адам Сміт значно поглибив це вчення, збагативши його поняттями розподілу праці і спеціалізації, які витікали з розширення обміну (торгівлі) і ринку.

У Росії кріпацтво і самодержавство сприймалося навіть мислячими людьми як природний і найорганічніший для неї лад [142.20]. Єдиною можливою в цих умовах економічною політикою був меркантилізм, головними елементами якого тоді були: різке збільшення економічних функцій держави, централізація і цілковита регламентація економічного життя, посилений розвиток промисловості, транспорту, внутрішньої торгівлі, зміцнення поміщицького землеволодіння і розвиток сільського господарства, протекціонізм зовнішньої торгівлі, прагнення до активного торговельного балансу та залучення до країни дорогоцінних металів [142.23].

Але російський меркантилізм більше уваги змушений був приділяти проблемам сільського господарства і фінансуванню військових витрат. Не дивлячись на те, що найвідоміший на той час російський економіст І. Посошков вимагав обмеження кріпацтва і логічно це обгрунтував, його інтерпретація меркантилізму значно відрізнялася від європейського, перш за все незначною увагою до зовнішньої торгівлі. Він не вважав її головним джерелом прибутку. Автор більше надій покладав на адміністративні і примусові фактори, пропагував державну монополію ціноутворення, аби уникнути шкідливої, на його думку, конкуренції на внутрішньому ринку – основного, за І. Посошковым, джерела прибутків. В грошовій політиці він був прихильником номіналізму, коли в обігу знаходилися не зовсім повноцінні гроші з дешевого металу, але високого номіналу.

Під час правління Катерини-II традиції запозичень всього іноземного продовжувалися з тим же розмахом що й при її дідові – Петрі-I. І так само не

знаходили в Росії сприятливого ґрунту. Хоча для цього витрачалися чималі кошти. Знайти цей сприятливий ґрунт повинні були свої, відправлені за традицією шукати розуму за кордон. Найвидатнішим з них, в епоху Катерини II, був син ніжинського козака і вихованець Троїцько-Сергієвої лаври Семен Десницький. Він закінчив кращий на той час Британський університет у Глазго. Слухаючи лекції Адама Сміта він повністю пройнявся його ідеями і був не сліпим послідовником, а конструктивним критиком.

У Росії учнем і прихильником Франсуа Кене і його теорії був Д. Голіцин, який негативно ставився до кріпацтва і симпатизував запорожцям. Серед усього, йому імпонувала конструктивна господарська діяльність запорожців, яка концентрувалася саме в зимівнику. Ця господарська модель і була в Російській імперії тою основою, на яку вказував голова фізіократів [172.42].

Дві характерні риси визначали економічну діяльність запорожців: По-перше – земля на Запорожжі формально залишалася загальновійськовою власністю і юридично ще не стала товаром. З'являлися певні тенденції, хоча поки що лиш для старшини, так званих абшитованих, для яких були певні винятки у вигляді пільг – вислуженого “більшого нагородження”.

Для решти січового товариства цей процес почався з того, що у спадок переходило все майно і будівлі, але формально земля належала Війську. Фактично її не можна було продавати, дарувати, закладати. Козак міг подарувати власну хату для школи [55.353.50]. Заповідати по своїй смерті майно комусь з родичів чи компаньйону [135.5]. Окремі факти свідчили, що земля поступово набирала ознак товарності, але не була об'єктом купівлі-продажу. Правом користуватися землею мав будь-хто з військових підданих, але в різній формі і на різних умовах [126.15]. Кош детально регламентував не тільки процеси землі і природокористування, а й процеси становлення певних форм власності; від тимчасової оренди з певними обмеженнями, часто навіть на невизначений термін – “до далшого розсмотренія”, і до

умовної приватної власності з правом наслідування і дарування виключно для заслуженої частини козацтва – абшитованих, але без права купівлі-продажу.

Другою рисою була відсутність власної грошової одиниці. Але велике скупчення капіталу у вигляді цінних паперів, запасів провіанту, збіжжя, худоби – товарних еквівалентів грошей, до певної міри, компенсувало відсутність власної грошової одиниці.

Аналізуючи укази і розпорядження кошової адміністрації, які стосувалися окремих економічних аспектів життєдіяльності Вольностей, легко переконатися, в домінанті елементів іншої, відмінної від загальноімперської економічної моделі. Провідником цієї моделі безумовно була кошова адміністрація з її вельми впливовим дорадчим органом – “Радою старшин”, роль якої досить високо оцінював О. Рябінін-Скляревський. За його словами ця “січова олігархія” була рушієм внутрішньої і зовнішньої політики. “До складу цього дорадчого органу крім кошової старшини та курінної отаманії входили заможні володільці зимівників, які грали тут далеко не останню роль. Сходка затверджувала накази депутаціям, паланкам, виносила судові вирoki і за останні 20 років обирала навіть кошових” [132.17,23]. Цей дорадчий орган виконував значно ширші функції. Саме він розробляв відповідні акти регулюючого характеру, виконання яких покладалося на паланкових полковників. Хоча ні кількість цих актів, ні їхній зміст не дозволяють говорити про існування готової економічної концепції розвитку Вольностей. В якомусь готовому вигляді такої концепції не могло і бути.

Певне регулювання відбувалося в рамках трьох основних критеріїв: здорового глузду – гаранта прямого зиску як для всього козацького товариства так і для кожного окремого його члена, прагнення дотримання старовинних традицій в основі яких лежала незаперечна воля кожного мешканця Вольностей. І, нарешті, необхідність забезпечення достатньої боєздатності війська.

Для з'ясування переважаючих ознак тої чи іншої економічної моделі слід провести спостереження у виробничій сфері, фінансовій структурі та споживацькому секторі.

Виробничій сфері Запорозьких Вольностей були притаманні ринки досконалої конкуренції. Це було пов'язано з тим, що тут найрозвиненішими були два напрямки господарства сконцентровані виключно в зимівниках – скотарство і землеробство. Вони мали достатню гнучкість та еластичність попиту – достатню кількість виробників, різноманітність товару і наявність їх замінників.

При мінімальному втручанні державних інституцій конкуренція оздоровлювала економіку. Європейські фізіократи були категорично проти державного втручання в економіку і вітали конкуренцію. Спрямовуючи всі зусилля на розвиток зимівничого господарства і сприяючи конкуренції, економічна модель Запорозьких Вольностей у виробничому секторі дещо нагадувала фізіократичну модель. Для економічного розвитку виробничого сектору, на той час у Запорозьких Вольностях існувала більш сприятлива ситуація обумовлена низкою об'єктивних факторів: відсутність кріпацтва, ринкові відносини, значні земельні ресурси, формування “середнього класу”, активний розвиток оренди і початок формування механізму оформлення приватної форми землеволодіння, внутрішнього товарного ринку і ринку цінних паперів. Також позитивне торгівельне сальдо, чітко простежене і схематично доведене О. Барабановим [151.279–284]. Залучення іноземного капіталу сприяло широким зовнішньоекономічним зв'язкам, які не переривалися навіть під час війни [163.353].

Значні торгівельні оборудки сприяли значному накопиченню капіталу. “Ставало очевидним, що прибутки від торгівлі можна з великим успіхом вкладати в сільське господарство” – писав М. Слабченко [215.227]. Крім того, накопичення капіталу було важливою передумовою розвитку промисловості.

Перші ознаки початку промислового виробництва на Запорозжжі проявилися в переробній галузі пов'язаній з рибальством. В численних рибальських промислових артілях запорожців з давніх часів існував чіткий розподіл праці і певна спеціалізація. Крім того, ця галузь побічно сприяла розвиткові інших ремесел з аналогічними засадами і умовами праці. Про перше мануфактурне виробництво повідомив М. Корж, коли розповідав про 15 чоловік шевців у зимівнику Лазаря Глоби [135.35].

До суб'єктивних факторів слід віднести протекціоністські заходи Коша щодо активізації зовнішньої торгівлі. За словами М. Слабченко – “Січ як могла підтримувала своїх купців і полегшувала їм отримання прибутків” [215.224]. До таких заходів слід віднести митну політику, яка на думку О. Рябініна-Скляревського починала грати основну роль, а січовий базар став центром економічних інтересів [132.6]. Активні заходи по формуванню внутрішнього ринку. Підтримування у належному стані комунікацій. Заходи по захисту власного товаровиробника, що відбулося в матеріалах депутацій до двору [210.318,334]. Та відповідна податкова політика, яка сприяла залученню нових господарів до ринкових відносин та розширенню освоєних територій.

Старі демократичні традиції і відповідна система господарювання приваблювала на запорозькі землі додаткові трудові ресурси та капітали. Переселенці приходили не з порожніми руками і часто мали все необхідне для заснування власного господарства на новому місці. Протекціоністська політика Коша до новоприбулих, в основі якої було пільгове оподаткування з окремими випадками кредитування, сприяла швидкому їх включенню у загальногосподарську діяльність Вольностей. “Дача грошей в оборот не тільки в Січі, а й у Вольностях була досить розвиненою,” – вважав М. Слабченко [215.225].

Бурхливому розвитку капіталістичних стосунків сприяв і ринок цінних паперів. Велику кількість боргових розписок, векселів, зобов'язань було

знайдено після ліквідації Січі при описі майна не тільки в зимівниках старшини, а і в оселях рядового козацтва [204.101]. На Запорозжжі у широкому обігу були різного роду кредитні зобов'язання, але з відмінністю у тому, що тут в обігу було й кілька інших валют на які вільно обмінювалися ці цінні папери. Тут кредитні зобов'язання були “прив'язані” до товару найбільш стабільної вартості – коні, худоба, сіль. Вони були цілком конвертовані і не тільки на власній території. Це призводило до ситуації, коли держави, валюти яких мали обіг на території Вольностей, фактично працювали на місцеву валюту – кредитні розписки, а через них і на економіку. Саме розуміння цього і диктувало Росії необхідність вдаватися до економічних диверсій – заборона обігу на території Вольностей татарських мідніх грошей (башликів), що призвело до значних втрат запорозького купецтва [72.140.22] і вилучення з обігу, під слушним приводом, срібної російської монети [73.170.21]. Не гербувала офіційна влада і брутальним пограбуванням запорозьких купців на митницях і перевозах [71.135.4].

В цілому можна зробити висновок, що економіка Запорозьких Вольностей знаходилася на початковому етапі розвитку. Фінансова система також нагадувала епоху зародження економічних стосунків в розвинених країнах. Однак розвиваючись в умовах демократії і вільного ринку, вона стрімко наближалася до рівня розвинених країн Європи. Цьому активно сприяла відкрита фінансова і фіскальна політика Коша. Тут практично втілювалася в життя власна економічна модель.

Економічна незаангажованість провідників внутрішньої політики Запорозжжя дозволила на окремих практичних етапах крокувати в ногу з провідними європейськими економістами-теоретиками. Наприклад, погляди фізіократів, про пріоритетне значення сільського господарства і селянства стали практично використовуватися в західноєвропейських країнах з 1754 року.

На Запорозжжі без будь-яких революцій і потрясінь дещо раніше прийшли до розуміння того, що саме сільське господарство було головним джерелом накопичення капіталу. Пізніше, засновники класичної економічної теорії спростують висновки фізіократів і доведуть що землеробство не єдиний засіб виробництва і збагачення. Але й цей погляд ніяк не суперечив поглядам “запорозьких економістів”, тому що накопичення капіталу за рахунок сільського господарства і торгівлі мало незабаром стати сильним поштовхом для розвитку промисловості.

Протекціоністські заходи кошової адміністрації, обіг кількох валют і вдале географічне розташування Запорозьких Вольностей, робило їх особливо привабливим для іноземних купців. Не слід визначати роль Запорозжжя тільки як транзитної території в міжнародній торгівлі, як це робила Н. Полонська-Василенко [204.89], бо це було б штучним спрощенням економічної і політичної ситуації великого регіону. Тримаючись, наскільки це було можливо в умовах васальної залежності, активної зовнішньоекономічної політики, “козацькі економісти” не намагалися, на відміну від Росії, копіювати іноземні моделі, а створювали власну модель, яка ґрунтувалася на особливостях і традиціях демократичного розвитку Запорозжжя. Саме цим на нашу думку, і пояснювалося стрімке зростання економіки Запорозьких Вольностей.

Кошова адміністрація безумовно надавала перевагу ідеям вільного ринку, а державне втручання вважала бюрократичним, не ефективним і навіть шкідливим для індивідуального господаря бо це обмежувало його волю. Це було виражено в проведенні нею дискреційної фіскальної політики.

Схожість з кейнсіанською моделлю полягає в тому, що Запорозжжя не мало власної валюти і фінансова система була в стані становлення і будь-які прийоми фінансової політики не могли впливати на реальний обсяг виробництва більш ефективно, ніж фіскальна політика. Таким чином, ринкова система, позбавлена державного впливу на суто економічні процеси, забезпечувала значну макроекономічну стабільність козацької економіки.

Тому цілком логічними виглядають усі спроби узгодити наростаючі непорозуміння між центральною російською владою і Кошем. В основі цих протиріч завжди лежали переважно економічні причини. Ці спроби були не тільки марними, але й призводили до подальшого нарощування протиріч, бо ґрунтувалися вони на зовсім відмінних моделях розвитку цих суспільств. Несумісність економічних моделей розвитку, з часом почали усвідомлювати і окремі суб'єкти цих врегулювань.

Кошовий П. Калнишевський у своїй боротьбі за старовинні привілеї та вольності, а по суті за характерну для Запорожжя економічну модель, використовував традиційний і найефективніший для Росії інструмент – хабарі і подарунки найвпливовішим особам в імперії. Бо іншого інструментарію в його розпорядженні просто не було. Центральна ж влада використовувала як офіційні важелі – закони і постанови, плюс неофіційний бюрократичний тиск і шантаж. А також і відверто економічні диверсії. Але оскільки ці важелі виявилися недієвими, то у російської влади не залишалось нічого іншого, як шляхом ліквідації цієї моделі привести все у відповідність до вимог феодальної економічної моделі і умов абсолютної монархії.

Окремим аспектом взаємостосунків між суб'єктами господарювання і кошовою адміністрацією була система оподаткування в Запорозьких Вольностях. Побіжно цього питання торкалися відомі дослідники Запорожжя починаючи з А. Скальковського. Він головним прибутком Війська Запорозького вважав царське жалування, а на останнє місце ставив військову здобич, наголошуючи при цьому, що податки платили тільки сімейні козаки і посполство. Податки були постійні і тимчасові. Постійні складали 1руб або 1,50 руб з сім'ї [210.235]. Д. Яворницький в переліку головних Військових прибутків ставив на перше місце військову здобич, а податки на передостаннє місце перед царським жалуванням. Цим підкреслювалася, з

одного боку, військова основа козацької корпорації, а з іншого – певна незалежність Війська від царської милості [241.301].

Особливо детально розглядали ці питання дослідники новітнього часу. М. Слабченко описав усі види повинностей на всі категорії населення Вольностей [217.215]. В. Голобуцький стисло охарактеризував лише податки посполитих, які накладалися Кошем на окрему слободу, а розподіл належав самій громаді даного поселення [163.502]. Останнє посилення є не зовсім коректним. Аналіз ордерів Коша дозволяє зробити висновок, що остаточне визначення суми податку належало місцевій паланковій адміністрації, яка робила це при участі сільської громади. “Предлагаем вам, – говорилося в одному з ордерів, – объехав владения свои налог определитъ на каждое село смотря по имуществам – хуторам, мельницам, промыслу и другим состояниям кто чего достоин положили реестр и собрали такую расписаную сумму” [17.348.2]. Дійсно, податки з поселень збирали диференційовано. У 1760 році з 107 козаків Самарських при Новоселиці зібрано було 147 руб, а з 127 Новокодацьких козаків зібрали 110 руб [69.52.22–23]. Підрахунок показує, що на одного козака у першому випадку припадало 72 коп, а в другому 1,15 коп. Але насправді, як бачимо з наведеног тексту ордеру, ніякого зрівняння в оподаткуванні не було. Рівень податків, певною мірою, залежав від урожайності, і взагалі, від продуктивності окремого господарства. І його визначала місцева влада паланок.

Для визначення розміру податків мав велике значення і майновий стан кожної сім'ї. Місцева адміністрація щорічно складала загальний майновий реєстр не тільки усього свого відомства [50.279.15]. Складався докладний майновий перелік кожного одруженого козака, як це було зроблено в Протовчанській паланці у 1770 році [49.279(I).25]. Подано реєстр по вісьмох селах трьох категорій населення, що сплачували податки: піших, тяглих і підсусідків, до яких було зараховано і козаків, що – “...без найму і в наймах

живуть в обивателів, полагаючи на одного тяглового 80 коп, на пішого хату – 30 коп, на підсусідочну сім'ю по полтині, а на козаків по 70 коп.” Такий же реєстр було зроблено і по селам Орільської паланки, де серед оподаткованих був Нехворощанський Успенський монастир [54.348.8] та Пустинно-Самарський Миколаївський монастир, який у 1769 році відмовився сплачувати призначений йому податок у 18 руб, що й викликало жваве листування між ним і Кошем [58.52.37].

Відомо про натуральне сезонне оподаткування власників лодійних млинів при зимівниках, які наприкінці сезону поставляли до Коша: – “...самое чистое годное до церкви божией мерою от каждого камня по бочке коропской пшеничного і 4 коробки житнього борошна”. При цьому, податківці часто допускали зловживань, а інколи намагалися збирати цей податок грошима: – “...по три полтини грошей насильно взяли чего нікогда не було” – скаржився один зимівчанин до Коша [61.67.42,50,55,89]. Сталий грошовий податок було встановлено лише для володарів шинків – 2,5 руб з будки, а якщо шинок був із льохом – 5 руб [215.197].

Слід відзначити відносно вільні стосунки зимівчан з іноземними сусідами. Маємо приклади прямих контактів без посередництва січової чи паланкової адміністрації. Так, козаки співволодільці зимівника в урочищі Переволок зверталися до Перекопського каймакана з проханням знайти покредених у них татарами коней.

Крім того, саме зимівчани, які провадили активну торгівлю були основними платниками мита з торгівельних обладків. Чим активнішими були їхні торгівельні зв'язки, тим більший податок сплачувався до Січової і паланкової адміністрацій. Для них існували чітко встановлені платежі: – “...за перевіз болшой полской бути з горелкою – 50 коп, за воз пшена й пшеничного борошна за четверной – 25 коп, паровичний і житній – 50 коп, за воз четверной з риби – 30, а паровичний – 50 коп”. Зібрані кошти і збіжжя

розподілялося на три частини, з яких дві йшло до Січі – на “паламарню і канцелярію”, а одна залишалася паланковій адміністрації [52.293.45].

Важливим аспектом для з’ясування питання оподаткування були торгівельні оборудки з сусідніми народами, які давали Січі найбільші прибутки у вигляді сталих податків з купців-зимівчаків. Обсяг торговельних операцій Запорожжя з Кримом сягав багато більше 60 тис. руб за рік, а з Туреччиною 200–250 тис. руб [215.195]. За часів Нової Січі сумнозвісний Муравський шлях перетворився у виключно торгівельний. До нього з правого берега Кінських Вод тулилися зимівники запорожців, а з іншого берега – татарські “кишені” (поселення – авт.) [13.1331.649]. Про налагодження добросусідських відносин між козаками і татарами свідчать численні документи [47.179.4]. В них простежується певна зацікавленість і навіть залежність один від одного.

Що ж стосується Польщі, то і тут господарські інтереси домінували над традиційним відчуженням. З Правобережжям торгівельні стосунки були далеко не безхмарними, зважаючи на велику кількість пограбованих, а то і просто закатованих запорозьких підприємців польськими урядовцями. Але і при цьому зв’язки Правобережної України та Запорожжя також були не тільки активними, але й життєво необхідними для обох сторін. Цікаво, що польські шляхтичі намагалися рятувати своє майно і худобу від гайдамаків на запорозьких землях [134.277].

Таким чином, за зимівчанами, як за членами січових куренів можна визнати за основну – традиційну військову повинність, якої багато хто намагався уникнути. Решта податків здійснювалася, так би мовити, за загальним принципом і їх розмір залежав від заможності господарів, спеціалізації їх господарств та основного роду діяльності.

Отже, оподаткуванню підлягали майже всі категорії населення від посполства до козаків “що в наймах і без найму живуть в обивателів”, а також церковні установи і окремі духовні особи [49.279(I).25]. Щоправда

Д. Яворницький згадував і про так званий, “димовий” податок. Він збирався з “сиднів”, тобто одружених запорожців, які переважно жили у власних зимівниках і становив 1 руб з родини, а починаючи з 1758 року – 1.5 руб [241.303].

Є окремі згадки про постачання з зимівників до Коша худоби [241.188] Але не ясно чи з приватних чи з військових зимівників вона постачалася і наскільки обов’язковим і регулярним був цей акт з боку приватних осіб. І чи не мався на увазі звичайний продаж?

Товарне господарство давало Січі найбільші кошти. А натуральне господарство дрібних зимівників, де частка найманої праці була незначна, або і зовсім відсутня – було звільнене від податків. За військовою регулою, яка витікала з інституту батьківства і побратимства, ці господарі повинні були надавати притулок перехожим січовикам і посильним від Війська. Це друга й остання повинність господарів зимівників.

З огляду на все більшу економізацію і демілітаризацію Запорозьких Вольностей, роль Січі, як військового захисника своїх суб’єктів зменшувалася. Більшу роль починали відігравати загальні економічні закони і зимівник намагався зберегти і закріпити за собою свій статус і певну автономію. Він для своїх мешканців починав грати ту ж роль, яку зовсім недавно для них грала Січ - роль захисника і упорядника. Тепер негнучкість старих загальновійськових законів стала на перепоні розвитку стосунків між зимівниками і Січчю, якою до того ж понукають до невігідної війни за чужі імперські інтереси.

Не випадково деякі зимівники перетворювалися на бази гайдамацького руху. Руху - опозиційному офіційній Січі. Як свого часу Січ була опозиційна будь-якому уряду, маючи свої мілітарні інтереси домінуючими над інтересами держави-сюзерена, будь то Польща або Московія. Коли їх мілітарні інтереси збігались, то вони були взаємозацікавлені один в одному. А коли ці інтереси не співпадали, то наступала чергова криза у взаємостосунках.

Саме цим можна пояснити факт довшого існування зимівників про які згадується аж до 1804 року [242.65]. Зимівники, а не Січ завзято боронили ватаги Поляруша не даючи змоги російським військовим спокійно описувати і розкратати майно зимівчан [204.190]. Не випадково саме на зимівники був націлений перший підступний удар царату і їх захоплення зробило Січ абсолютно безпорадною перед військами Текелія. І нарешті, саме зимівники найчастіше згадувалися в відомому указі Катерини-II, бо саме вони були одною з головних причин ліквідації Запорозьких Вольностей [197.39].

4. 2. Розвиток основних галузей зимівничого господарства

Генезу господарства запорожців можна досить умовно розділити на три етапи: перший – суто промисловий, коли займались виключно екстенсивними формами господарства – риболовством, ловами, бортництвом, полюванням. На цьому етапі земля як об'єкт праці ніякого значіння не мала. Важливою була наявність на цій землі різних угідь – лісів, луків, річок і т. інш. Це підтверджують відомі нам люстрації XV – XVI ст. де згадуються виключно угіддя, а пашня якщо й згадується, то десь на передостанньому плані. Другий етап – промислово-скотарський. Він характеризувався перевагою скотарства і тривав до часів Нової Січі. Степовий простір, і приклад південних сусідів – татар, стимулювали промисловців до зайнять скотарством. Цього вимагав і попит ринку, на якому худоба була самим дорогим і популярним товаром. В умовах запорозького степу собівартість худоби, яка увесь рік випасалась в пустопаш, була мізерною, що забезпечувало максимальні прибутки при реалізації цього товару. Третій етап – скотарсько-хліборобський, тривав дуже короткий час: з 1734 року – до скасування Січі у 1775 році, а тому не встиг остаточно оформитись і може вважатися лише як перехідний до хліборобського. Саме на цьому етапі було чітко зафіксовано тенденцію до

перетворення зимівничого господарства значної частини запорожців на багатогалузеве господарство яке ґрунтувалось виключно на ринкових відносинах.

Власне про господарство запорожців нам відомо небагато, та й то в загальних рисах, які донесли до нас два іноземні автори: По – перше це дані зібрані російським військовим інженером князем С. Мишецьким, який перебуваючи в самій Січі з 1736 по 1740 рік подає нам про господарство дуже скупі дані: – “...запорожці нині живуть в зимівниках для своїх коней і іншої худоби, а інші живуть для рибальства, полювання і ловів. Багато мають пасік і годуються всяк від свого промислу” [124.24]. Його як військову людину звичайно більше цікавили далеко не господарські питання, а лиш ті розвідданні які були цікаві військовому відомству Росії. Більш ґрунтовні і цікаві дані подає цивільна і освічена людина – академік В.Зуєв, який подорожував колишніми землями запорожців в 1781–1782 роках. Але знову ж таки наскільки об’єктивними могли бути ці дані після скасування Запорозької Січі. Він бачив лише залишки того, що колись було, а більшість інформації подає з чужих вуст [414.24].

З самих запорожців лише М. Корж та І. Розсолода залишили нам деякі цікаві відомості про господарство, а нащадки козаків доповнили наше уявлення про окремі його галузі. М. Корж у 1738 році став вихованцем і служником свого хрещеного батька старшини Качалова, котрий зимівник свій “з скотарством” мав на річці Сухій Сурі. Цікаво, що після одруження, Корж в цьому ж зимівнику на перше місце своїх зайнятть ставить вже землеробство, а потім скотарство і садівництво [135.6].

Значний внесок в питання господарського розвитку зимівників зробила Н. Полонська-Василенко, проаналізувавши майнові описи репресованої групи козаків, серед якої домінувала старшина. А тому зроблені нею висновки можуть

бути незаперечними лише саме для цієї групи запорожців [204.247]. На жаль, дуже скупі відомості про господарство подає нам і архів Коша Нової Січі.

Розгляд зимівничого господарства слід розпочати з рибальства. Ця найдавніша галузь господарства і була, на нашу думку, одною з головних підвалин утворення як самого козацтва, так і відомої форми господарювання – зимівника. За період Нової Січі рибальство вже не відіграло провідної ролі в господарстві запорожців, хоча це зовсім не означало, що воно було в занепаді. Звичайно, що рибні запаси були не безмежними і за довгі роки користування могли дещо звужитись. Але добре поставлені природоохоронні заходи на Запорозжі ще дозволяли одержувати стабільні улови різної риби, щоправда на все більш віддалених ловах. Це підкреслює вислів М. Коржа: – “Рибні ловлі у них були надзвичайні, на Дніпрі, по озерах та лиманам, а особливо в Тилигулі, на Кінбурській косі, коло лимана і на Тендрі таке велике багатство, що не тільки вся україна Запорозька нею збагачувалась а й Польща уся, і Гетьманщина і інші навколишні жителі задовольнялись рибою від Запорозьких рибних заводів” [135.26]. Рибальство в часи Нової Січі залишалось особливо популярним і прибутковим заняттям у рядового незможного козацтва. Риба завжди була традиційним і найголовнішим продуктом харчування запорожців. Тому саме про рибальство згадують всі подорожні і подають найбільш повні відомості про цю галузь господарства. Подорожуючи запорозькими степами, В. Зуєв присвятив цій галузі окрему роботу [113]. Специфіка цієї галузі поклала початок і певній господарській спеціалізації в Вольностях. Спеціалізованими в цьому напрямку були Бугогордівська, Прогноїнська та Інгульська паланки. На їх територіях були розташовані найбільші стаціонарні і тимчасові сезонні загальновійськові курінні стани, або, як називали їх запорожці – рибальські коші чи рибні заводи.

Рибний промисел чітко регламентувався і контролювався січовою і паланковими адміністраціями з метою належного його використання і

збереження наявних рибних ресурсів. Слід зазначити, що одним із заходів щодо раціонального і продуктивного використання рибних запасів у Вольностях, стала організація тут рибних заводів, або гардів, яких згідно топографічному опису 1774 року було 34, і 11 з них на Бузі.

Цей спосіб був поширений не лише у Вольностях, а і в інших місцях заселених запорожцями. Зокрема, в Подунав'ї, в Добруджі та на Кубані, він проіснував до кінця ХІХ ст. Другим регулюючим аспектом був старовинний звичай “кидання лясі” – тобто щорічного розподілу рибних угідь між курінями. Деякі подробиці про розподіл риби на Бузі наводив А. Скальковський: – “...з той риби котра на Гарду ловиться, три перші десятка на полковника, писаря, осавула, а чотирі – на старшин військових давань положено. Аби стільки риби було продано промисловцями чи рибалки її втратили, то вои платили за це грошима. Ватажок артілі рибалок називався гардовим, а його помічник – таровничий, керував таром – рулем і неводом” [209.254]. В зимівниках рядового козацтва цей промисел також відігравав досить значну роль. Зимівчани не обмежувались виловом річкової чи морської риби. В описах зимівників інколи згадуються й штучні греблі та ставки в яких розводили рибу.

Рибний промисел багато важив у житті запорожців, які солили, в'ялили рибу та вивозили її в бочках далеко за межі Запорожжя. Рибопродукти посідають чільне місце в експортних поставках в усі сусідні країни. Щорічно за межі Вольностей вивозилося 1500 четверних возів риби. Та ще й на утримання ченців Межигірського Спасо-Преображенського монастиря щороку надавалося 10 возів риби [3.146–148]. Ця галузь давала значні прибутки не тільки Війську в цілому, а й окремим підприємцям. Ціни на різні види риби коливались в межах від кількох копійок за в'язку дрібної риби, до кількох карбованців за крупну голову. Саме цей промисел сприяв зародженню переробної промисловості на Запорожжі з відповідною внутрішньою спеціалізацією, яку детально описав Д. Яворницький [241.174].

Рибальські технології і традиції запорожців в цій галузі виявилися настільки досконалими і стійкими, що зберігалися до 40-х р. ХХ ст. За цими технологіями до останньої світової війни у Південному Бузі на добу брали більше тисячі голів веризуба по 4 – 5 кг [225.82–84].

Переробка риби вимагала відповідного забезпечення знаряддями і реманентом. Широкий асортимент рибальських знарядь давав можливість запорожцям раціонально використовувати рибні запаси, власні сили і особливості місць риболовлі. Найпопулярнішими засобами лову були бредень, який використовували на мілкій воді для дрібної риби і потребував незначної кількості робочих рук. На глибокій воді для лову з човнів використовували волок. До стаціонарних засобів слід віднести невід. Це знаряддя для промислового лову в будь який сезон. Ятір – стаціонарне з кількох обручів лози і натягнутою на них сіткою знаряддя, яке використовувалось на протоках мілких річок. Популярні були і різноманітні за своєю конструкцією пастки плетені з лози [227.51–53]. Частина цих засобів лову закуповувалася на Гетьманщині, але більшість знарядь виготовлялась майстрами як в самій Січі, так і по зимівниках. Тим самим рибальство побіжно сприяло розвитку інших галузей не тільки переробного, а і технічного напрямку. Відомо що деякі козаки по своїх зимівниках спеціалізувалися на виготовленні окремих видів знарядь, як на попереднє замовлення так і на продаж. Попит на такі вироби завжди був стійким, хоч і коливався в сезонній залежності, а пропозиція не завжди його задовільняла. Тому, в окремих господарствах найбільш потрібні і поширені знаряддя лову купували про запас. Саме цим і пояснюється наявність деяких запасів цих речей в описах конфіскованого майна репресованих зимівчан, поданих Н. Полонською-Василенко.

Незначна кількість рибальського реманенту в старшинських зимівниках дозволила авторці зробити висновок, що ця галузь підупала [204.235]. На нашу думку це не зовсім так. Для старшин і заможнішого козацтва вона стає

не дуже привабливою з економічних причини. Сконцентрувавши у себе досить значні капітали вони зосереджувалися на більш прибуткових галузях господарства, які гарантували сталий і стабільний прибуток, потребували менших фізичних витрат і більше залежали від особистих здібностей самого господаря, а не його найманців, погоди чи політичної ситуації. Їх інтереси зміщуються в бік лихварства і посередницької торгівлі. Ця тенденція дуже цікава перспективою створення значного прошарку рантє і крупної торгівельної буржуазії. Власне вона вже існувала і досить швидко набирала сил педалюючи власні інтереси у внутрішній та зовнішній політиці. Але існуючий традиціоналізм світосприйняття ніяк не дозволяв навіть заможному запорожцю ігнорувати роль рибальства хоча б тому, що це було суто козацьке зайняття. Саме рибальство для багатьох запорожців було першим кроком господарської самостійності і першим підмурком в утворенні початкового капіталу. Адже практично усі зимівники розташовувались на берегах річок саме з метою провадити риболовлю. Існуюча практика заведення власного господарства у Великому Лузі була продиктована саме за рахунок рибальства розжитися щоб розвести худобу аби пізніше вийти і осісти своїм зимівником на високому правому березі Дніпра.

За період Підпільненської Січі основною галуззю господарства продовжує залишатись скотарство. Воно утримує за собою провідне місце в товарному виробництві і не дивлячись на те, що його дещо потіснило землеробство, залишається основою експорту в сусідні країни [151.284]. Господарство взагалі, й скотарство в першу чергу, “...стає за культ для нових запорожців, воно мірка всьому” – писав М. Слабченко. І дійсно, худоба продовжує залишатись грошовим еквівалентом і об'єктом вкладання капіталів. Худобою навіть сплачували штрафи. Важливість цієї галузі відбилась і в персональних печатках запорожців. У Цибодриди на печатці був зображений птах схожий на гусака, у козака Борщика – свиня, у Чорного – бугай [214.104].

На перше місце в цій галузі слід поставити конярство. Тому що цей товар мав значний внутрішній попит і звичайно приносив найбільші прибутки в зовнішній торгівлі. Загальновідомим є той факт, що запорозькі коні були дуже популярні в сусідніх країнах. Пруська і російська кавалерія комплектувались в той час переважно запорозькими кіньми. Поляки також високо цінували запорозьких скакунів. Російський цар Павло-I в своїх конюшнях тримав багато запорозьких коней [210.145–146]. Навіть татари вважали за велику честь мати запорозьких коней. Ця популярність пояснювалася перш за все економічними причинами. Для запорожців-конезаводчиків рентабельність цієї галузі була обумовлена низькою собівартістю коня, який більшу частину часу, до досягнення ним чотирирічного віку, проводив на вільному степовому утриманні навіть взимку з мінімальними витратами лише на платню табунщикам. Великі табуни коней утримуючись “пустопаш” часто дичавіли, як це видно з справи зимівчанина Самійла Носа, коли за судовим вироком Коша його табун в 113 коней неможливо було заарештувати і перегнати “за дикістю коней” [84.341.30]. Багата й різноманітна кормова база забезпечувала якісним кормом коней навіть під час рідких випадків утримання коней в стайні під час суворих зим.

Коні, як і будь який товар зимівничого виробництва, продавалися за ринковими цінами які встановлювались спочатку на внутрішньому ринку, а потім на закордонних ярмарках в Бердичеві, Ярославлі, Балті і Могилеві, куди збирались купці з усіх кінців Германії, Польщі та Росії. Тільки в Росію тоді Військо продавало щорічно більше тисячі голів коней. Звичайно, що ціна залежала від попиту і пропозиції, а також від віку і масті коня. Ціна на коней коливалася в середньому від 8 до 25 рублів. В 1775 році середня ціна коня становила 20 руб [204.220] Хоча в окремих випадках була і в двічі вищою. В 1759 році у запорозьких депутатів просили для великого князя “...запорожских коней, какойнибудь масти, хотя бы и мышасты были, да

только б росливые, хорошие, ногами крепкие, бегучие и весьма непужливые, лет в пять, шесть или семь, а не старее и смиренные двоих желает достать в 100 руб. или болем [209.371]. Різного роду пошесті, набіги і війни побіжно сприяли значному підвищенню попиту і ціни на внутрішньому ринку.

В своїх зимівниках запорожці вирощували головним чином три основні породи коней: Так звані тарантоваті, які були дуже популярні і розповсюджені ще у XVII ст., чисто татарські коні, і нарешті степова порода коней виведена власне запорожцями [227.49]. Тому, ніяк не можна погодитись з твердженням А. Скальковського, що запорожці не докладали ніяких зусиль для покращення породи своїх коней, бо наявні факти цього не підтверджують. Популярність козацьких коней в сусідніх країнах пояснюється також і їх фізіологічними властивостями. Доволі високий рівень знань в цій галузі дозволив запорожцям вивести особливу породу коней які поєднували в собі найкращі якості. Серед них на перше місце слід поставити витривалість і невибагливість – риси, які були просто необхідними не тільки для успішного господарювання, але й для елементарного виживання в умовах степу. Кінь у відкритому степу, як власне і в бою, був гарантом виживання. Втрата коня означала велику вірогідність смерті і його господаря. Саме такого коня просив кошового прислати Грицько Нечоса – Потьомкін Таврійський “...щоб козакувать годився” [209.373]. Власне запорозькі коні були основним і вельми бажаним видом хабаря для різноманітних чиновників Росії. Часто вони і не приховували своїх бажань. Так ще в 1744 році київський генерал-губернатор відверто звернувся до кошового з проханням прислати йому – “...двох гарних коней невеликого росту одна кобила при том і не дуже малих... якщо такі коні у вас або де можна в Січі і в зимівниках чиїхсь знайти можливо” [60.6.6]. Як бачимо, статечні запорозькі коні користувалися популярністю у багатих людей і призначалися виключно для верхової їзди. На продаж, в основному до армії, йшли невисокі, але витривалі й невибагливі коні. Власне такі, які й були

описані в старшинських зимівниках [204.220]. За яскравим образним висловом А. Головатого, який очолював чергову депутацію запорожців в Петербурзі і клопотався про повернення відрізаних у запорожців північних володінь, на коней покладалися неабиякі надії. Столична бюрократія всіляко ухилялася від вирішення порушених питань і тоді Головатий звернувся з листом до кошового і просив прислати до столиці добрих коней – “...панові NN пару цугових або одного верхового огиря, може вони нашу справу до Сенату швидче довезуть” [210.146].

До кошового з проханнями допомогти розвести саме запорозьких коней часто зверталися і прості респонденти з-за меж Вольностей. Так було в грудні 1774 року коли для оновлення крові власного табуна на ім'я кошового поступило прохання продати кількох добрих жеребців [57.356.115]. Козацькі коні були витривалі, лагідні, розумні та легко приручались. Мали середній зріст та переважно гніду масть. Відомий знавець коней Я. Галета писав: – “Легкість, рухливість, здатність пробігати без зупинки 20 – 30 верст, сміливість і обережність, чутливість – особливо вночі, міцна пам'ять, лагідність і гарячий темперамент, витривалість і невибагливість – це дорогі якості степового коня” [193.21]. Найкращі кінські заводи запорожців розташовувались на території Самарської паланки. Така своєрідна спеціалізація пояснюється не тільки зручними пасовиськами, їх вистачало і на інших територіях Вольностей, а перш за все своєрідним хімічним складом води місцевих річок. Збільшена концентрація заліза і солей сприяла міцності кістяка худоби і показникам її витривалості і продуктивності.

Запорожці вважали, що коня можна використовувати лиш по досягненні ним чотирирічного віку. Вікова градація коней у запорожців позначалася спеціальною термінологією, як то: чалі, стрижчата, жеребці, огирі і т. інше. Загальновідомо, що у козака нічого ціннішого і нікого вірнішого за коня не було. Сам статус козака мав на увазі наявність як мінімум пари коней, бо як

відомо справляти різноманітні військові наряди запорожці мусили “о удвуконь”. Крім того, наявність коней визначала фінансову спроможність та господарський потенціал козака. Адже у зимівниках роботи коням вистачало. Відсутність коней змушувала козака відмовитися від свого соціального статусу і перейти в розряд “крайне ніщетних”, які неспроможні були виконувати козацьку службу і потребували переведення в розряд посольства.

Для сучасної людини знайти вартісний еквівалент коневі не можливо, та й пояснити його цінність на якомусь іншому об’єкті досить складно. Це не тільки засіб пересування і тяглова робоча сила. Це товар, який з кожним приплодом подвоюється і як грошовий еквівалент. Але це й партнер. Їх партнерство полягає хоча б в тому, що і кінь і людина працюють один на одного. І ця їхня співпраця була гарантом успіху на війні і в господарстві.

Запорожці ставились до коня як до розумної істоти і тому рівень їх взаєморозуміння просто вражає. Відомі приклади, коли запорозька школа дресури примушувала коня лягати, аби поранений козак міг залізти на нього верхи, або повзти в цілях маскування. Система звукових сигналів також була дуже розвинута. Широко розповсюдженими були спеціальні прийоми і навички при вирощуванні і догляді за кінями, при їх вихованні і використанні. А тому продуктивність цієї галузі, як і всього скотарства слід вважати досить високою. Бо показник загибелі жереб’ят в перші місяці по народженню не складає й одного відсотка. Про обсяги розведення коней може свідчити той факт, що П.Калнишевський у 1774 році продав до Італії 12 тисяч коней, а через рік царат конфіскував в його господарствах ще 639 голів [193.100].

Інтенсивному розвитку скотарства в запорозькому зимівнику також сприяла і наявність сірої української породи крупної рогатої худоби, яка на сьогодні на жаль втрачена. Відомій селекціонер початку століття А.Советов вважав її унікальною, бо вона якнайкраще відповідала вимогам степового господарства. Унікальною її робили притаманні лише їй властивості: товста

шкіра, стійкість до хвороб, надзвичайно довгі роги давали можливість весь час утримувати худобу просто неба на підніжному кормі, який вона відшукувала і відкопувала собі навіть з під снігу. Звісно, що утримання такої породи практично не вимагало ніяких витрат. Не потрібні були й додаткові робочі руки. Це виключно м'ясна порода, за якістю якого не мала собі рівних. У роботі жодна худоба не може зрівнятися з сірою. Вона досить швидка на ходу (3 – 7 верст на годину – авт.). Легко перевозить вантажі, що удвічі перевищує власну вагу (близько 100 пудів – авт.). При цьому худоба міцна і терпляча. Може задовільнитися поживкою сухою травою і мінімумом води. На думку А. Советова жодна з існуючих західноєвропейських порід не може зрівнятися з сірою українською породою [154.8]. Саме тому, як вважає А. Бойко, для Запорозжя, де був поширений не молочний, а м'ясний та робочий напрям скотарства, наявність такої породи крупної рогатої худоби визначала характер господарювання у зимівниках [154.9].

Воли, як тяглова робоча сила також вирощувались в достатній кількості. І саме рільництво сприяло збільшенню їх поголів'я, бо використання важких українських плугів вимагало до застосування і відповідної тяглової сили – волів. Підняти важкі цілинні ґрунти було під силу лише трьом парам волів.

М. Слабченко дійшов висновку, що український хутірський тип господарювання був обумовлений трьома складовими: наявністю вільних земель, рідкого населення і забезпечення його живим інвентарем [218.59]. Про його збереження і примноження Кош дбав завжди, видаючи розпорядження про утворення карантинів в разі виникнення різної пошесті. “Если падеж скота появится с роты Китайгородской то отнюдь вам от Царичан з скотом на продовольство ниже для смотра хлебов не допускать...” – наказували з Коша полковникові Йосипу Рубану 27 липня 1769 року [48.241.13–14]. Бо попит на рогату худобу і її вартість були досить значними: віл – 10 руб, корова – 20, а бугай – 25 руб. Тому її також вигідно було вирощувати на продаж [204.223].

Крупними багатопрофільними господарствами, в повному розумінні цього слова, зимівники стають лише за часів Нової Січі. Цьому особливо сприяла політика Петра Калнишевського, який власним прикладом пропагував широке впровадження землеробства серед запорожців, як єдиний засіб економічної незалежності від центру, і єдино можливу протизагарну захисту на права і вольності Запорозжя. У Січовому архіві зберігся ордер Коша в Протовчанську, Орільську і Самарську паланки де наказувалося: – “По причине весны уже приближается время к паханью хлеба надлежит всякому человеку приступить призвавши бога в помощь со всяким старательством и попечением безленностно. Того ради по получении сего ордера всем обивателям, поженившимся козакам и холостим объявить чтоб они оного (хліба – авт.) насевали чтоб не только самим достаточно было, но еще что б могли в продажу завести довольное число... и тем всем користь будет” [28.240.4].

За твердженням М. Слабченка, Запорозжя пережило два етапи хліборобського господарства. Перший етап татарського чи бродячого рільництва, коли не було точного терміну користування в часі і в пайці. Другий етап став можливий і потрібний при широких ринках збуту і при відповідній кількості населення. “При 0,02 – 0,05 чоловіка на один км² можливе лиш полювання і рибальство. Коли сюди додається ще й обробіток землі, то густість населення зростає до 0,2 – 0,7 чоловік. Для XVII ст., коли населення Вольностей складало близько 200 тис. чол., цей коефіцієнт дорівнював 0,2 – отже цілком можливе було раннє хліборобство. У XVIII ст. кількість населення було близько мільона. Матимемо і відповідний коефіцієнт – 8,9–10. За нього можливе екстенсивно-переложне землеробство з ухилом в бік трипілля і людність живе осіло. Значить рільництво в Вольностях було не тільки знане, а й потрібне та необхідне. Без рільництва Вольності не могли перебути” – робить висновок М. Слабченко [215.186].

У тому що рільництво у Вольностях було не тільки добре відоме, а й досить продуктивне – немає ніяких сумнівів. Але навряд чи можна погодитися з висновками автора про мільйонне населення у Вольностях. Та і при розрахунку коефіцієнту, на нашу думку, слід було обмовитись про неоднаковість щільності населення на конкретних територіях Війська Запорозького Низового. Не можна погодитися і з його твердженням, що хліборобство було безпечно подалі від татар в північних паланках. Бо саме північні зимівники лівбережжя Вольностей найбільше постраждали від останнього набігу татар взимку 1769 року.

У південних володіннях Війська рільництво дійсно було розвинене слабніше, але стверджувати, що його тут не було зовсім у нас немає ніяких підстав. Бо наявні факти свідчать про те, що навіть за південними кордонами далеко за межами запорозьких володінь рільництво існувало, бо й серед татарського населення на нього зростав попит. Через це й самі ногайські татари, за словами А. Скальковського, давно культивували “бедное хлебопашество” [211.362]. У листі Київського обер-коменданта Костюріна до хана від 03.10.1752 року йшлося про заборону пахать степ козакам, які живуть хуторами в татарських володіннях [120.252–254]. На південь від запорозьких володінь в цей час також починає формуватись ринок збіжжя. Саме це стимулювало козацьке і татарське населення на цій території займатись рільництвом.

Виходячи з аналізу джерельної бази щодо розвитку зимівничого господарства, можна стверджувати, що з 50-х років XVIII ст., на території Запорозьких Вольностей спостерігався процес переходу і швидкого розвитку третього господарського періоду у якому провідне місце належало землеробству. Рільництвом частина запорожців займалася завжди, хоча б тому, що вони були вихідцями з традиційних землеробських регіонів України і для більшості з них ця галузь господарства була добре знайомою. Але важливо з’ясувати наскільки було розвинене землеробство і наскільки воно забезпечувало внутрішній попит Вольностей і Війська у збіжжі. А також, чи

завжди сприяла розвитку рільництва навколишня ситуація, і скільки потрібно було хліба для власного вжитку господареві. Тому, при нерозвиненості ринків і загрози комунікаціям, землеробство не могло бути скільки небудь помітним і відображеним у відповідних нотатках подорожніх. А не складаючи предмету імпорту – і в документах сусідніх народів. Січовики дійсно завжди отримували від своїх монархів так зване хлібне жалування, якого ніколи не вистачало. У 1755 році кошовий Г. Федорів писав гетьманові К. Розумовському, що “Військо з давніх літ і нині хліба на пашут, да в здешніх степах йому весьма малой род бивает... на рік Військо потребує 10 тис. четвертей (960 тон – авт.) борошна і без цього може статися велика нужда” [163.501]. Прямолинійна трактовка цього листа ввела в оману окремих дослідників. Лукавство цієї фрази, як і самого листа очевидна, при бажанні безкоштовно отримати хоч якусь матеріальну підтримку для Війська Запорозького. Бо звідки відомо про – “весьма малой род хлеба”, якщо його не пашуть? Сам лист мав на меті якось обґрунтувати подане прохання про потреби Війська в імпорті і просив на цей імпорт знизити митні ставки, як і на вивіз власне запорозької продукції, бо за словами отамана, ці митні ставки збирались російськими митними урядовцями “...с великим отягчением на перевозах против прежнего” [120.310–312]. Цілком можливо, що така кількість хліба і була потрібна для січовиків але відомо, що якась частина цього збіжжя йшла на продаж до Криму, якого той гостро потребував. Це добре ілюструє лист Єдисанського паші 1770 року [78.251.47].

При чисельності Війська в 12–14 тисяч, ці поставки можна розглядати лише як допомогу. Річну потребу Війська у 960 тон можна порівняти з 144 тонами спаленого у 1772 році під час російсько-турецької війни зерна в зимівнику згадуваного нами Онуфрія Лати [163.500]. Добре видно, що одне зимівниче господарство покривало дванадцятю частину царського хлібного жалування усьому Війську. І таких господарств було чимало. У зимівнику полковника Гараджі з Барвінкової Стінки російські описувачі при

конфіскації майна зафіксували більше 22 тон зерна. Та ще й у його млині на Донці – 15 тон. Всього 37 тон збіжжя. Крім того, за садибою росло дві загороди жита та загорода пшениці. Така кількість збіжжя та наявність у зимівнику землеробського реманенту у вигляді трьох плугів з лемехами і череслами, кількох кіс і серпів – чітко вказують на землеробську спеціалізацію даного господарства. Такий же напрямок господарської діяльності мав і зимівник Пишмича, де було описано 4 плуга, 10 серпів, 12 кіс, 2 заступи та інший землеробський реманент [163.501,506].

Землеробство культивували і господарства військового писаря Івана Глоби. Так, у його зимівнику на річці Базавлуг в полі за 5 верст від зимівника було засіяно жита 50 міхів. Якщо вага кожного з цих міхів умовно складала 50 кг, то жита було засіяно 2500 кг, пшениці – 20 мішків – 1000 кг, ячменю – 10 мішків – 500 кг, гречки – 15 мішків – 750 кг, проса – 10 мішків – 500 кг. Крім того тут було посіяно ще 2 мішка конопель і мішок цибулі.

Ці дані дуже важливі, оскільки дозволяють досить точно обчислити площі орних земель в зимівниках запорожців. Знаючи, що на кожен гектар засівається не менше 240 кг зерна, ми можемо приблизно вирахувати площі засіяної цим збіжжям землі. Отже, в цьому зимівнику під пшеницю було засіяно 5 га, жита 12,5 га, ячменю майже 5 га, гречки 10 га, проса більше 25 га. Всього тут під зерновими було зайнято близько 57,5 га землі. У другому його зимівнику на річці Тернівці, за словами управителя Максима Сича, було засіяно 24 четверті (близько 5040 кг – авт.) зернових на 21 га землі. У третьому його зимівнику на Самарі зберігалось для сівби більше 54 четвертей різного збіжжя (близько 11340 кг – авт.), що становило більше 47 га [99.328,331,335]. Всього загальні площі в його зимівниках зайняті під зернові склали більше 125 га, що навіть для сучасних фермерських господарств можна визначити як досить значні.

Торгівля збіжжям давала неабиякі прибутки. Яків Ломаний у травні 1772 року продав різного збіжжя єврею Марку Соломону 18 тон, за що одразу

виручив більше 10 тис. руб [83.328.26–29]. Під час відомого татарського нападу на приорілля взимку 1769 року в спаленому татарами зимівнику козака Шкуринського куреня Івана Шморгуна загинуло 40 тон зерна. А у козака Джереліївського куреня Степана Каплуна – близько 32 тон [27.278.33]. Тому і жило Запорозьке Військо, головним чином, за рахунок козаків-аграріїв, а не з мізерного царського жалування, яке отримували вкрай нерегулярно, не в повному обсязі, через зловживання і розкрадання російськими командами, та ще й з великими волокитами. Тобто січове товариство існувало трудами господарів зимівників, основним обов'язком яких, за словами А. Апостолова, було постачання продовольства до Січі [147.106].

Царське жалування, значні обсяги зберігання і продажу збіжжя не залишають жодних сумнівів стосовно товарності землеробства. Так в зимівниках запорожців Каплуна, Шморгуна, Ковпака, Глоби, Калниша було знайдено від 3 до 5 тисяч пудів обмолоченого хліба не рахуючи того, що стояв немолоченим у скиртах [204.129]. Користуючись своїм впливом у Вольностях і значними діловими зв'язками за їх межами, маючи значні капітали, вони мали широкі економічні можливості, якими в повній мірі і користувалися. Про це свідчить листування з впливовими та відомими діячами Гетьманщини і Росії. Листування носило виключно діловий характер. У більшості випадків йшлося про торговельні угоди, ціни, митні ставки, обсяги товару, податки і збори та про інші умови реалізації своєї продукції в тих чи інших регіонах.

Зберігали такі значні об'єми зерна в загородах та спеціально оздоблених для цього ямах про які повідомляв Василь Зуєв [114.271]. А необмолочене, щойно зібране зерно – в копах і снопах. Я. Новицький під час своїх подорожей по степах бачив “...чотирьокутні окопи у вигляді редутів. В цих місцях запорожці ставили копи хліба і сіна обкопаних ровом для збереження від степових пожеж” [125.21].

Таку зернову яму в якій зберігалось 15 мішків жита було знайдено у зимівнику кошового при слободі Петровій. В зимівнику на річці Базавлуг, який належав Військовому писарю Івану Глобі зберігалось в ямі 80 мішків проса. Такі ями були і в інших господарствах. Російські описувачі майна репресованих запорожців знайшли їх далеко не всі. Кількома роками раніше в іншому зимівнику кошового на Інгульці, за повідомленням полковника Григорія Поповича – “...хліб з ям вибрато і помолото. Для виїмки всього хліба наказано ще 100 рогож прислати. От полкового старшини Данила Балицького 50 рогож прислано і хлібом наповнено” [87.354.5]. Очевидно, що яма була не одна і обсяги зерна в них були досить значними. Претензія отамана Криловського куріня Івана Білого від 1771 року свідчить, що татари – “...при зимовнику его в речки Ингула вибрали из земли с ям пашни разного рода четвертей 50 (близько 10 тис. кг – авт.) ціною в 200 руб, муки пудов 30 в 90 руб” [80.267.47].

Слід зазначити, що такий спосіб збереження зерна був відомий автохтонному населенню цих територій дуже давно. У багатьох поселеннях Південного Подніпров'я IX – XIV ст. археологами було знайдено такі ями для зерна різних форм і розмірів від 0,7 x 0,8 м в житлі поселення Іллінка до 1,8 x 1,4 м поблизу житла поселення Республіканець [179.17–18].

Висока продуктивність цього способу збереження збіжжя набула йому широкої популярності. Модернізований, він і зараз широко застосовується в усіх сучасних розвинених країнах, де водночас у сухих герметичних сховищах зберігається 25 – 30 тис. тон зерна, яке не потребує ніякої енергії на провітрювання, сушку, переробку, транспортування, і яке не втрачає високої якості зерна дуже довгий час.

Про широкий розвиток землеробства свідчить і різке зростання кількості млинів. У 1767 році по Дніпру на території Кодацької паланки тільки лодійних млинів нараховувалося 52 [96.67.53–54]. Щоправда у 1774 році їх тут нараховано вже менше – 41. Причина зменшення кількості лодійних

млинів вказана тут же: – “...малой чрезвычайно в Днепре води и недороду хлеба” [97.67.98–99]. Тобто на цей рік припадала чергова посуха. На жаль, ми не маємо показників по кількості млинів у інших паланках, хоча безумовно вони там були. Як невідома нам і кількість вітряків. Зате достеменно відомо, що з їх власників збирали сталий податок збіжжям – “...до церкви божией мерою от каждого камня по бочке коропской пшеничного, а на канцелярию 4 коробки житного” [61.67.50].

Ще одним важливим свідченням досить широкого розвитку землеробства в запорозьких зимівниках були показники продуктивності. Для нас вони дуже важливі, бо пояснюють рівень життєспроможності зимівничої форми господарювання.

Для землеробства Запорозьких Вольностей важливо з'ясувати врожайність головних культур і визначити баланс витрат і прибутків в головних галузях господарства запорожців. Рівень урожайності напряму залежить від рівня агротехніки. Її складові ґрунтуються на технологіях обробки землі, збору урожаю, його збереженню і обробки. На Запорожжі у цей час набула поширення трипільна система обробітку ґрунту, який запорожці обробляли важким залізним плугом при використанні волової тягової сили. Кількість волів в упряжці залежала від важкості ґрунту. На вибір знарядь для збирання врожаю мали вплив не лише певні культури, а й їх стан, обумовлений природними факторами. Збирали урожай переважно серпами, а косою користувалися для збору низькорослих урожаїв у несприятливі роки. Сушили хліб переважно на полі у валках, після чого він звозився у стодоли. Хліб обмолочувався на току звичайними ціпами, а подекуди і кіньми. Потім частину зерна, яку передбачалося якось використати у найближчий час зсипалася у комору, а те збіжжя що потребувало тривалого зберігання зсипалося в земляні ями-зерносховища, де

воно могло надійно зберігатися досить тривалий час. Це зерно було повністю убезпечене від мишей, але вже не могло використовуватися для посіву.

Точні дані про урожайність зернових в господарствах запорожців визначити досить складно через кілька причин. По-перше – рівень врожаїв ніде спеціально не фіксувався, по-друге – через відсутність сталих критеріїв його визначення. Нащадок запорожців Іван Розсолада говорив що сіяли небагато, а родило достатньо: – “...як чотири мішки висіють, то триста копен нажнуть. Треба було вісім женців аби зжати врожай до Покрови” [237.297]. На відрізаних у запорожців землях в Єлисаветградській провінції у 1766 році урожайність була сам-шість [174.112]. Німецький мандрівник Хаммард, подорожуючи по Україні вже після ліквідації Січі, писав про сам – 12 урожаю в козацьких господарствах [136.207]. Після ліквідації Вольностей звичайним урожаєм на півдні України вважалося сам 2 – 3. Найкращі урожаї зафіксовано в сам 6 – 7. А. Скальковський дійшов висновку, що в доброму раціональному господарстві можна було мати 12 – 14 сам [209.95]. Якщо вважати ці цифри крайніми, то урожайність в зимівничих господарствах запорожців цілком можна назвати досить високою навіть за сьогоднішніми мірками.

На нашу думку, саме ця галузь господарства найбільше сприяла швидкому збагаченню значної частини запорожців. Бо високий і стійкий попит на збіжжя при стабільно високих ринкових цінах не міг не вплинути на розвиток галузі і на стан виробників продукції. Особливо це стосується не стільки безпосередніх виробників, скільки посередників-гуртовиків, до яких перш за все належала запорозька старшина. Про їхню посередницьку роль говорять кількісні показники збіжжя зафіксовані російськими описувачами майна зимівників після ліквідації Січі і вислання їх господарів.

Отже, в період Нової Січі землеробство на території Вольностей стає важливою галуззю господарства. Воно повністю забезпечувало внутрішні потреби Війська і посідало друге місце в товарному виробництві запорожців.

Крім того, з кожним роком продукти землеробства займали все більш високе місце в експортних поставках до сусідніх країн і з часом мали всі підстави стати провідною галуззю господарства. Аналіз документальних даних переконливо доводить, що ця галузь господарства досить успішно розвивалася на всій території Вольностей, а не тільки в північних паланках де, безумовно, і природно-кліматичні і загальноекономічні умови були дещо кращими. Рільництво існувало і на східному, і на південному прикордонні. Академік І. Гільденштедт на початку 70-х років на Міусі бачив млини в зимівниках запорожців де мололи багато борошна [105.222]. А листування хана і Коша дає підстави вважати що рільництвом запорожці займалися у своїх зимівниках далеко за межами південних володінь Вольностей, на територіях Кримського ханства [68.41.46].

Радикальна зміна ситуації в регіоні, внаслідок якої зміцніли комунікації і зв'язали Вольності з сусідніми ринками, зразу ж дала могутній поштовх подальшому економічному розвитку Запорожжя, яке до цього було давно підготовлене усім своїм попереднім розвитком і соціально-економічним устроєм.

4.3. Розвиток ремесла та допоміжних галузей господарства

Розвиток різного роду ремесел багато в чому залежить від загального стану економіки конкретного суспільства і відбиває рівень його виробничої діяльності та спеціалізації. На перших двох етапах економічного розвитку запорозького суспільства, коли домінували екстенсивні форми господарювання і основні прибутки давали промисли і війна, годі було очікувати бурхливого розвитку ремесел. Попит на ті чи інші знаряддя в основному задовольняв імпорт та військова здобич. Хоча за свідченням Гійома де Боплана – "...серед цього народу (козаків – авт.) зустрічалися люди, досвідчені у всіх взагалі необхідних для життя ремеслах: теслі для будівництва жител і човнів, стельмахи, ковалі зброярі, кожум'яки, римарі,

шевці, бондарі, кравці і т.д. Зрештою, правду сказати, вони розуміються на усіх ремеслах.... але зосереджуються лише на корисному і необхідному, головним чином на тому, що пов'язане з сільським життям” [102.29–30]. Цей далеко не повний перелік і остання фраза автора, дає змогу зробити висновок, що тут були представлені в основному побутові види ремесел, тобто ті які забезпечували існування і нормальне функціонування головним чином натурального господарства.

Товарний характер виробництва був би неможливим без широкого розвитку комунікацій і наявності відповідних транспортних засобів. За контроль над комунікаціями йшла справжня війна. Зиск, по суті, і диктував мету цих змагань. Вона полягала в залученні до своїх теренів і перевозів максимально можливої кількості купців. Як приклад такої конкуренції можна навести факт будівництва Кримським ханом мосту при Кизикермені. У відповідь на це запорожці неподалік навели пароми і переманили частину подорожуючих до себе [120.15–16]. З цього приводу між татарами та запорожцями виникло досить жваве листування. “Перевози стали першою статтею доходу скарбниці. Митна політика починає грати основну роль, а січковий базар стає центром економічних інтересів” – писав О. Рябінін-Скляревський [132.6].

Основним транспортним засобом на той час була звичайна мажа з волами. Детальний опис цього возу добре відомий і зупинятись на ньому немає сенсу. Відзначимо лише простоту і надійність конструкції. Це давало змогу виготовити її в звичайних домашніх умовах будь-кому з зимівчан, що мали певні теслярські здібності. Щоправда дехто з них виготовляв такі і інші транспортні засоби на попереднє замовлення і на продаж, шкодячи лісовим масивам, проти чого Кош мусив ввести певні обмеження [51.29(I).9–10]. Кількість цих транспортних засобів у окремих зимівчан дає можливість говорити не тільки про значні обсяги перевезень, а й про наявність певної транспортної спеціалізації. Так, запорожці Натикач та Рябий мали по 11 маж, Голуб – 24, а Гаркуша – 44 мажі [204.129]. Навряд чи така кількість

транспортних засобів була необхідною у власному господарстві. Тут, ми маємо справу з транспортною спеціалізацією, що само по собі і не дивно, бо чумацтво з давніх давен було одною з головних прерогатив козацтва. Власне, одна з перших згадок про козаків, (грамота міщан Києва 1499 року – авт.) це згадка про купців з рибою, тобто – чумаків [189.88]

Є й певні факти здачі в оренду окремих возів під перевезення краму інших господарів [120.135]. В оренду здавалися не тільки окремі транспортні засоби, а й тяглова сила. Можна було найняти воза і цілу валку навіть з обслуговуючим персоналом. Керували цими валками не самі господарі, а досвічені чумацькі отамани. Правили возами і обслуговували їх переважно найманці з молодиків. Що до попиту на такий вид послуг, то він залежав від багатьох чинників. Від них залежала і оплата цього роду послуг. Маємо факти отримання від Коша білетів з дозволом на перевезення на чітко визначений термін і район. Так, цигану з батьком дано було білет на заробітки возом в Самарському і Протовчанському відомстві терміном на один рік [88.356.100]. На разі невідомо скільки коштував такий “патент”, але безсумнівно, що якийсь податок з цього роду діяльності все ж збирався на користь Війська від імені якого такий дозвіл давався. За звичай власники таких дозволів на протязі року в означених паланках могли вільно найматись до перевезень різноманітних вантажів. Звичайно, що більшість зимівчан мала по кілька таких маж. По кількості волів в окремих описах можна визначити, що їх кількість в середньому на зимівник дорівнювала 2–3 возам. Це було обумовлено реальною господарською потребою для перевезення продуктів власного господарства: хліба, борошна, риби, солі, сіна і таке інше.

Лиш окремі господарі надавали певну перевагу торгівлі сіллю, яку як і зерно в значній кількості зберігали в ямах. Так, в зимівнику кошового в п’яти ямах зберігалось близько 50 возів солі, тобто близько 4750 пудів, або 76 тон.

А в зимівнику Івана Глоби в ямі було 8 возів солі, або 760 пудів [204.305,328]. Генерал-губернатор Воейков писав цариці про: – “Знатный торг у них производит соль крымская за которой ездят от Микитина на озеро и с возвратом меньше трех недель.” При цьому він з обуренням зазначав, що закупівельна гуртова ціна пуда солі в Криму для запорожців найнижча – усього 5 коп, продають її в Україні по 10–11 коп за пуд, а московським людям завжди на 3 копійки дорожче – по 13–14 коп за пуд [11.796-01-03.139]. Отже, торгівля сіллю давала чималі прибутки і збереження цієї торгівельної монополії для запорожців було дуже важливою справою. Потрійна виручка з кожного пуда солі тільки при транспортних витратах робила цей бізнес дуже рентабельним. Саме тому, за словами Н. Полонської-Василенко, близько 5% людності Запорожжя жило тільки з соляної торгівлі [204.89].

При умові що один віз перевозив близько 95 пудів солі вартістю по 10 коп за пуд, то в грошовому еквіваленті це дорівнювало 9,5 руб на кожному возі. Валка з 10 возів везла 950 пудів солі на суму 95 руб. Гаркуша на своїх 44 возах міг одночасно перевезти 4180 пудів солі на суму 418 руб. Відомо що у кошового П. Калнишевського в ямах зберігалось солі на 475 рублів, а у судді Глоби на 76 руб.

Не випадково серед чумаків багато було дуже заможних людей, які сконцентрували у своїх руках значні капітали і часто виступали як кредитори. Безперечно, що першоосновою їхніх капіталів було власне господарство і активна торгівельна діяльність.

Традиційна думка, що саме в Січі було сконцентровано усі ремесла, видається не зовсім правильною. На Січі жила менша частина населення Вольностей, та й більшість з них перебувала тут не постійно. Тут були сконцентровані переважно загальновійськові ремесла, на які саме у Січі був найбільший попит. Ремісники мали певну вузьку спеціалізацію і були пов’язані з виготовленням головним чином зброї, човнів і різного іншого

військового начиння. Так, у Дерев'янківському курені два роки жив шабельний майстер Афанасій Волошин [120.12]. Він, головним чином, займався ремонтом та виготовленням холодної зброї, хоча тут виготовлялися і речі загальнопобутового вжитку. На січовому базарі можна було придбати будь-які вироби, які стікалися сюди у базарні, і особливо в ярмаркові дні з усіх найвіддаленіших територій Вольностей та з-за кордонів.

В часи Нової Січі з подальшим розвитком зимівничої форми господарювання, спостерігається чітка тенденція до децентралізації ремісничого виробництва. Хоча Січ і продовжувала залишатися головним торгівельним центром, куди стікалися вироби з усіх Вольностей і де продовжувався жвавий обмін усіма видами продукції як місцевого, так і імпортного виробництва.

На разі нам не вдалося простежити на території Вольностей розвитку такої галузі як гончарство, хоча на цю продукцію тут завжди був стабільний попит, який задовольнявся виключно “імпортом” з найближчого тодішнього гончарного центру – Опішні на Полтавщині. Це підтверджується й археологічно. Бо як на території залишків колишнього січового цвинтарю близ села Покровського Нікопольського району, так і при шурфовках і розкопках окремих козацьких зимівників, виявлено саме характерну тонкостінну світлосіру опішнянську кераміку. Хоча зустрічалася і кераміка з інших гончарних центрів. Запорожжя зі збільшенням населення значно збільшило попит на цю продукцію, яку на ярмарках зимівчани купували наряду з кахлями для груб пічей своїх осель. Для власних хат купувалися дорожчі полив'яні кахлі з рослинним та геометричним орнаментом. В одному випадку знайдено було полив'яні кахлі з зображенням двоголового російського орла. А для хат де жили найманці, закупувалися прості кахлі без поливи і з примітивним геометричним орнаментом.

Натомість відомий наказ Новокодацькому полковникові – “...не препятствовать оселенню в Кодацькій паланці двох золотарів...”[89.356.50]. Вони потрібні були для виконання числених замовлень по виготовленню церковного начиння і коштовних побутових речей для заможних господарів. Одним з таких господарів був Донець, бо серед заарештованого і описаного його майна ми зустрічаємо 8 фунтів срібла та пуд міді, які були необхідні для виготовлення коштовних речей [120.102]. Ще одну вельми рідкісну спеціалізацію мав козак Пашківського куреня Микита Христоріз. Прізвище нам її повністю розкриває. Живучи зимівником десь поблизу Січі, він виготовляв з місцевого вапняку намогильні хрести на замовлення [181.75].

Розвиток землеробства сприяв і млинарству. Відомо, що на Запорожжі використовувалися водяні, так звані – “лодійні” і вітряні млини. Попит на будівничих млинів на території Вольностей був досить значним. Ми вже згадували про лодійні млини Кодацької паланки. Напевне саме їх бачив Василь Зуєв: – “Против Нового Кодака имеются мучные и просяные мельницы, построенные на глубине между высунувшихся камней” [114.251]. Скупчення таких млинів в межах порожистої частини Дніпра обумовлено їх конструктивними особливостями і наявністю тут швидкої течії. Для встановлення цих млинів не треба було значних фізичних, матеріальних чи якихось інших витрат. Вони встановлювались лиш на літній період і при потребі їх легко можна було переправити на інше місце, а на зиму зовсім демонтувати. На жаль не вдалося поки що знайти дані про кількість таких млинів в інших паланках і не тільки по Дніпру, а й по численим його притокам, де була більш-менш жвава течія.

Так само, як і про кількість вітряків, яких також було чимало на високих берегах річок з повільною течією. Логічно припустити, що принаймні кожне друге зимівниче господарство де домінувало землеробство повинно було мати власний вітряк, бо доцільніше було мати долеве, або пайове утримання такого вітряка кількома господарями. Існувала навіть певна конкуренція між

майстрами-будівничими млинів, яких тоді називали “мірочниками”. Про один з таких випадків нам відомо з листа кошовому полкового старшини Афанасія Фридрика де зазначено, що “мірочника” Марка Карнауха “находящегося в зимівнику покійного Грицька Письменого направлено на будівництво млина в зимівнику кошового Калнишевського. Причому його попередник – Федір, який, можливо, мав нижчу кваліфікацію і чомусь не справився з завданням, втік невідомо куди [85.354.15–17]. Цьому Карнауху було підпорядковано кілька інших майстрів, для оплати роботи яких було введено спеціальний щорічний податок з посполитих найближчих сіл – Зелене та Верблюжка, який формував фонд будівництва млина. Але в реєстрі конфіскованого майна в зимівнику на Інгульці значилося, що це були “військові двори – 4; хлеба войскового в яме – жита мешков 15. При слободе Петровой в амбаре пшеницы 6 четвертей, в том же амбаре войсковой пшеницы три четверти с половиною” [86.354.18]. Цей факт, а також і розпорядження у неврожайний 1774 рік: – “... а буде где старшин войскових мельницы с оных размеру ничего не взимать, в куренного же Деревянивского Лазаря Глобы с его мельниц половинную только часть взять” [95.67.102], наче б то дозволяє зробити висновки про певне зловживання кошовим і взагалі старшиною своїми авторитетом і посадами. Але ці факти могли пояснюватися ще й тим, що в старшинських зимівниках зберігався загальновійськовий хліб, тобто те збіжжя, яке призначалося для січового товариства. Саме в старшинських зимівниках його зберігали в ямах, потім мололи і вже у вигляді борошна воно поступало на Січ де млинів не було. Тут воно розподілялося по куреням і вживалося рядовим козацтвом.

Лодійні млини використовувалися і для сукновального виробництва, про яке згадував Микита Корж, як і про 15 кравців Лазаря Глоби, що шили одяг на продаж [135.35]. В одному з зимівників кошового одна з хат також була відведена для проживання „портных кои всегда платье строят” [204.312].

А вітряки оздоблювалися спеціальними товкачами і пресами для виготовлення олії, яка складала значну статтю експорту. Збільшення населення Вольностей значно активізувало будівництво і сприяло розквіту усіх ремесел які були з цим пов'язані.

Але зрештою не ремесла, а лихварство і торгівля сприяли накопиченню значних капіталів провідною верствою козацтва, що дало привід говорити про утворення запорозької буржуазії і появи торгівельного капіталу. В цілому можна погодитись з висновками зробленими свого часу ще Д. Дорошенком: – “Запорожжя дуже скорим темпом еволюціонувало від екстенсивного способу експлуатації природних багатств своєї території до звичайної державної організації з осілою хліборобською господаркою інтенсивного характеру”[169.230].

Зимівник не міг стояти осторонь активної торгівлі, бо значна їх частина мала товарне виробництво. Січ була не лише транзитним пунктом в регіональному товарообміні. Тільки торги з Кримом давали щорічно 60 тис. руб сріблом. Щороку до Січі приходило безмитно 5–10 кораблів [204.89]. Саме торгівля зробила запорожців відомими багатіями. “Запорожцы были большею частию холосты, а имели многія тысячи денегь...” – говорив М. Корж [135.26]. Ці тисячі і становили той первісний капітал, який запорожці-зимівчаки вкладали в купівлю землі, засновуючи нові й розширюючи старі господарства, але не феодалного, а капіталістичного типу. Бо в основі їх діяльності лежали стосунки переважно ринкового характеру з застосуванням вільної найманої праці. Це і робило зимівничі господарства більш прогресивними і продуктивнішими у всіх відношеннях за аналогічні господарства сусідніх країн. В. Голобуцький конкретизував висновок Д. Дорошенка: – “Зимівник не стояв осторонь загального процесу розвитку товарно-грошових відносин. Він мав чіткі риси буржуазного господарства. Це сприяло економічному зростанню Запорожжя й більш швидкому розвитку тут нових капіталістичних стосунків” [163.360]. Хоча, на нашу думку, ці

стосунки для Запорожжя ніяк не були новими. Вони існували давно, а в цей час просто більш яскраво проявилися.

Завдяки подальшому розвитку провідних галузей зимівничого господарства швидкими темпами формувався внутрішній ринок. Зміцнювалися зовнішньоекономічні зв'язки. З кожним роком кількість багатих запорожців зростала. Йшло інтенсивне формування середнього класу, який сконцентрував у своїх руках значні капітали. У різних описах поряд з прізвищами старшин ми все частіше зустрічаємо прізвища рядових січовиків, які в своїх зимівниках використовували не тільки вільну працю заробітчан-зайдів, але й свого біднішого січового товариства. Якщо в 50-ті роки запорожцям власного хліба не вистачало і вони купували його в Україні, то вже в 60-х рр. вони повністю забезпечували свої потреби. Збіжжя стає предметом експорту в сусідні країни. Значну його кількість постачали і до російської армії.

Поліпшення торгівельних зв'язків з сусідніми країнами давало неабиякі прибутки. Ці зв'язки тривали з Кримом навіть в роки війни 1768–1774 р., коли туди вивозився хліб. Зимівчани мало зважали на такі обставини як війна і заборони. Ними керувала головним чином не чужа їм політика центрального російського уряду, а звичайний торгівельний зиск і прагматизм. Завдяки розвитку землеробства і інших галузей господарства, Запорожжя швидко позбавлялося економічної залежності від центральної влади. Це не могло не турбувати російський уряд, який втрачав економічний контроль над Запорожжям і добре розумів, що економічна незалежність рано чи пізно поставить питання про політичну незалежність.

Ще влітку 1768 року Катерина-II на пропозицію генерал-губернатора Воейкова привести у відповідність правовий статус українців до росіян, наказала йому подати детальний звіт про результати його подорожі по всій новоутвореній Катеринославській губернії. В цьому звіті, між іншим сказано, що чим більше переходить людей до Січі, тим вона небезпечніша. Доцільно

навести фрагмент цієї цікавої доповіді, що красномовно характеризує економічний потенціал зимівничого господарства і рівень стурбованості з цього приводу царського високого чиновника: – „Сперва доколи еще не богатий – чумаки, а потом уже купци і служби оне в Сечи своїй отнюдь не отправляют, разве некоторые підмогу дают, или вместо свое посылают наемника и тогда разбогатеv отходят совсем на отчизну, однако ж навсегда оставшись таким будто некоторое право в Запорожье промишлять товар их собственное: 1. множество лошадей, котрих продают в ногайскую татарщину, в Польшу и в Украину. 2. рогатий скот и овец продаж в большом множестве в Крым, Польшу, Украину. 3. Собственно приготовленное масло коровье и овече как и сало продают каждую зиму в Крым. 4. Риби сушеной множество идет из-под Очакова прямо в Польшу. 5. Довольно пашуть они хлеба пшеници и проса которого излишек, а при том и навозимо ис Польши и Малоросии точно продав в Крым и некоторые свои промысли чрез одну зиму под случай голоду в Крыму до многих тысяч разбогатели, и от того почали торговать в них получали из Константинополя и Архипелага бакалеи, а другие в тех местах торгуют российскими товарами получая от продаж в Сечу или своего продукта: маслом коровим, а оттуда привозять вино и бакалеи в Малоросию: те самие пришлеци суть первие противники и наустители старшини чтоб недопущать распространяться великорускому купечеству в Сечи.” “Деньги у них ходять турецкие левы и крымские башлыки, один по деньге российской которые получают они под вишепоказанному за скотину, масло, хлеб и протчие товары из Крыма, а ти за онде деньги берут соль.... Между прочим, уходит много российских серебряных рублей: 1 руб. за 200 башлыков” [11.796-01-03.140].

Російський уряд спочатку намагався чинити всілякі перешкоди розвитку нових економічних стосунків на Запорожжі. Під слухним приводом з 1764 року на Запорожжі заборонялося проводити розрахунки срібною монетою [73.170.21]. Це боляче вдарило, перш за все, по безпосереднім

виробникам продукції – зимівчанам. На кордонах і перевозах влаштувалися митниці де здирали потрійну плату і просто грабували чумаків, намагаючись хоч в такий спосіб зробити торгівлю збитковою і непривабливою в очах козаків-підприємців. Про здиства російських драгун повідомляв до Коша шафар Кодацького перевозу Федір Голуб [71.135.4]. Але всі ці заходи вже не могли перешкодити подальшому розвитку господарства на Запорожжі і все більшому збагаченню певної частини запорожців, та формуванню так званого середнього класу. У своїх зимівниках запорожці використовували більш прогресивні форми господарювання.

Скасування Січі у 1775 році завадило подальшому розвитку третього етапу економіки Запорозьких Вольностей і його остаточному оформленню як хліборобського. Інтенсивність цього процесу обумовлювалася усім попереднім економічним розвитком і тими значними зрушеннями економічного і соціально-політичного характеру що відбулися за часів Нової Січі в регіоні. Саме на цьому етапі зимівники певної частини запорожців перетворювалися на багатогалузеві господарства, в основі яких було закладено ринкові відносини. Такі господарства мали тенденцію до перетворення в господарства фермерського типу та поміщицького типу.

Отже, з'явившись набагато раніше Січі, зимівники як основна форма господарювання, набагато її пережили, значною мірою вплинувши на створення загальної економічної моделі господарства тодішньої Південної України.

ВИСНОВКИ

Зміна політичної ситуації у Північному Причорномор'ї протягом XVIII століття значно поживила економічні процеси, в яких провідна роль належала найдавнішій господарській інституції запорозького козацтва – зимівнику. Виникнення зимівничої форми господарювання запорожців тісно пов'язано з появою самого козацтва та викликано сприятливими соціально-економічними умовами, в основі яких лежала колонізація територій Південної України.

Аналіз джерел та археологічні дослідження дають підстави стверджувати, що зимівники виникли разом з першими ватагами колонізаторів-промисловців. Для забезпечення власної життєдіяльності вони створювали відповідні осередки бази-коші, або зимівники, які являли собою примітивне житло землянкового типу. За час свого існування козацьке житло швидко розвивалося від архаїчної однокамерної напівземлянкової форми, до наземної багатокамерної оселі вельми раціональної у всіх відношеннях конструкції, яка пізніше стала основою формування відомого південного типу житла українців. Простежена еволюція історико-архітектурних особливостей зимівника переконливо доводить автохтонність цього типу житла.

Зимівник часів Нової Січі відігравав важливу роль в економічній діяльності Запорозьких Вольностей. Він зазнавав складних еволюційних змін, трансформувавшись від примітивного сезонного коша ватаги рибалок чи мисливців до багатопрофільного господарства фермерського чи поміщицького типу. Ці зміни помітно впливали не тільки на розвиток усіх без винятку інституцій Запорозьких Вольностей, а й на загальну суспільно-політичну ситуацію в Південній Україні. Формування зимівничої системи господарювання відбувалося переважно на ринкових засадах, що дало можливість запорожцям створити доволі ефективне господарство не пізніше інших європейських держав.

За часів Нової Січі почали створюватися складні багатопрофільні господарства, що сприяло зміцненню торгівельних стосунків з сусідніми

територіями, формуванню внутрішнього ринку та утворенню торгівельного капіталу. Із старшин і так званих “абшитованих” формувалася запорозька торгівельна буржуазія. Серед заможного козацтва помітно зростала і кількість рядових козаків – майбутнього середнього класу. Зі збільшення економічного потенціалу цих провідних груп козацтва зростали і їхні політичні амбіції.

Соціальний склад мешканців окремих зимівників слід визнати доволі складним і строкатим, що пояснюється особливостями господарської діяльності, для забезпечення якої залучалися різні категорії населення. Взаємостосунки мешканців зимівників майже завжди знаходилися у правовому полі Вольностей і будувалися на договірних засадах. У соціальному плані зимівник відзначався суперечливими рисами. З одного боку, в зимівниках формувалася середній клас запорозького суспільства, а з іншого – частина з них ставала своєрідними базами гайдамацького руху – опозиційного до політики царату та січової адміністрації.

Запорозькі Вольності періоду Нової Січі виявляли ознаки кризового суспільства. Існуючий архаїчний уклад військової демократії ніяк не відповідав тогочасним реаліям і вимогам подальшого економічного розвитку, який гальмувався відсутністю писаних законів, що мали б регулювати складні поземельні відносини та контролювати систему оподаткування.

Для досліджуваного періоду характерним було зростання на конкретних умовах орендного землеволодіння серед посполства та духовенства Вольностей. Через відсутність писаних законів фактичне існування приватного землеволодіння за особливі заслуги перед Військом юридично не було оформлено і залежало від волі Коша. Земля ще тільки набувала ознак товарності, а тому надавалася у тимчасове довічне користування. Її не можна було продати чи успадкувати як зимівник.

Диференційованому оподаткуванню підлягали усі категорії населення Вольностей, а також духовні установи та священники. Розмір податків

встановлювала місцева влада з участю громади і залежав він від рівня господарської діяльності і спеціалізації.

В умовах все більшої економізації і демілітаризації Запорозьких Вольностей функції провідника фіскальної політики поступово переходили від Січі до паланкових центрів де водночас зосереджувалася виконавча влада, а в зимівниках концентрувалася економічна міць Запорозьких Вольностей. Тому зимівник постійно прагнув розширити та зміцнити свою автономію. Усе це значно послаблювало авторитет Коша і загострювало стосунки між ним та зимівниками, тобто між центром та периферією, де концентрувалася не військова, а економічна міць запорозького козацтва. Існуючі протиріччя між законодавчою владою Коша та виконавчою гілкою влади, що зосереджувалася в паланках вимагали термінового правового регулювання.

Розуміючи потребу в проведенні реформ, запорозька старшина намагалася надати козацькому суспільству подальших перспектив для розвитку, шляхом переведення економіки на інтенсивні форми господарювання з відповідним правовим оформленням нових економічних відносин. Але васальна залежність в якій перебували Запорозькі Вольності гальмували подальший економічний і суспільно-політичний розвиток запорозької спільноти. Несумісність економічних моделей Російської імперії і Запорозьких Вольностей призводили до неминучих конфліктів як на рівні базису так і на рівні надбудов. Маятникова політика Коша, яка прагнула адаптувати козацьку спільноту до вимог сюзерена, викликала різке незадоволення значної частини козацтва, що відбилося в заколотах на Січі, у поширенні гайдамацтва серед зимівчан та зниженню загальної управлінської ефективності.

У часи Нової Січі кількість і щільність розташування зимівників в окремих паланках значно зростає. В середньому на кожен зимівник припадало 9 км² Площа садиби зимівника дорівнювала 1200 – 1300 м² Висока щільність зимівників у найосвоєніших північних паланках призвела до необхідності

створювати нові господарські осередки за межами Запорозьких Вольностей, просуваючи українську колонізацію все далі на південь до моря.

Запропонована методика кількісних обчислень дала можливість встановити що на момент ліквідації Запорозьких Вольностей на їх території налічувалося близько 9 тисяч зимівників у яких проживало 54700 чоловік – більше половини усього населення Вольностей. Визначена нами кількість зимівників у своїй масі була неоднорідною і мала низку відмінностей, які дозволили визначити чотири основних типи зимівничих господарств, серед яких переважав фермерський тип, орієнтований на скотарсько-землеробську спеціалізацію господарства.

Саме така спеціалізація в досліджуваній період була домінуючою. Дещо потіснивши традиційне для Запорожжя рибальство та зробивши значний крок у бік рільництва, гендлярства і лихварства, зимівник значно прискорив подальшу капіталізацію запорозького товариства. Векселя, боргові розписки, грошові позики, торгівельні угоди, ціни та прибутки, а не військові походи і криваві битви все більше хвилювали значну частину запорожців.

Продуктивність провідних галузей зимівничого господарства слід визнати доволі високою. Очевидним є і товарне спрямування певної частини зимівничих господарств. Про це свідчать значні торгівельні обладки та обсяги збіжжя, що зберігалося в зимівниках. Розвиток рільництва не тільки позбавив січове товариство економічної залежності від царського жалування, а й дозволив експортувати значні обсяги зерна і борошна у Крим та поставляти його до російської армії. Паралельно рільництву і скотарству розвивалися переробна галузь та ремесла. Кількість вітряків і лодійних млинів при зимівниках зростала пропорційно оброблюваній землі, площа якої в окремих зимівниках сягала 250 га. Власні сукновальні при млинах дозволили в зимівниках Головатого та Ковпака налагодити мануфактурне виробництво готового одягу. А торгівля власним збіжжям і кримською сіллю вимагала значної кількості транспортних засобів, які виготовлялися на замовлення і в окремих спеціалізованих зимівниках налічувалися десятками.

Стабільний рівень господарських здобутків цілком пояснював небажання зимівчан воювати за чужі інтереси і йти до війська. Це викликало стурбованість Коша, який силоміць і з погрозами смертної кари проводив військову мобілізацію серед зимівчан.

У військовому аспекті значення зимівника також було досить вагомим. Його можна розглядати як початкову військову школу, яку проходила більшість запорожців. Тут відбувався основний процес гартування молоді, закладалися основи господарського і психологічного виховання майбутніх січовиків. Для молодих вихованців зимівників службу у Війську слід розглядати як обов'язкову повинність. Зимівник був не тільки постачальником вояків, коней, провіанту і фуражу, а і військовою одиницею та фортифікаційним осередком, який мав неабияке значення, про що красномовно свідчить операція по захопленню Січі. У мирний час зимівчани активно залучалися до збору розвідданих, проникаючи під виглядом купців далеко вглиб території потенційного ворога, вони здобували важливу інформацію про плани і наміри, військові приготування та економічний стан супротивника. Під час ведення бойових дій на них покладалися функції провідників, розвідників, фуражирів та зв'язківців.

Факт існування поштових станцій при зимівниках запорожців та утримання у належному стані мостів, гребель, доріг та перевозів, свідчить про їх важливу роль у створенні комунікацій на території Вольностей.

Значний відсоток релігійних споруд, які будувалися і утримувалися в зимівниках на кошти їх мешканців, красномовно свідчить про великий вплив цієї інституції і на ідеологічні засади усього запорозького суспільства.

Саме зимівнича система господарювання активно сприяла формуванню певних особливостей світогляду і філософії значної частини запорожців, що вигідно виокремлювало їх з-поміж іншого населення Півдня України і значною мірою впливало на ментальні особливості українців.

Вищезазначене спростовує твердження про те, що території Південної України почали освоюватися лише після їх завоювання Росією в кінці XVIII

століття. Слід підкреслити, що пізніша російська колонізація мала мілітарний характер і спиралася на систему фортець, освоєння запорожцями цих територій носило самодостатній сільськогосподарський напрямок, опираючись на розгалужену мережу зимівників.

На Запорозжжі творилася власна оригінальна господарська система, яка була настільки життєздатною, що уряд Російської імперії не знайшов ніяких інших засобів її пристосування і адаптації до умов абсолютизму, окрім brutального знищення. В основі рішення царату про ліквідацію Запорозьких Вольностей лежали виключно економічні та політичні чинники. Фактично ліквідовувалося не Військо, а прогресивніша економічна модель, на базі якої в зимівниках успішно розвивалися відмінні від імперської соціально-економічні і правові відносини.

Зимівник був не тільки основою господарської діяльності запорожців, а й базою виникнення усіх головних інституцій Запорозького козацтва. Тому, з'явившись набагато раніше Січі, зимівники, як основна форма господарювання, набагато її пережили, значно вплинувши на створення загальної економічної моделі господарства Південної України.

Однак ряд важливих аспектів роботи заслуговують на перспективне спеціальне вивчення. Зокрема, участь зимівчан у становленні і розвитку християнського світогляду серед цивільного населення Запорозьких Вольностей, у започаткуванні і розвитку чумацького промислу, у формуванні внутрішнього ринку, у гуманітарно-освітніх процесах та національно-визвольних рухах, особливо в гайдамацькому.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ**ДЖЕРЕЛА****НЕОПУБЛІКОВАНІ****Державний Архів Автономної республіки Крим****(далі – ДАРК)**

1. ДАРК, ф. 535, оп.1, спр. 829, арк. 32.

Інститут рукопису Національної бібліотеки України**ім. В. І. Вернадського****(далі – ІР НБУ)**

2. ІР НБУ ім. В.І.Вернадського, ф. 9, арк. 3874– 3891.

Російський державний військово-історичний архів, м. Москва**(далі – РДВІА)**

3. РДВІА, ф.52, оп.1, ч. 1, арк. 146–148.
4. РДВІА, ф. 52, оп.1, спр.1, ч.1, арк. 25.
5. РДВІА, ф. 52, оп.1, спр.37, ч.1, арк. 4–5.
6. РДВІА, ф. 349, оп.12, спр.5032.
7. РДВІА, ф. 416, № 241.
8. РДВІА, ф. ВУА, № 24067.
9. РДВІА, ф. ВУА, № 24089.
10. РДВІА, ф. ВУА, № 25774.

Російський державний архів давніх актів, м. Москва**(далі – РДАДА)**

11. РДАДА, ф.16.д. 796-01-03. арк. 138-139.
12. РДАДА, ф.16. д. 794-02, арк. 4-9.

Російський державний архів Військово-морського флоту**(далі – РДА ВМФ)**

13. РДА ВМФ, ф. 1331, оп.4, № 649.
14. РДА ВМФ, ф. 1331, оп.1, спр.9.

15. РДА ВМФ, ф. 212, оп.4. спр.112.

Центральний державний історичний архів України, м. Київ

(далі - ЦДІАК України)

16. ЦДІАУ, ф.229, оп.1,спр. 28(II), арк. 183, 196.

17. ЦДІАУ, ф.229, оп.1,спр. 348, арк. 2.

18. ЦДІАУ, ф. 229, оп.1,спр. 83(II), арк. 172-173.

19. ЦДІАУ, ф. 229, оп.1,спр. 171, арк. 14-15.

20. ЦДІАУ, ф. 229, оп.1,спр. 175, арк. 142.

21. ЦДІАУ, ф. 229, оп.1,спр. 279(II), арк. 210, 226.

22. ЦДІАУ, ф. 229, оп.1,спр. 52, арк. 1а.

23. ЦДІАУ, ф. 229, оп.1,спр. 36, арк. 12.

24. ЦДІАУ, ф. 229, оп.1,спр. 88, арк. 32-33.

25. ЦДІАУ, ф. 229, оп.1,спр. 78, арк. 81.

26. ЦДІАУ, ф. 229, оп.1,спр. 136, арк. 7-8

27. ЦДІАУ, ф. 229, оп.1,спр. 378, арк. 33.

28. ЦДІАУ, ф. 229, оп.1,спр. 240, арк.4.

29. ЦДІАУ, ф. 229, оп.1,спр. 321(1), арк. 321.

30. ЦДІАУ, ф. 229, оп.1,спр. 340, арк. 2-3.

31. ЦДІАУ, ф. 229, оп.1,спр. 353, арк. 11.

32. ЦДІАУ, ф. 229, оп.1,спр. 356, арк. 111.

33. ЦДІАУ, ф. 229, оп.1,спр. 356, арк. 118.

34. ЦДІАУ, ф. 229, оп.1,спр. 356, арк. 158.

35. ЦДІАУ, ф. 229, оп.1,спр. 356, арк. 16; 29; 46.

36. ЦДІАУ, ф. 229, оп.1,спр. 356, арк. 38.

37. ЦДІАУ, ф. 229, оп.1,спр. 356, арк. 41.

38. ЦДІАУ, ф. 229, оп.1,спр. 356, арк. 52.

39. ЦДІАУ, ф. 229, оп.1,спр. 356, арк. 58.

40. ЦДІАУ, ф. 229, оп.1,спр. 356, арк. 92.

41. ЦДІАУ, ф. 229, оп.1,спр. 358 (II), арк. 110.

42. ЦДІАУ, ф. 229, оп.1,спр. 358 (II), арк. 99-100.

43. ЦДІАУ, ф. 229, оп.1,спр. 6, 21, 31, 36, 50, 78, 88-91, 119-121, 145, 160, 251, 252,309.
44. ЦДІАУ, ф. 229, оп.1,спр. 74, арк. 22-23.
45. ЦДІАУ, ф. 229, оп.1,спр. 136, арк. 40.
46. ЦДІАУ, ф. 229, оп.1,спр. 156.арк. 16.
47. ЦДІАУ, ф. 229, оп.1,спр. 179, арк. 4.
48. ЦДІАУ, ф. 229, оп.1,спр. 241, арк. 13-14.
49. ЦДІАУ, ф. 229, оп.1,спр. 279 (1), арк. 25.
50. ЦДІАУ, ф. 229, оп.1,спр. 279, арк. 15.
51. ЦДІАУ, ф. 229, оп.1,спр. 29(1), арк. 9-10.
52. ЦДІАУ, ф. 229, оп.1,спр. 293, арк. 45.
53. ЦДІАУ, ф. 229, оп.1,спр. 341, арк. 15-22.
54. ЦДІАУ, ф. 229, оп.1,спр. 348, арк. 8.
55. ЦДІАУ, ф. 229, оп.1,спр. 353, арк. 50.
56. ЦДІАУ, ф. 229, оп.1,спр. 356, арк. 56.
57. ЦДІАУ, ф. 229, оп.1,спр. 356, арк. 115.
58. ЦДІАУ, ф. 229, оп.1,спр. 52, арк. 37.
59. ЦДІАУ, ф. 229, оп.1,спр. 6, арк. 14.
60. ЦДІАУ, ф. 229, оп.1,спр. 6, арк. 6.
61. ЦДІАУ, ф. 229, оп.1,спр. 67, арк. 42, 50, 55, 89.
62. ЦДІАУ, ф. 229, оп.1,спр. 267, арк. 29, 47.
63. ЦДІАУ, ф. 229, оп.1,спр. 279, арк. 35.
64. ЦДІАУ, ф. 229, оп.1,спр. 28(II), арк. 192.
65. ЦДІАУ, ф. 229, оп.1,спр. 324, арк. 110.
66. ЦДІАУ, ф. 229, оп.1,спр. 348, арк. 2, 7.
67. ЦДІАУ, ф. 229, оп.1,спр. 355, арк. 30.
68. ЦДІАУ, ф. 229, оп.1,спр. 41, арк. 46.
69. ЦДІАУ, ф. 229, оп.1,спр. 52, арк. 22.
70. ЦДІАУ, ф. 229, оп.1,спр. 136, арк. 158.
71. ЦДІАУ, ф. 229, оп.1,спр. 135, арк. 4.

72. ЦДІАУ, ф. 229, оп.1,спр. 140, арк. 22.
73. ЦДІАУ, ф. 229, оп.1,спр. 170, арк. 21.
74. ЦДІАУ, ф. 229, оп.1,спр. 136, арк.41.
75. ЦДІАУ, ф. 229, оп.1,спр. 18, арк. 1а.
76. ЦДІАУ, ф. 229, оп.1,спр. 233, арк. 4-13.
77. ЦДІАУ, ф. 229, оп.1,спр. 241, арк. 88.
78. ЦДІАУ, ф. 229, оп.1,спр. 251, арк. 47.
79. ЦДІАУ, ф. 229, оп.1,спр. 267, арк. 29, 47.
80. ЦДІАУ, ф. 229, оп.1,спр. 267, арк. 47.
81. ЦДІАУ, ф. 229, оп.1,спр. 279, арк. 108, 117.
82. ЦДІАУ, ф. 229, оп.1,спр. 293, арк. 33, 39.
83. ЦДІАУ, ф. 229, оп.1,спр. 328, арк. 26-29.
84. ЦДІАУ, ф. 229, оп.1,спр. 341, арк. 30.
85. ЦДІАУ, ф. 229, оп.1,спр. 354, арк. 15-17.
86. ЦДІАУ, ф. 229, оп.1,спр. 354, арк. 18.
87. ЦДІАУ, ф. 229, оп.1,спр. 354, арк. 5.
88. ЦДІАУ, ф. 229, оп.1,спр. 356, арк. 100.
89. ЦДІАУ, ф. 229, оп.1,спр. 356, арк. 50.
90. ЦДІАУ, ф. 229, оп.1,спр. 49, арк. 73-74.
91. ЦДІАУ, ф. 229, оп.1,спр. 52, арк. 30.
92. ЦДІАУ, ф. 229, оп.1,спр. 56, арк. 1а.
93. ЦДІАУ, ф. 229, оп.1,спр. 6, арк. 12, 14.
94. ЦДІАУ, ф. 229, оп.1,спр. 6, арк. 3-4.
95. ЦДІАУ, ф. 229, оп.1,спр. 67, арк. 102.
96. ЦДІАУ, ф. 229, оп.1,спр. 67, арк. 53-54.
97. ЦДІАУ, ф. 229, оп.1,спр. 67, арк. 98-99.
98. ЦДІАУ, ф. 229, оп.1,спр. 79, арк. 17, 18.

ОПУБЛІКОВАНІ

99. Абросімова С.В., Мицик Ю.А. Документи з історії українського козацтва в збірці Дніпропетровського історичного музею // Записки науково-дослідної лабораторії

- історії Південної України Запорізького державного університету: Південна Україна XVIII–XIX ст. – Вип. 3. – Запоріжжя: РА «Тандем-У», 1998. – С. 7–29.
100. Бублиев Н. Укрепления запорожских казаков в городе Александрии и Александрийском уезде // Записки Одесского общества истории и древностей. – Т. 2. – Одесса, 1868. – С. 216–220.
  101. Гайдамацький рух на Україні в XVIII ст.: Зб. док. / Під ред. І. Бутича, Ф.П. Шевченка. – К.: Наукова думка, 1970. – 659 с.
  102. Гійом Левассер де Боплан. Опис України. – К.: Наукова думка, 1990. – 252 с.
  103. Георгій Кониський архієпископ білоруський. Історія Русів / Під ред. А. Худорби. – К.: Наукова думка, 1978. – 262 с.
  104. Дерібас О. Останній запорожець // Хаджибей – Одеса та українське козацтво 1415–1797. (Джерела та документи до розділу IV). – Т. III. – Одеса, 1999. – С. 74–78.
  105. Дневник путешествия в Южную Россию академика Санкт-Петербургской Академии наук Гильденштедта в 1773–1774 гг. // Записки Одесского общества истории и древностей. – Т. XI. – Одесса, 1879. – С. 195–222.
  106. Евлія Челебі. Книга подорожі. Північне Причорномор'я. – Одеса, 1997. – 84 с.
  107. Жизнь запорожских казаков по рассказу современника-очевидца Ивана Рассолоды // Киевская Старина. – 1883. – Т. VII (ноябрь). – С. 497–502.
  108. Житецкий И. Смена народностей в южной степи // Киевская Старина. – 1884. – Т. X. – С. 415–528
  109. Загоровский Е. Взаимоотношения Запорожья и русской правительственной власти во время Новой Сечи // Записки Одесского общества истории и древностей. – Одесса, 1913. – Т. 31. – С. 6–23.
  110. Зарульский Станислав. Описание о Малой России и Украине с приложенными // Чтения в императорском обществе истории и древностей российских при Моск. ун-те., – М., 1847. – Кн. 8. – 27 с.
  111. Записки барона Тотта о татарском набеге на Ново-Сербию 1769 г. // Киевская Старина, – Т. VII (сентябрь – октябрь). 1883. – С. 135–198.

112. Записки Карла Хоецкого (1768–1776 гг.) // Киевская Старина, – Т. VII. – Гл. VIII (декабрь). 1883. – С. 604–605.
113. Зуев В. О бывших промыслах запорожских казаков и наипаче о рыбном. – СПб., 1790. – С. 82–84.
114. Зуев В. Путешественные записки от Санкт-Петербурга до Херсона в 1781–1782 гг. – СПб., 1787. – 273 с.
115. Иванов П.А. Материалы по истории Запорожья в XVIII веке // Записки Одесского общества истории и древностей. – Т. XX. – Одесса, 1883. – С. 5–451.
116. Каманин И.М. К вопросу о козачестве до Богдана Хмельницкого // Чтения в историческом обществе Нестора Летописца. – 1894. – Кн. 8. – С. 90–95.
117. Каманин И.М. Материалы по истории козацкого землевладения (1494–1668 гг.) // Чтения в историческом обществе Нестора Летописца. – 1894. – Кн. 8. – С. 11–24.
118. Карелин И. Запорожские городища // Записки Одесского общества истории и древностей. – Одесса, 1875. – Т. IX. – С. 433–442.
119. Лассота Ерих. Путевые записки. – СПб.: Тип. П.П. Меркульева, 1873. – 58 с.
120. Материалы для истории южнорусского края в XVIII ст. (1715–1774) извлеченные из старых дел Киевского губернского архива А.А. Андриевским. – Одесса, 1886. – 325 с.
121. Материалы для историко-статистического описания Екатеринославской епархии. – Вып. 2. – Екатеринослав, 1880. – 564 с.
122. Миллер Г.Ф. Исторические сочинения о Малороссии и малороссиянах. – М.: Университетская типография, 1847. – 68 с.
123. Мицик Ю.А. З джерел до історії Нової Січі // Записки науково-дослідної лабораторії Південної України Запорізького державного університету: Південна Україна XVIII–XIX ст. – Вип. 2. – Запоріжжя: РА «Тандем – У», 1996. – С. 5–12.
124. Мышецкий С.И. История о козаках запорожских, как оные из древних лет зачалися, и откуда свое происхождение имеют, и в каком состоянии ныне находятся // Чтения в императорском обществе истории и древностей российских при Моск. ун-те. – М., 1847. – Кн. 6. – С. 1–42.

125. Новицкий Я.П. Народная память о Запорожье. Предания и рассказы собранные в Екатеринославщине 1875–1905 гг. – Рига: Спридитис, 1990. – 118 с.
126. Олійник О. Проблема землеволодіння в Запорозьких Вольностях на основі справи №136 “Дело о байрачках” Архіву Коша Нової Січі // Наукові доповіді студентів та аспірантів кафедри історії України ЗДУ. – Вип. 2. – Запоріжжя: РА «Тандем –У». 1997. – С. 15–18.
127. Пивовар А.В. Поселення Задніпрських місць до утворення Нової Сербії в документах середини XVIII століття. –К.: Наука, 2003. – 248 с.
128. Полницкий А. Нападение гайдамаков на карантин // Киевская Старина – Т. XXV (май-июнь). 1889. – С. 332–379.
129. Полное собрание законов Российской империи с 1649 г. – Т. 20. 1770-1775. – СПб., 1889. – 542 с.
130. Полонська-Василенко Н.Д. Майно запорозької старшини як джерело для соціально-економічного дослідження історії Запорозжя // Нариси з соціально-економічної історії України. Праці соціально-економічної комісії України. – К., 1932. – Т.1. – С. 43–206.
131. Протокол допиту гайдамаки Семена Гаркуші від 1784 року // Український історичний журнал. – 1990. – № 10. – С. 62–68.
132. Рябінін-Скляревський О. Запорозькі заколоти та керуюча верства Коша XVIII ст. // Малинова Л.Г., Сапожников И.В. А.А. Рябинин-Скляревский: материалы к биографии. – Одесса-Киев: Елтон-2 – Гратек, 2000. – С.83–178.
133. Савур-Могила. Легенди та перекази Нижньої Наддніпрянщини / Упорядник Чабаненко В.А. – К.: Дніпро, 1990. – 261 с.
134. Скальковский А.А. Несколько документов к истории гайдамаччины // Киевская Старина, – Т. XIII (октябрь). 1885. – С. 277–318.
135. Устное повествование, бывшего запорожца, жителя Екатеринославской губернии и уезда, селения Михайловки, Никиты Леонтьевича Коржа. – Дніпропетровськ: Січ, 1991. –124 с.
136. Хаммард. Случайная библиография // Киевская Старина. – Т. XXXIV. (июль). 1891. – С. 169–491.

137. Швидько Г. К. Останні спроби запорожців відстояти свої вольності // Записки науково-дослідної лабораторії Південної України Запорізького державного університету: Південна Україна XVIII–XIX ст. – Вип. 2. – Запоріжжя: РА «Тандем – У», 1996. – С. 12–18.
138. Эрих Лассота. Путевые записки. – СПб.: Тип. П.П. Меркульева, 1873. – 78 с.
139. Яворницький Д.І. До історії степової України. – Дніпропетровськ, 1929. – 346 с.
140. Ястребов В. В запорожском захолустье // Киевская старина. – 1885. – Т. XIII. – С. 721–729
141. Kronika Marcina Bielskiego. – Sanok, 1856. – Т. 3. – 1358 s.

ЛІТЕРАТУРА

142. Аникин А. Путь исканий. Социально-экономические идеи в России до марксизма. – М.: Политиздат, 1990. – 415 с.
143. Апанович О. Агрокультура українського козацтва // Українська культура. – 1998. – № 9–12. – С. 24–26.
144. Апанович О. Конструктивна історична діяльність українського козацтва // Пам'ятки України. – 1991. – № 5. – С. 16–18
145. Апанович О. Фермерське господарство // Вітчизна. – 1999. – № 3. – С. 12–18.
146. Апанович О. Господь за плугом іде // Історія України. – 2000. – № 1. – С. 4–6.
147. Апостолов А. Запорожье, страна и народ. – Харьков: Электро. Типо. Лит. С.А. Шмерковича, 1903. – 136 с.
148. Бабенко В. Этнографический очерк Екатеринославской губернии. – Екатеринослав, 1852. – 216 с.
149. Багалій Д.І. Заселення Південної України і перші початки її культурного розвитку. – Харків: Союз, 1920. – 100 с.
150. Багалея Д.И. Займанщина в Левобережной Украине в XVII – XVIII ст. // Киевская Старина. – 1883. – Т. VII. (декабрь) – С. 564–592.
151. Барабанов О.Н. Товарооборот черноморской торговли в XVIII в. (Крым, Запорожье, Турция, Россия) // Материалы по археологии, истории и этнографии Таврии. – Симферополь: Таврия, 1993. – Вып. III. – С. 279–284.
152. Біднов В. Запорожський зімовник. – Катеринослав: Стежка, 1916. – 12 с.

153. Благовіщенський Ю. Охоронні розкопки поселень Черняхівської і Давньоруської епох // Звіт експедиції Запорізького обласного краєзнавчого музею за 1990–1993 роки. – 123 с.
154. Бойко А.В. Запорозький зимівник останньої чверті XVIII століття. – Запоріжжя: РВП «Видавець», 1995. – 56 с.
155. Бойко А.В. Зимівники Великого Лугу // Козацтво. – 1993. – № 1 – С. 14–18 .
156. Брайчевська А.Т. Давньоруські пам'ятки Дніпровського Надпоріжжя // Археологічні пам'ятки УРСР. – Т. XII. – К.: АН УРСР, 1962. – 188 с.
157. Вернадський В. Наукова думка як планетарне явище. – К.: Дніпро, 1991. – 168 с.
158. Водарский Я.Е. Население России в конце XVII – начале XVIII вв. – М.: Наука, 1977. – 182 с.
159. Вибрані листи Пантелеймона Куліша українською мовою писані під редакцією Юрія Луцького. – Нью-Йорк; Торонто: Українська Вільна Академія Наук у США, 1984. – 326 с.
160. Гамченко С.С. Раскопки в бассейне реки Случи. – М., 1901. – Т.1. – 240 с.
161. Гісцова Л.З. Архів Коша Нової Запорозької Січі // Тези науково-практичної конференції з історії козацтва. – Запоріжжя: Прогрес, 1991. – С. 66–72.
162. Голобуцький В.А. Запорозька Січ в останні часи свого існування. – К.: Госполитиздат, 1964. – 346 с.
163. Голобуцький В.А. Запорозьке козацтво. – К.: Вища школа, 1994. – 537 с.
164. Гребінка Євген. Чайковський. – К.: Госполитиздат, 1957. – Т. 3. – 118 с.
165. Грозовський І.М. Право Нової Січі (1734–1775). – Харків: Нова Ера, 2000. – 225с.
166. Грушевський М.С. Очерк истории украинского народа. – К.: Либідь, 1991. – 400 с.
167. Гумилев Л.Н. Древняя Русь и Великая степь. – М.: Наука, 1989. – 486 с.
168. Добролюбский А.О. Евразийская трактовка взаимоотношений славян и кочевников // Охорона і дослідження пам'яток археології Полтавщини: Тези III-го обласного науково-практичного семінару. – Полтава, 1990. – С. 161–162.
169. Дорошенко Д. Нарис історії України. – К.: Глобус, 1992. – Т. 2. – 238 с.
170. Дружинина Е.И. Северное Причерноморье 1775–1800. – М.: Изд-во АН СССР, 1959. – 277 с.

171. Ефименко А.Я. История украинского народа. – К.: Лыбидь, 1990. – 509 с.
172. Избранные произведения русских мыслителей II пол. XVIII в // Голицин Д.А. – М.: Изд-во АН СССР, 1952. – Т. 2. – С.42–50.
173. История крестьянства в Европе. – М.: Изд-во АН СССР, 1986. – Т. 2. – 358 с.
174. Кабузан В.М. Заселение Новороссии в XVIII – первой половине XIX века. – М.: Наука, 1976. – 307 с.
175. Кащенко А. Оповідання про славне Військо Запорозьке Низове. – Дніпропетровськ: Січ, 1991. – 493 с.
176. Квитка-Основьяненко Г.Ф. Историко-литературный очерк // Киевская Старина. – 1883. – Т.VI. – С.195–199.
177. Кириченко М. Соціально-політичний устрій Запоріжжя XVIII ст. – Харків: Вид-во Факел, 1931. – 186 с.
178. Козачок Н.Л. Звіт експедиції історико-культурного заповідника о. Хортиця за 1990–1993 р. – 48 с.
179. Козловський А.О. Історико-культурний розвиток Південного Подніпров'я в IX – XIV ст. – К.: Либідь, 1992. – 182 с.
180. Комарь М. Про Запорожські Вольності. – Одесса: Тип. Маяк, 1907. – 40 с.
181. Константинов В. Дослідження археологічних пам'яток доби українського козацтва. – К.: Наукова думка, 1994. – 164 с.
182. Крип'якевич І.П. Історія України. – Львів: Світ, 1990. – 519 с.
183. Кулиш П.А. История возсоединения Руси. – СПб.: Изд. Тов. «Общественная польза», 1874. – Т. 2. – 363 с.
184. Кулиш П. Записки о Южной Руси. – М.: Тип. А. Якобсона, 1857. – 354 с.
185. Кэмпбелл Р. Макконнелл, Стэнли Л. Брю. Экономикс. – Баку, 1992. – 480 с.
186. Лащенко Х.Г. Реєстри татарських претензій до запорожців як джерело для локалізації запорозьких зимівників. Запорозьке козацтво в пам'ятках історії та культури // Матеріали міжнародної науково-практичної конференції. – Т.1. – С. 175–179.
187. Леп'явко С. А. Козацькі війни половини XVI століття. – Чернігів: Сіверянська думка, 1996. – 284 с.

188. Лиман І.І. Церква в духовному світі Запорозького козацтва // Запорозька спадщина. – Запоріжжя: РА «Тандем-У», 1998 –Вип. 2. – 56 с.
189. Липа Ю. Призначення України. – Львів: Просвіта, 1992. – 270 с.
190. Ляскоронский В. Русские походы в степи и поход Витовта на татар в 1399 г. // Журнал министерства народного просвещения. – СПб., (май) 1907. – С. 123– 138.
191. Мицик Ю.А. Очима французького художника // Козацтво. – 1993. – № 1. – С. 2–11
192. Мицик Ю.А. Запорозька Січ // Тої слави козацької повік не забудем. – Дніпропетровськ: Промінь, 1989. – 117 с.
193. Мицик Ю.А. Козацький край (Нариси з історії Дніпропетровщини XVII – XVIII ст.). – Дніпропетровськ: Вид. ДДУ, 1997. – 176 с.
194. Мірчук П. Коліївщина і Запорозька Січ. – Нью-Йорк: Наукове товариство ім. Т. Шевченка, 1973. – 319 с.
195. Мороз В. Меценат з Приорілля // Козацтво. – 1994. – № 2 (3). – С.10–16
196. Новицкий Я.П. История города Александровска / Екатеринославской губ./ в связи с историей возникновения крепостей Днепровской линии /1770–1806 гг./ – Екатеринослав, 1905. – 123 с.
197. Олійник О.Л. Запорозький зимівник / Запорозька спадщина. – Вип. 4 – Запоріжжя: РА «Тандем – У», 1997. – 56 с.
198. Олійник О.Л. Про локалізацію запорозьких зимівників // Український історичний журнал. – 1992. – № 10–11. – С. 14–25.
199. Олійник О.Л. Розвідувальна діяльність запорожців за документами архіву Коша Нової Січі // Наукові доповіді студентів та аспірантів кафедри історії України ЗДУ. – Запоріжжя: РА «Тандем-У», 1998. – Вип. 4. – С. 18–22.
200. Падалка Л.В. Была ли на острове Томаковка Запорожская Сечь? // Киевская Старина. – 1893. – Т. 41. – С. 251–259.
201. Петрунь Ф. Степове Побужжя в господарськiм та військовiм укладi українського пограниччя // Журнал науково-дослiдчих кафедр м. Одеси. – Одеса, 1926. – № 2. –Т. 2. – 170–192.
202. Пірко В.О. Заселення степової України в XVI–XVIII ст. – Донецьк: Гірняк, 1998. – 223 с.

203. Пірко В.О. Стан землеробської культури півдня України у XVIII столітті // Питання аграрної історії України та Росії: Матеріали наукових читань, присвячених пам'яті Д.П. Пойди. – Дніпропетровськ, 1995. – С. 28–29.
204. Полонська-Василенко Н. Запоріжжя XVIII ст. та його спадщина. – Мюнхен: Видання «Дніпрової хвилі», 1965. – Т.1. – 395 с.
205. Полонська-Василенко Н.Д. Моя наукова праця. (Війна 1913–1916) Український історик. – № 2–4. – 1983. – С. 52–71
206. Пустовалов С.Ж. Многослойное городище на о. Малая Хортица (Байда) // Наукові праці історичного факультету ЗДУ, 1998. – Вип. IV. – С. 180–181.
207. Сергійчук В.І. Іменем Війська Запорозького. – К.: Україна, 1991. – 253 с.
208. Сенютович-Бережний В. Козацтво та боротьба старшин-шляхти на Гетьманщині за визнання за нею російським урядом прав дворянства // Український історик. – № 3-4 (39-40) Р.Х. – Нью-Йорк; Мюнхен, 1973. – С. 137–140.
209. Скальковский А. Опыт статистического описания Новороссийского края: В 3-х частях. – Одесса, 1853. – Ч. II. – 278 с.
210. Скальковский А. Історія Нової Січі, або останнього Коша Запорозького. – Дніпропетровськ: Січ, 1994. – 677 с.
211. Скальковский А. О ногайских колониях Таврической губернии // Памятная книга Таврической губернии. – Симферополь, 1867. – Вып. 1. – С. 362–364.
212. Скальковский А.О. Історія Нової Січі, або останнього Коша Запорозького. Передмова і коментарі Г.К. Швидько. – Дніпропетровськ: Січ, 1994. – 678 с.
213. Скуратівський В. Берегиня. – К.: Либідь, 1987. – 244 с.
214. Слабченко М.Є. Протоколы отпускных писем за гетмана Апостола 1728 г. – Одесса, 1913. – 186 с.
215. Слабченко М.Є. Хозяйство Гетьманщины в XVII–XVIII ст. – Одеса, 1922. – Т. 1. – Гл. 1. – 184 с.
216. Слабченко М.Є. Соціально-правова організація Січі Запорозької // Праці комісії для виучування історії західноруського і українського права. – К., 1927. – Вип. III. – С. 203–340.

217. Слабченко М.Є. Запорозькі печатки XVIII ст. // Записки історико-філологічного відділу. – Кн. XIX: В 2-х ч. – К., 1928. – С 103–109.
218. Слабченко М.Є. Паланкова організація Запорозьких Вольностей // Праці комісії для виучування історії західноруського і українського права. – К., 1929. – Вип. VI. – 159–252.
219. Соловьев С.М. Чтения и рассказы по истории России. – М.: Наука, 1989. – 671 с.
220. Степовий В. (Біднов) Запорожський зімовник. – Катеринослав: Степ, 1916. – 12 с.
221. Стороженко І.С. Структура Запорізького Війська як першооснова його майстерності // Історія Запорізького козацтва: Сучасний стан та проблеми дослідження. – Дніпропетровськ: Січ, 1990. – С. 64–86.
222. Супруненко В. Народини. – Запоріжжя: Дике поле, 1993. – 340 с.
223. Суслопарів М. Гайдамаччина в 80-х роках XVIII ст. // Записки історико-філологічного відділу. – К., 1928. – Кн. XIX. – С. 111–129.
224. Телегін Д.Я. Козацька сторожа. Остатки землянок XVI – XVII вв. в Запорожской області // Пам'ятки України. – 1997. – № 4. – С. 61–63.
225. Товкайло М., Будник М. Запорозький Гард // Київська Старовина. – 1995. – № 2. – С. 81–84.
226. Ткаченко А.А. Экономическая история Западной Европы и Америки. – Запорожье: Прогрес, 1998. – 314 с.
227. Українська минувшина. Ілюстрований етнографічний довідник. – К.: Либідь, 1994. – 256 с.
228. Українські народні казки, легенди, анекдоти. – К.: Либідь, 1989. – 426 с.
229. Чернявский В. Описание Запорожской Сечи // История о казаках запорожских. – Одесса: Маяк, 1852. – 404 с.
230. Чичерин А.С. Обзор исторического развития сельской общины в России // Опыты по истории русского права. – М.: Тип. Моск. ун-та, 1858. – С. 216–220.
231. Шабульдо Ф.М. Земли Юго-Западной Руси в составе Великого княжества Литовского. – К.: Наукова думка, 1987. – 86 с.
232. Шевчук В. Погляд на козацький устрій у політичній ліриці XVII–XVIII ст. // Хроніка 2000. – Вип. 23–24. – С. 103–115.

233. Шиманов А. Предсмертная поземельная борьба Запорожья // Киевская Старина. – 1883. – Кн. VII. – С. 610–636.
234. Шиян Р.І. Ще раз про ситуацію на території колишніх Вольностей після ліквідації Запорозької Січі (1775 р.): Чутки як історичне джерело // Наукові доповіді студентів і аспірантів кафедри історії України ЗДУ. – Запоріжжя: РА «Тандем–У», 1998. – Вип. 4. – С. 39–44.
235. Щебальский П. Сборник антропологических и этнографических статей о России и странах ей прилежащих // Потемкин и заселение Новороссийского края. – СПб., 1868. – С. 130–175.
236. Щербак В.О. Роль Запорозької Січі у формуванні козацтва на Україні // Тези І Республіканської конференції. – Дніпропетровськ, 1990. – С. 43–52.
237. Эварницкий Д.И. Вольности Запорожских Козаков: Историко-топографический очерк. – СПб.: Тип. И.Н. Скороходова, 1898. – 384 с.
238. Яворницький Д.І. Як жило славне Запорозьське Низове Військо. – Катеринослав: Сич, 1914. – 264 с.
239. Яворницкий Д.И. Запорожье в остатках старины и преданиях народа: В 2-х частях. – К.: Наукова думка, 1995. – 257 с.
240. Яворницький Д.І. Дніпрові пороги. – Дніпропетровськ: Промінь, 1989. – 142 с.
241. Яворницький Д.І. Історія Запорозьких козаків: В 3-х т. – Львів: Світ, 1990. – Т. 1. – 319 с.
242. Leszek Podhorodecki. Sicz Zaporoska. – Warshzawa, 1970. – .168 с.
243. Leklerk. Histoire phisique, morale, civile et politique de la Russie ancienne et moderne. – Paris, 1783–1792. – 424 p.

ДОДАТКИ

Карти і плани

1. **Додаток А** – Карта Вольностей Війська Запорізького. Д.І.Яворницький. Історія Запорізьких козаків. – Львів. 1990. – Т.1. – С. 20–21.
2. **Додаток Б** – План. “Каким образом положить укрепление на первый случай для закрытия и обороны работных людей прожектируемой крепости у Днепра на реке Московка...” (РДВІА ф. 349. оп.12. д.5032.)
3. **Додаток В** – Фрагмент карти з позначенням зимівників на вершині р. Томаківка. (РДВІА, ф. ВУА, № 24067)
4. **Додаток Г** – “Пограничная карта Российской и Турецкой империй и Польши сочиненная по новейшим известиям при академии наук адъютантом Е.Ф.Шлиманом 1769 года.” (РДА ВМФ, ф. 1331, оп.4, № 649.)
5. **Додаток Д** – План. Зимівники о. Хортиця з атласу віце-адмірала Пушціна 1786 р. (РДВІА, ф. ВУА, № 24089)
6. **Додаток Е** – Театр війни 1737 року Російської імперії проти Туреччини і Татарії. (РДА ВМФ, ф. 1331, оп.1, спр.9.)
7. **Додаток Ж** – Фрагмент карти Великого Лугу 1772 року з позначенням зимівників. (РДА ВМФ, ф. 212, оп.4. спр.112.)
8. **Додаток П** – Фрагмент карти 1738 р. з позначенням зимівників навколо Січі, мечеті на правому березі Конки та зимівника Холодова на верхів'ї р.Базавлук

Ілюстрації

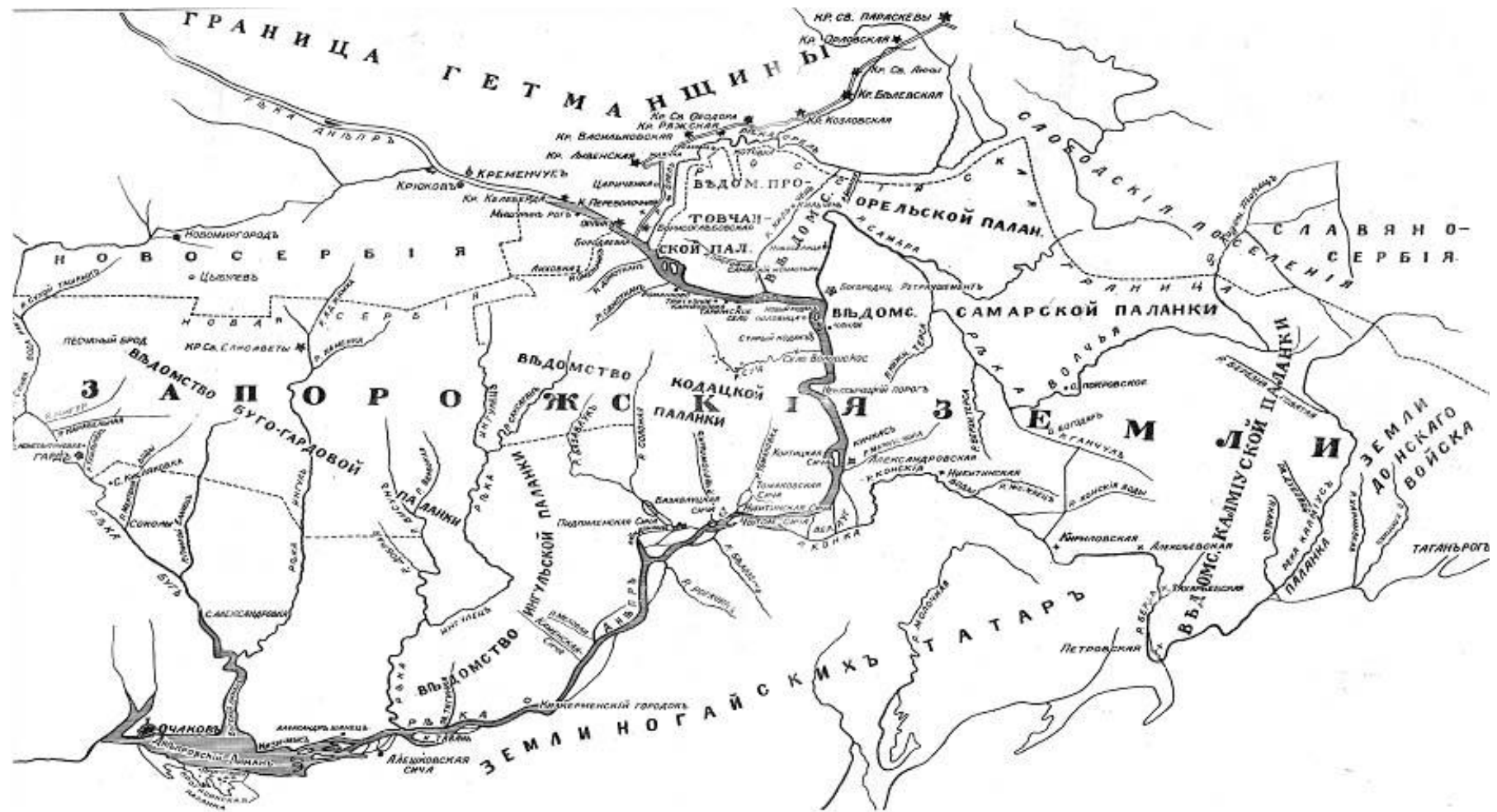
9. **Додаток З** – Діаграма отримання землеволодінь за даними Архіву Коша Нової Січі.
10. **Додаток И** – Розкопки зимівника у балці Молодняга на о. Хортиця.
11. **Додаток Й** – Гравюра Мюнца ХІХ ст. Запорозький зимівник.
12. **Додаток К** – План зимівника. Д.І. Яворницький. Історія Запорізьких козаків. –Львів. 1990. – Т.1. – С. 188.

13. **Додаток Л** – Вітряки на горі. Фото I пол. ХІХ ст.
14. **Додаток М** – Схема. Садиби зимівників з берегів річок Московки і Кушугумки. (РДВІА, ф. 349, оп.12, спр.5032.)
15. **Додаток Н** – Фото. Фрагмент кам'яної огорожі зимівника. Шурф на правому березі р. Конка біля хутора Червоний Жовтень Оріхівського району Запорізької області.
16. **Додаток Р** – Зимівники біля Січі вздовж дороги на м. Переволочну.
Д.І. Яворницький. Історія Запорізьких козаків. – Львів. 1990. – Т.1. – С. 109.
17. **Додаток С** – Козацькі укріплення вздовж дороги на Січ від В-Дніпровська до Катеринослава.
18. **Додаток Т** – Схема соціально-правових взаємостосунків мешканців зимівників.
19. **Додаток У** – Показник активізації гайдамацького руху за даними Архіву Коша.
20. **Додаток Ф** – Воли на пашні. Гравюра початку ХІХ століття.
21. **Додаток Х** – Чумацька мажа. Гравюра початку ХІХ століття.
22. **Додаток Ц** – Вітряки. Малюнок ХІХ століття.
23. **Додаток Ш** – Схема збору розвідданих на Запорожжі часів Нової Січі
24. **Додаток Щ** – Фото запорозького хутора початку ХІХ століття.
25. **Додаток Ю** – Зимівник в степу. Гравюра початку ХІХ століття.
26. **Додаток Я** – Слобода з церквою. Гравюра початку ХІХ століття.
27. **Додаток А.А** – Фото. Хата на р. Оріль якій більше 120 років.
28. **Додаток А.Б** – Фрагменти кераміки з шурфу зимівника на р. Оріль
29. **Додаток А.Г** – Нова Запорозька Січ. Фрагмент з карти.
30. **Додаток А.Д** – Дослідження акваторії Дніпра в районі колишнього зимівника.
31. **Додаток А.Е** – Горщик козацької доби з dna р. Оріль навпроти с. Нехвороща Полтавської обл.
32. **Додаток А.Ж** – Фото. Стара козацька церква у с. Покровському Нікопольського р-ну Дніпропетровської обл.

Додаток А

Карта Вольностей Війська Запорізького

Д.І. Яворницький. Історія Запорізьких козаків. – Львів. 1990. – Т.1. – С. 20–21.

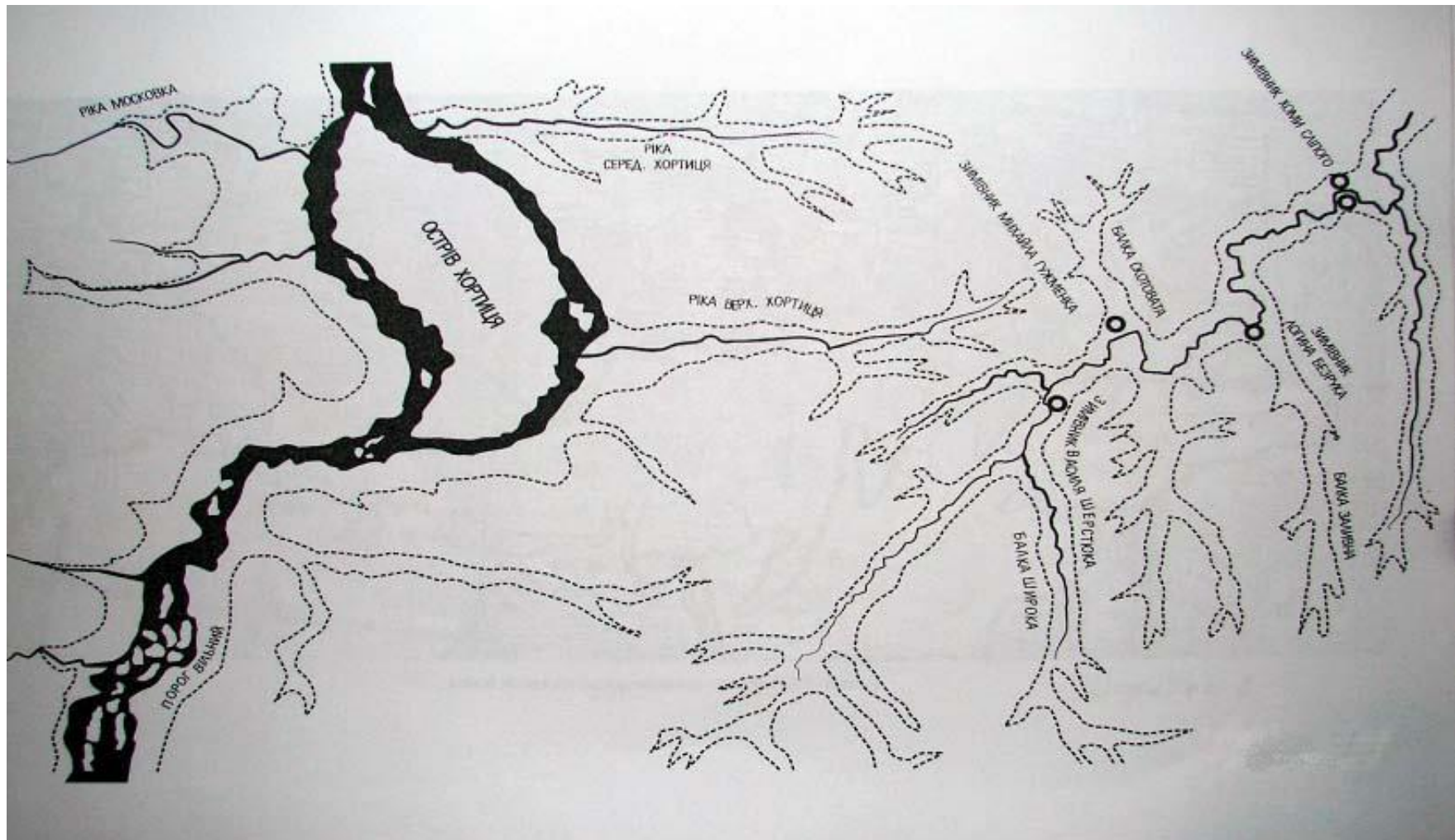

Додаток В

Фрагмент карти з позначенням зимівників на верхів'ї р. Томаківка.

(РДВІА, ф. ВУА, № 24067)

Додаток Г

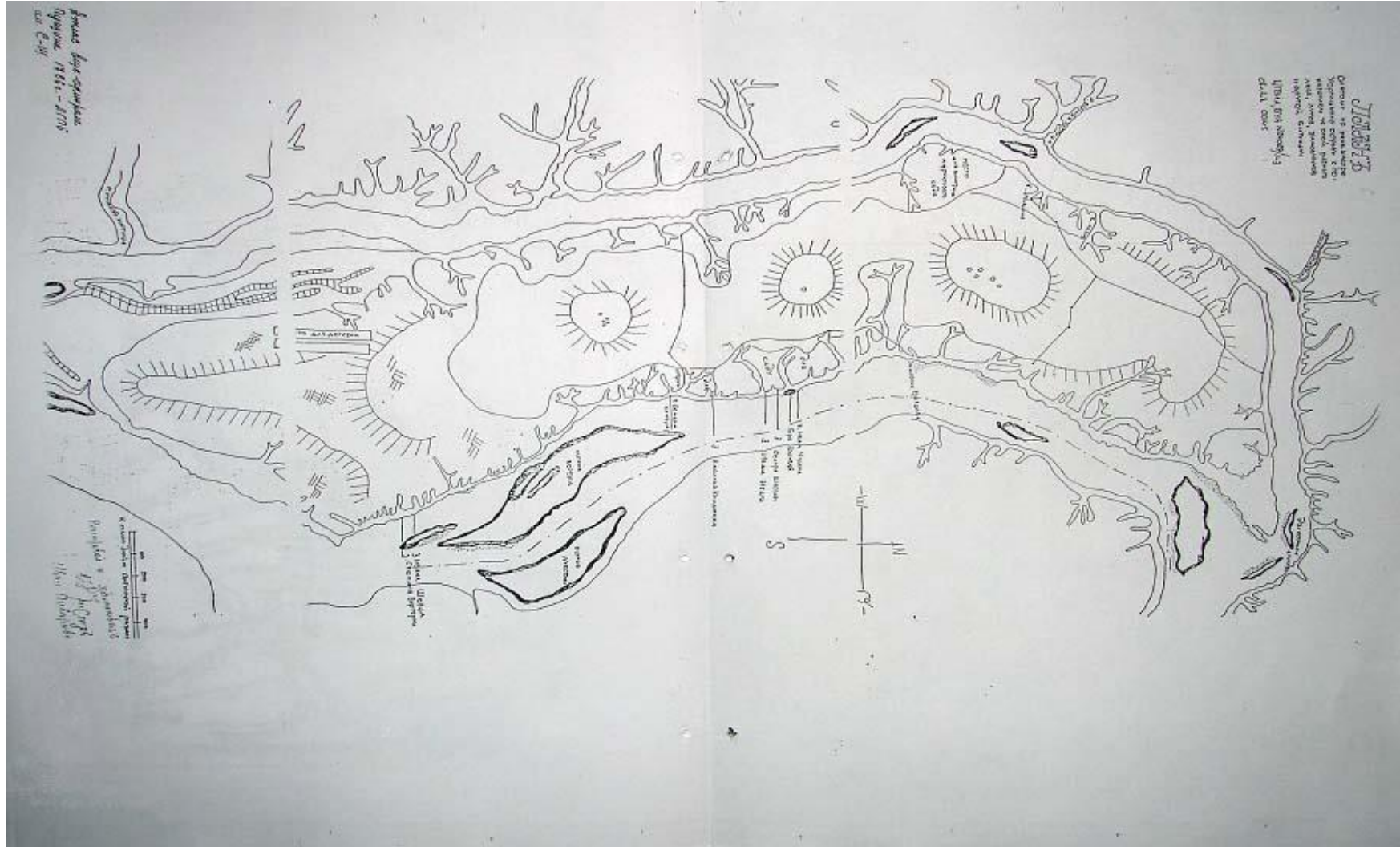
Землі Війська Запорозького на карті 1769 року

(РДА ВМФ, ф. 1331, оп.4, № 649.)

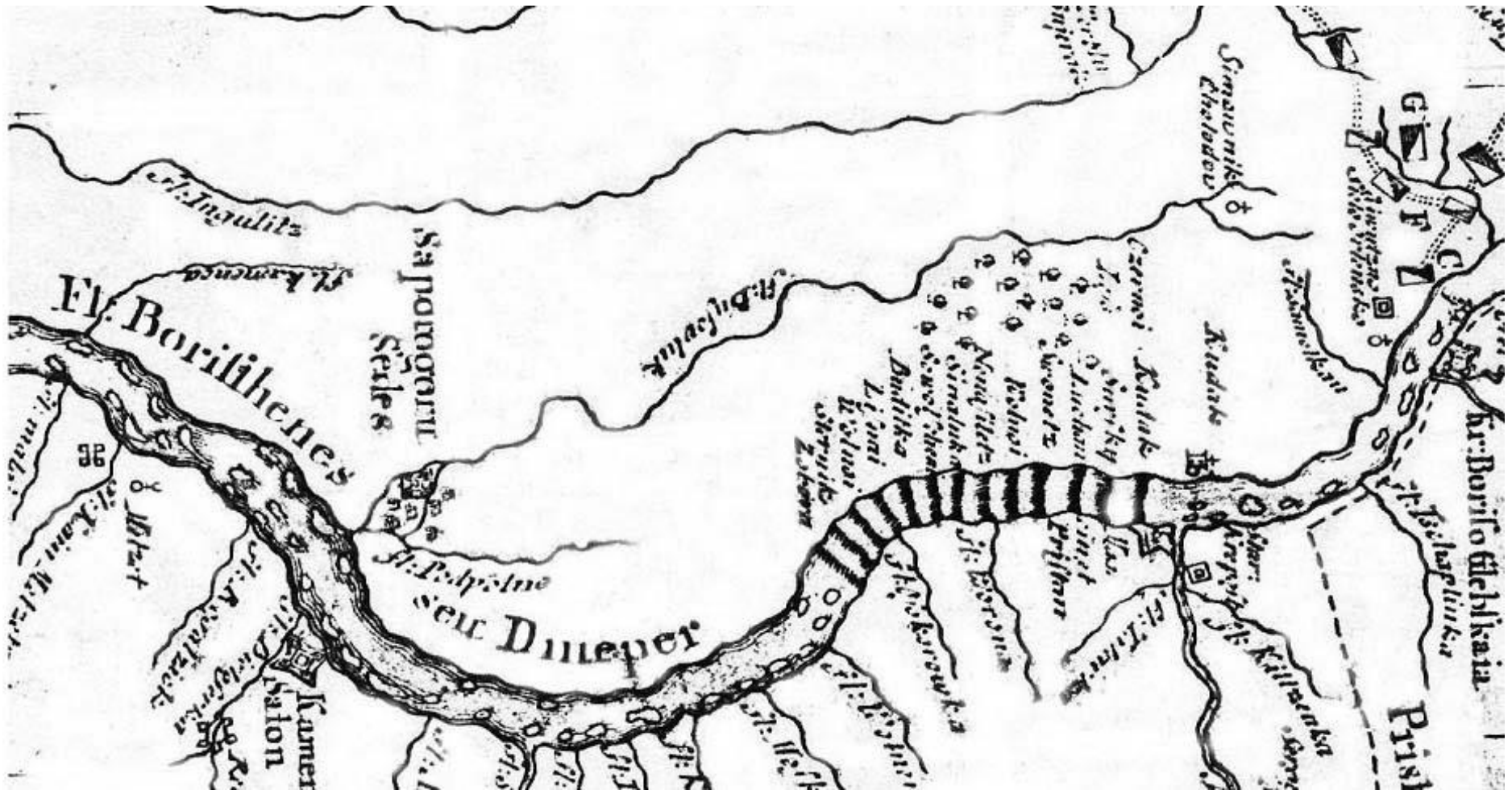
Додаток Д

Зимівники о. Хортиця з атласу віце-адмірала Пушціна 1786 р. (РДВІА, ф. ВУА, № 24089)

Додаток Е

Фрагмент карти 1738 р. з позначенням “зимівник Холодов” на верхів’ї р. Базавлук
(РДА ВМФ, ф. 1331, оп.1, спр.9.)

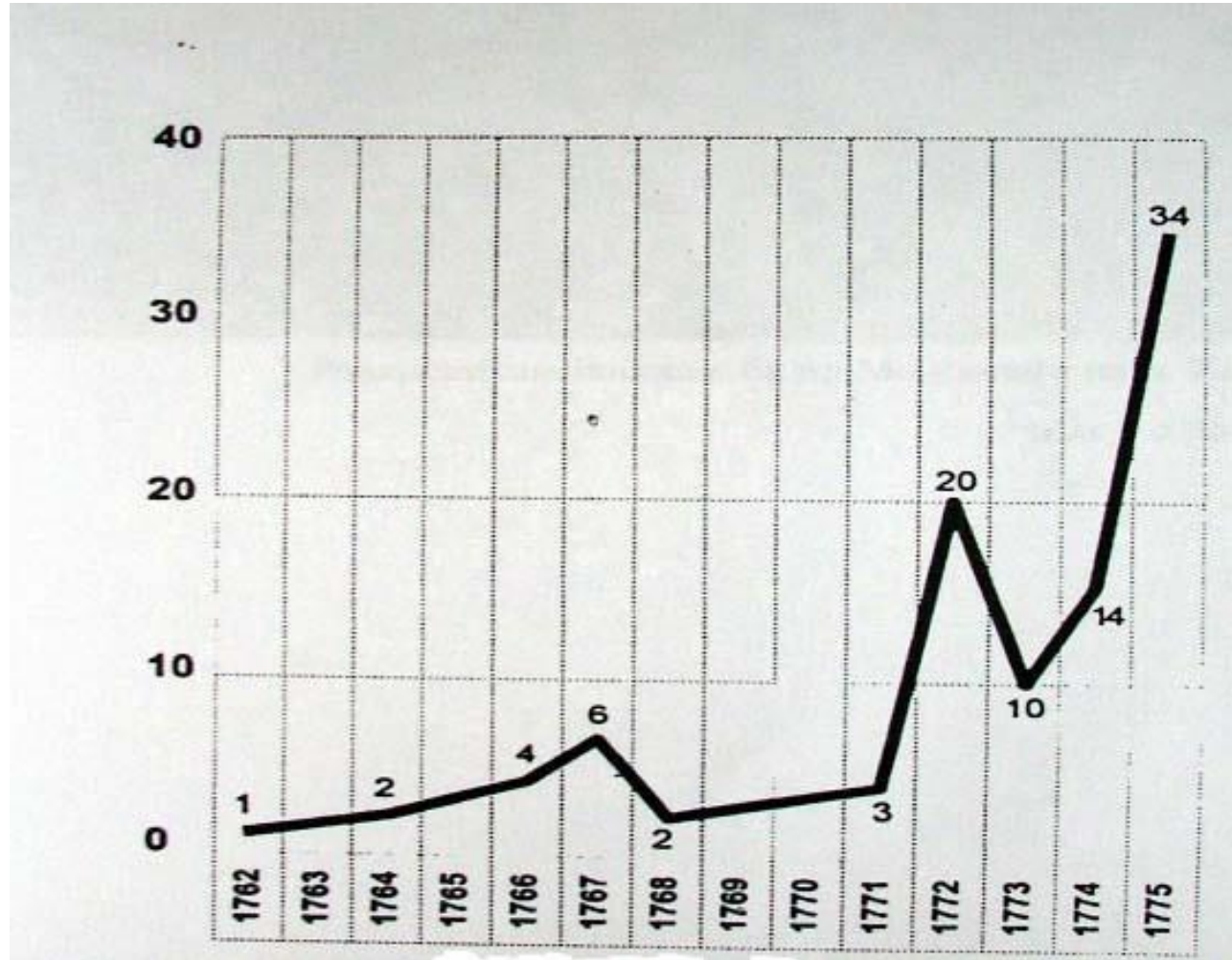
Додаток Ж

Фрагмент карти Великого Лугу 1772 року з позначенням зимівників
(РДА ВМФ, ф. 212, оп.4. спр.112.)

Додаток 3

Діаграма отримання землеволодінь за даними Архіву Коша Нової Січі

Додаток И

Розкопки зимівника у балці Молодняга на о. Хортиця

Додаток Й

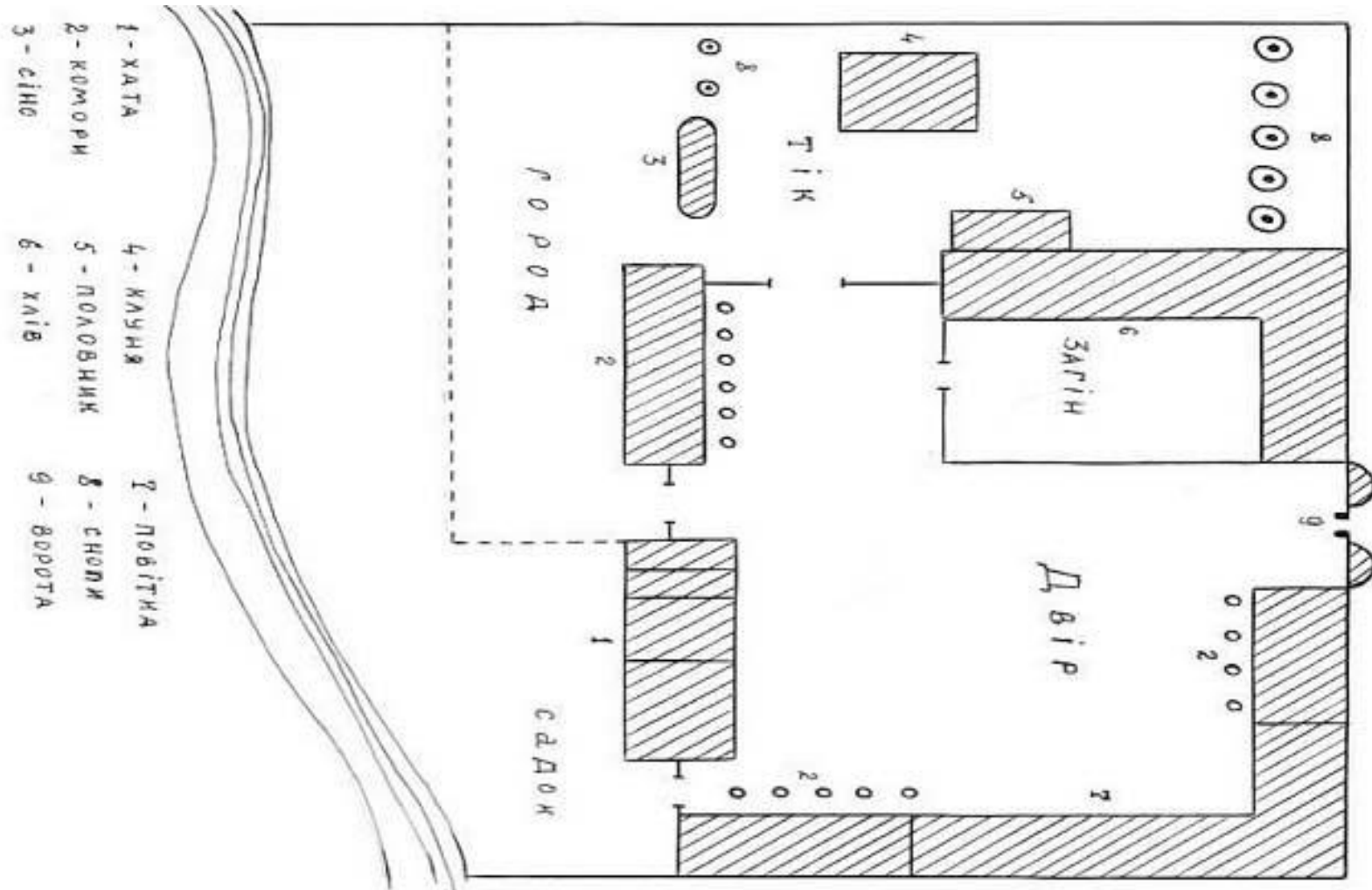
Гравюра Мюнца ХІХ ст. Запорозький зимівник

Додаток К

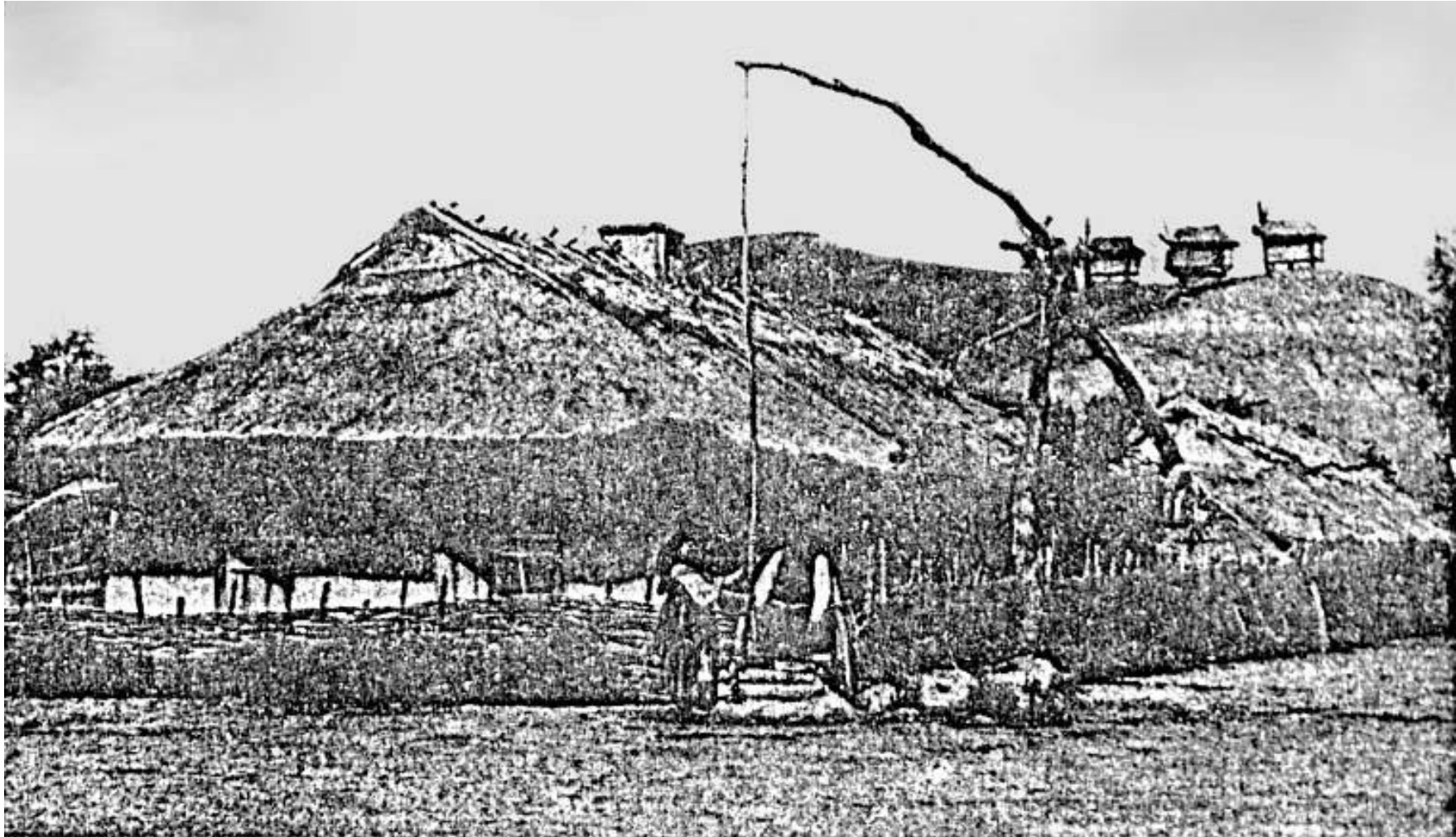
План зимівника.

Д.І. Яворницький. Історія Запорізьких козаків. – Львів. 1990. – Т.1. – С. 188.

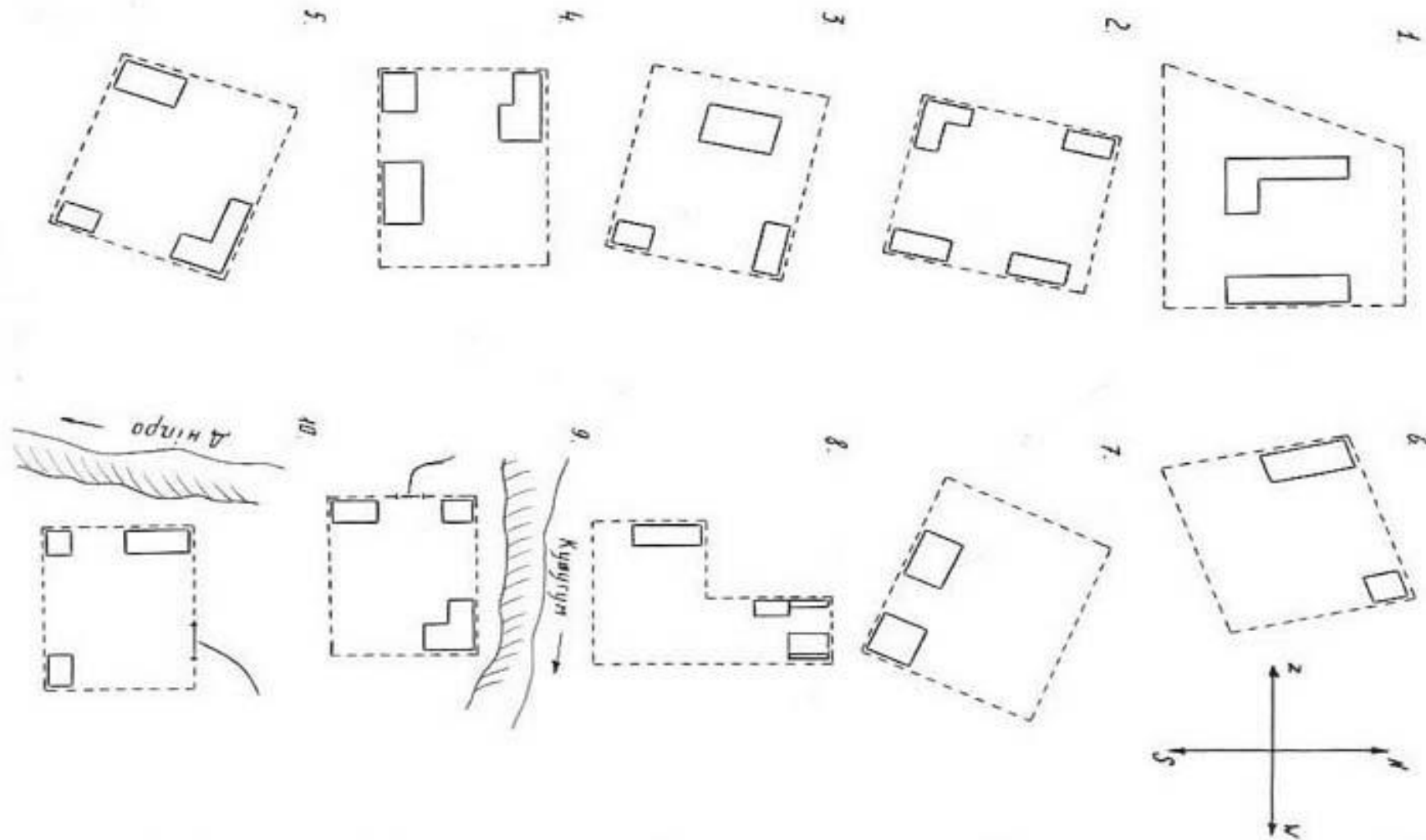
Додаток Л

Вітряки на горі. Фото I пол. XIX ст.

Додаток М

Садиби зимівників з берегів річок Московки і Кушугумки
(РДВІА, ф. 349, оп.12, спр.5032.)

Додаток Н

Фрагмент кам'яної огорожі зимівника.

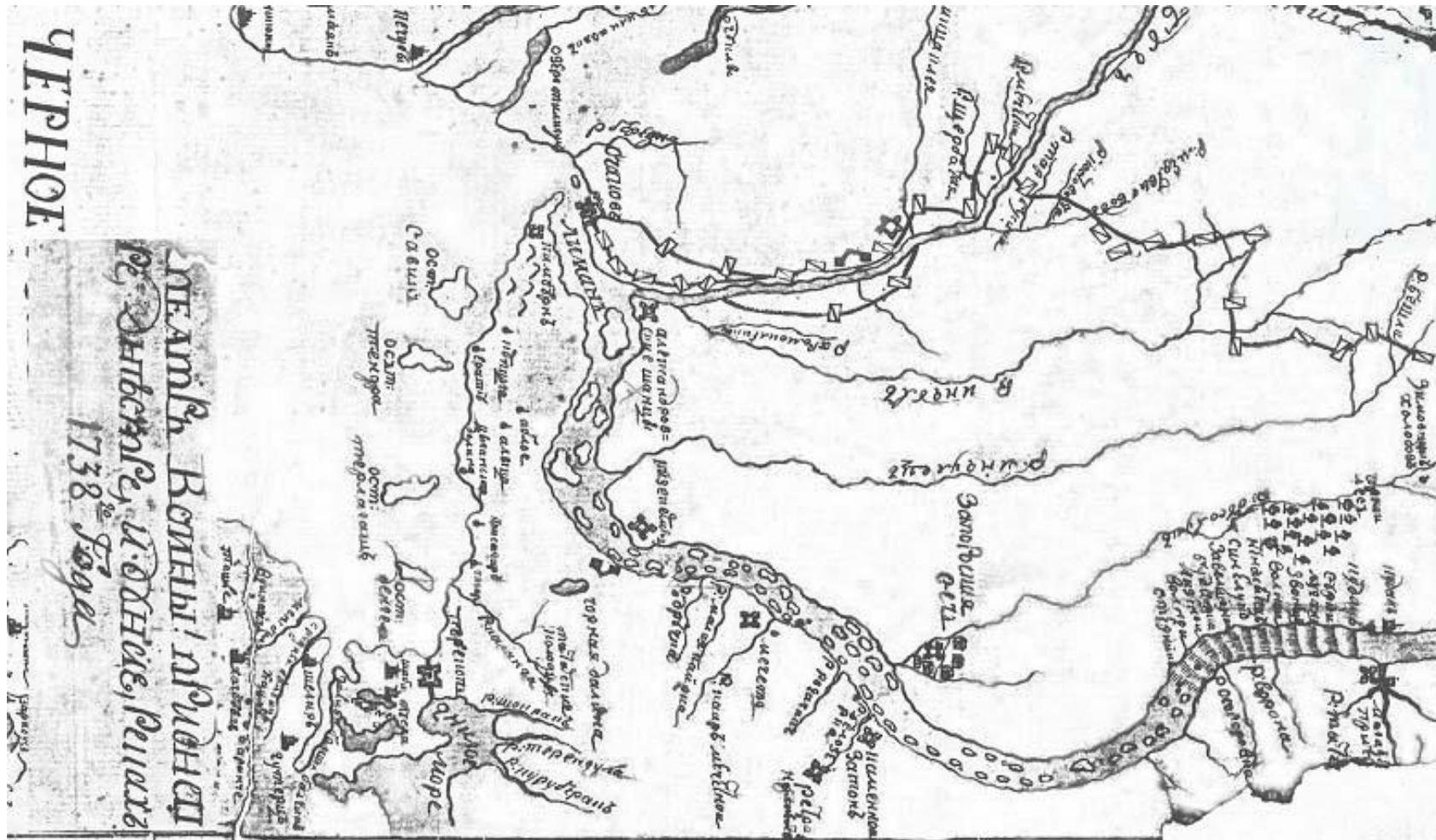
Шурф на правому березі р. Конка біля хутора Червоний Жовтень Оріхівського району Запорізької області

Додаток П

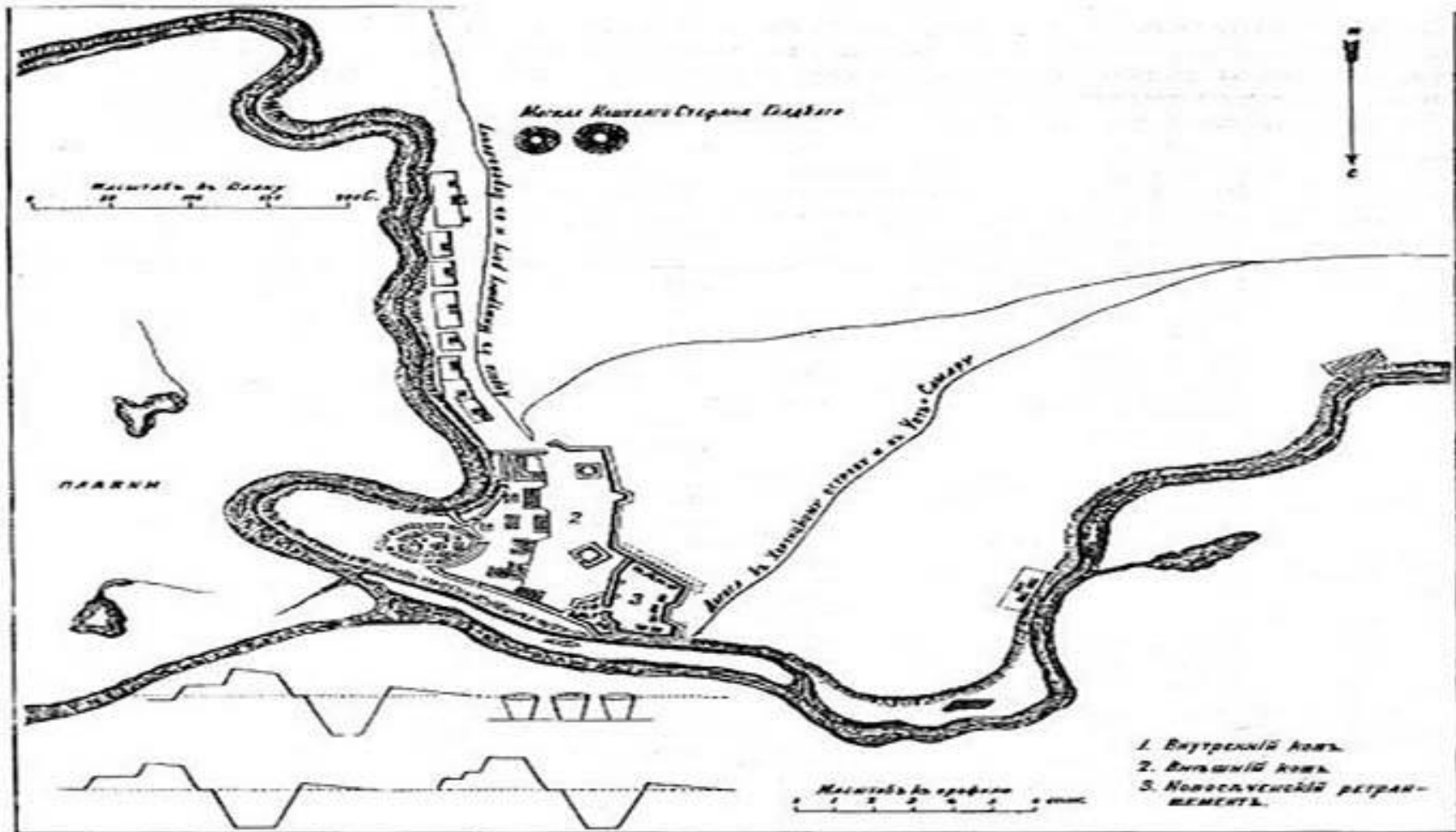
Фрагмент карти 1738 р. з позначенням зимівників навколо Січі, мечеті на правому березі Конки та зимівника Холодова на верхів'ї р.Базавлук

Додаток Р

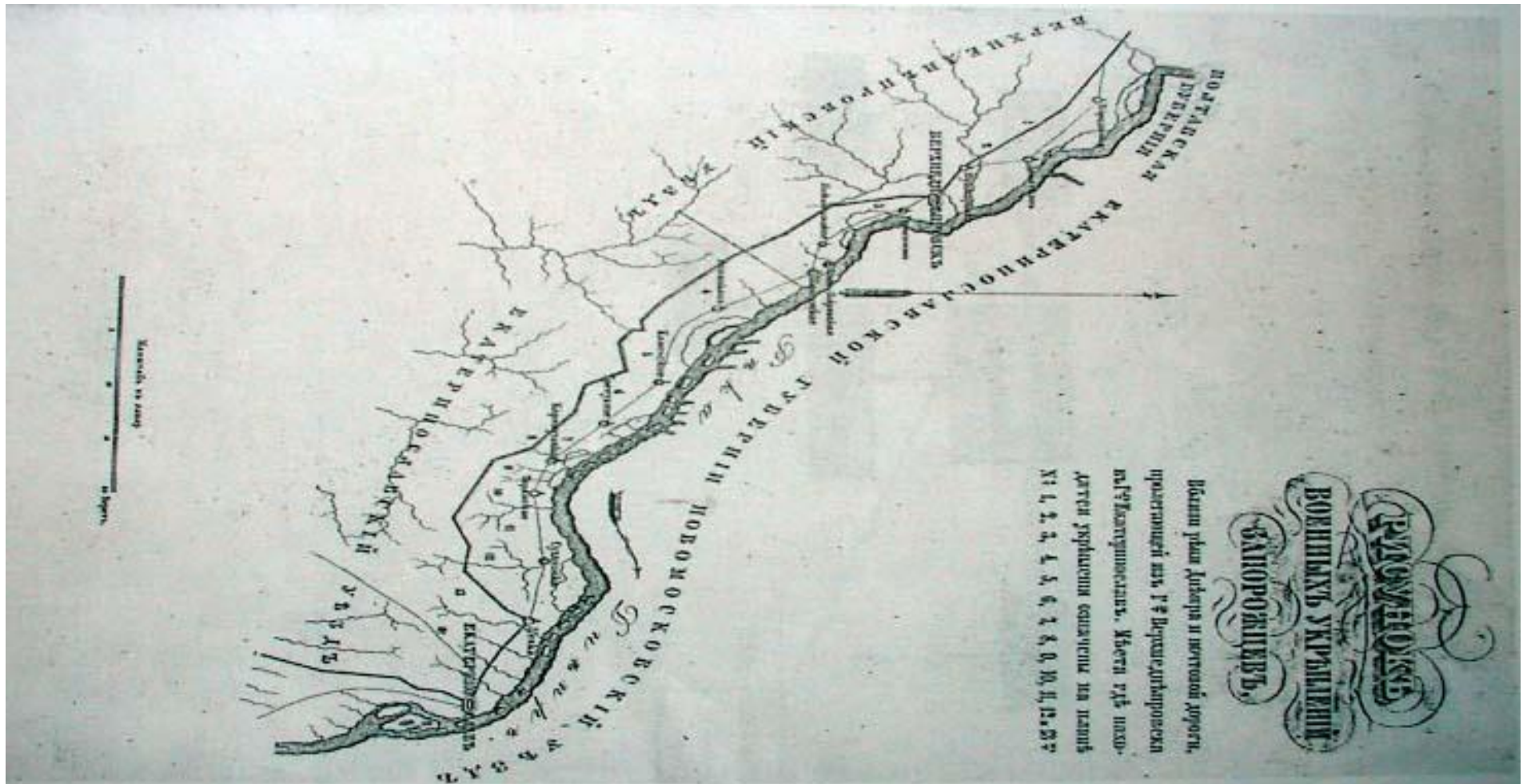
Зимівники біля Січі вздовж дороги на м. Переволочну.

Д.І. Яворницький. Історія Запорізьких козаків. – Львів. 1990. – Т.1. – С. 109.

Додаток С

Козацькі укріплення вздовж дороги на Січ від В-Дніпровська до Катеринослава

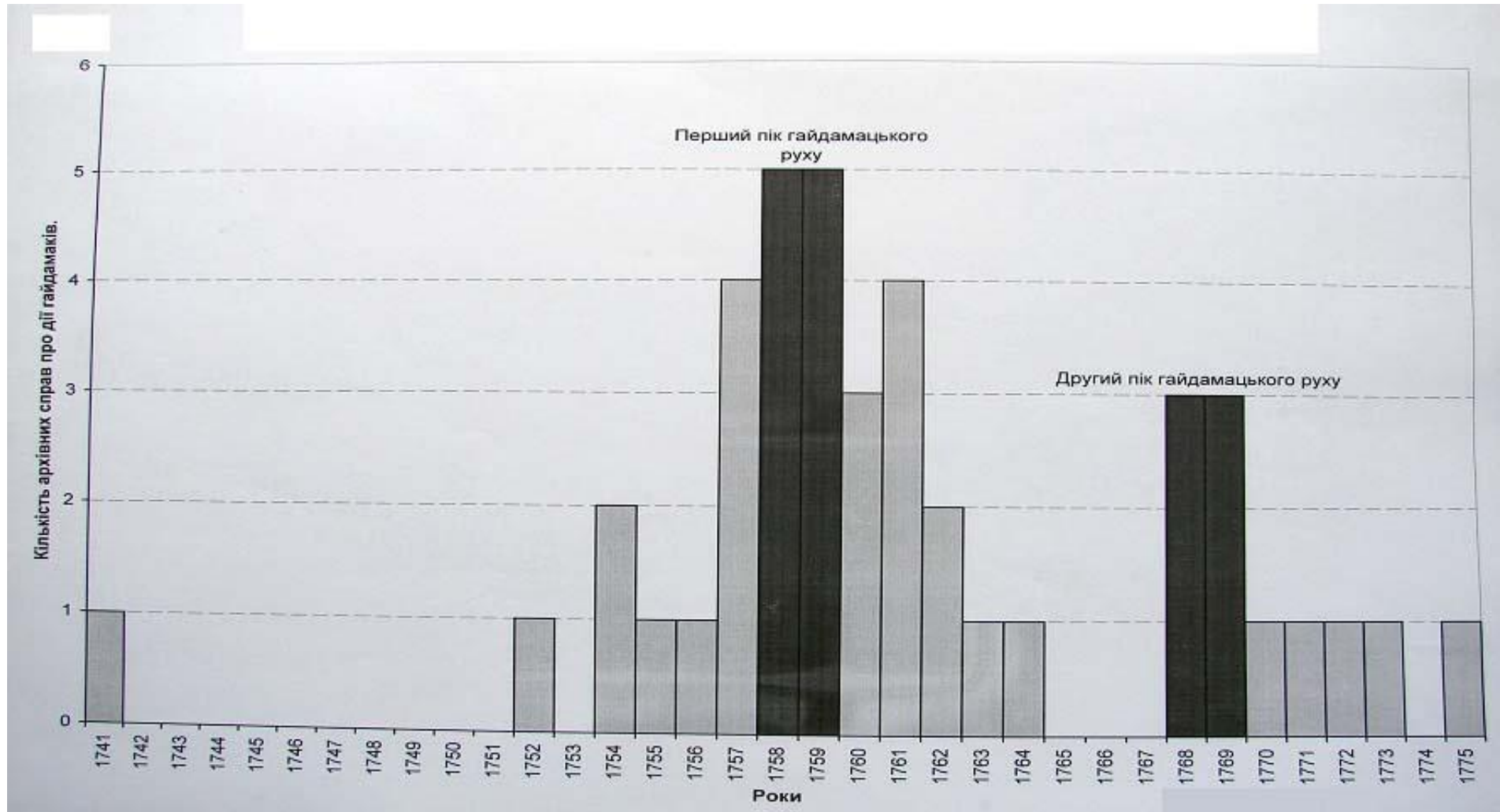

Додаток Г

Схема соціально-правових взаємостосунків мешканців зимівника

Додаток У

Показник активізації гайдамацького руху за даними Архіву Коша

Додаток Ф

Воли на пашні. Гравюра початку XIX ст.

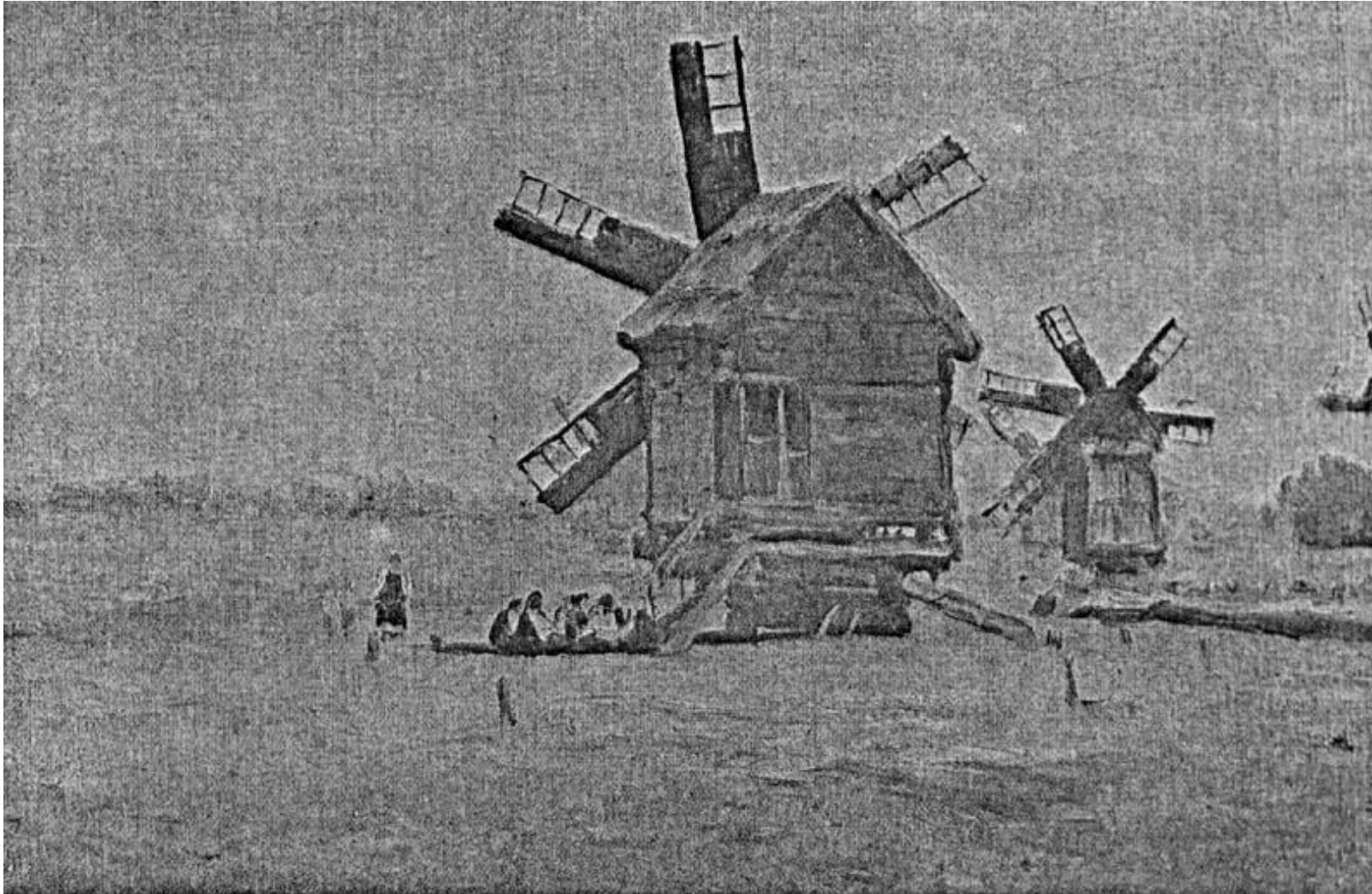
Додаток Х

Чумацька мажа. Гравюра початку XIX ст.

Додаток Ц

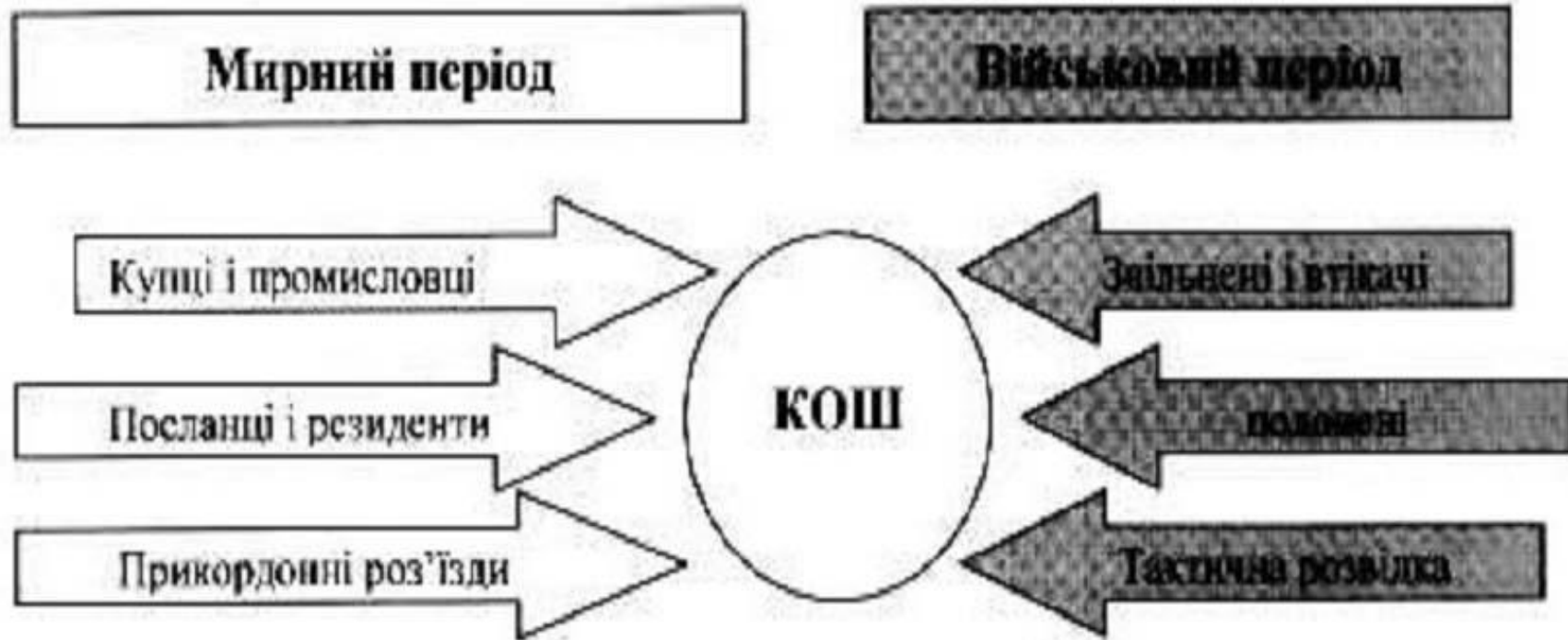
Вітряки. Малюнок XIX ст.

Додаток Ш

Схема збору розвідданих на Запорозжжі часів Нової Січі

Додаток Ш

Фото запорозького хутора початку XIX ст.

Додаток Ю

Зимівник в степу. Гравюра початку ХІХ ст.

Додаток Я

Слобода з церквою. Гравюра початку ХІХ ст.

Додаток А.А

Хата на р. Оріль якій більше 120 років.

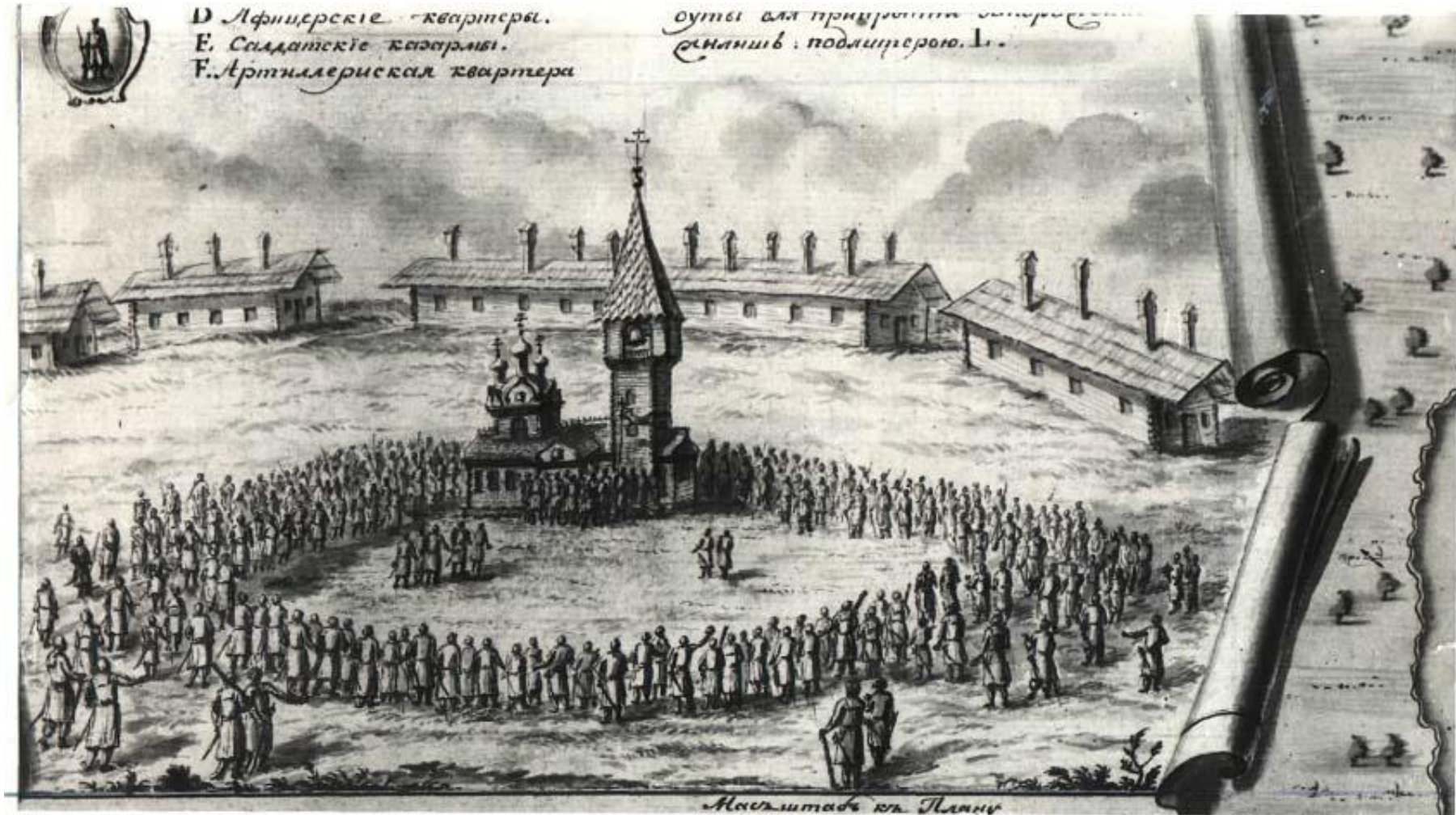
Додаток А.Б

Фрагменти кераміки з шурфу зимівника на р. Оріль

Додаток А.Г

Нова Запорозька Січ. Фрагмент карти XVIII ст.

Додаток А.Д

Дослідження акваторії Дніпра в районі колишнього зимівника

Додаток А.Е

Горщик козацької доби з dna р. Оріль навпроти с. Нехвороща Полтавської обл.

Додаток А.Ж

Стара козацька церква у с. Покровському Нікопольського р-ну Дніпропетровської обл.
(фото з приватної колекції)

